3 1761 08247775 3

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БИБЛІОТЕКА
видає
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
том XXIII.

РОЗВІДКИ

ПРО

МІСТА І МІЩАНСТВО

на Україні-Руси в XV—XVIII в.

ЧАСТИНА ПЕРША.

М. Владимірского-Буданова Німецьке право в Польщі й Литві, I—IV.

У ЛЬВОВІ, 1903.
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.
З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

HN
530
.9
Z9567
1903
ch.1
c.1
ROBARTS

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

має на складі між иньшими отсі книжки:

	Корон
Адріян, Аграрний процес у Добростанах	1·—
Барвінський В., Досліди з поля статистики	0·20
Бодянський О., Українські казки, зі вступом і поясненнями	0·50
Боровиковський Л., Маруся, теж	0·26
Брайтенбах В., Біольогія в XIX в.	0 26
Будзиновський В., Хлопська посїлість	2·—
Верхратський Ів. — Начерк соматольогії	3·—
„ Знадоби для пізнання угро-руських говорів, т. 1—2 по	2· –
„ Про говор долїнський	1·30
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношік в народній поезиї	0·50
„ Русини Пряшівської епархії і їх говори	0·70
„ Словаки чи Русини?	0·80
„ Hungarico Ruthenica	0 20
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ. словесности	0 50
Грушевський М., Істория України-Руси, т. I—IV — див. Збірник іст.-філ. секциї.	
„ Люстрациї королївщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	
„ Виїмки з жерел до істориї України-Руси, ч. I, до пол. XI в.	2·00
„ Розвідки й матеріяли до істориї України Руси, II—IV	9·00
„ Останнї романи Г. Сїнкевича	0·40
„ Вступний виклад з істориї давньої Руси	0 20
„ Хмельницький і Хмельниччина	0·20
„ Звенигород галицький	0·70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0·60
„ Описи Ратенського староства	0 60
„ Хронольогія подій Галицько-волинської лїтописи	1·00
„ Економічний стан селян в Львівській королївщинї XVI в.	
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0 20
„ Рай і поступ 2 вид.	1 00
„ Микола Ів. Костомарів	0·16
„ Переписка, т. I.	1·80
„ Два учителї	0·40
Еган Е., Економічне положенє руських селян на Угорщинї	0·26
Енгельс Ф., Людвік Фаєрбах	0 50
„ Початки родини, приватної власности і держави	1·50
Етнографічний збірник т. I—IV, VII—X і XII по 3·— кор. т. V, VI і XIII по 4·00 кор., т. XI	6·00
Жерела до істориї України-Руси, т. I. — Люстрациї королївщин в землях Галицькій і Перемишльській	4·00
„ т. II Люстрациї королївщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	4·00
„ т. III. теж — в землях Холмській, Львівській і Белзській	5·00
„ т. IV Галицькі акти з р. 1648—9	4·00
„ т. V теж — з р 1649—51	4·00
„ т. VII — Люстрация королївщин з р 1570	4·00
Житє і Слово, вістник літератури, істориї і фольклору, рік 1 і 2 по 10, рік 3	5·—
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	0·40
Заневич — Знесенє панщини в Галичинї	1·00
Записки наукового товариства імени Шевченка т. I—XXII і XXV—XXX XXXIII, XXXIV XXXVII — LIII по 3·00, т. XXIII — IV 5·00, т. XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5·00, комплєти I—XX по	48·00
Збірник фільольогічної секциї т. I: T. Шевченко, хроніка його житя, т. I., нап. О. Конїський, 3·—, на лїпшім папері 4·00, в оправі	5·—
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3·00, на лїпшім пап.	4·00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова, т. II 3·00, на лїпшім папері	4·00
„ т. IV: T. Шевченко, хроніка його житя, т. II., нап. О. Конїський	4·00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап І. Верхратський	5·00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева	4·00
Збірник історично-фільософічної секциї т. I: Істория України-Руси, нап. М. Грушевський, т. I — 4·00, на лїпшім папері 5·00, в оправі	6·40
„ т. II: Істория України-Руси, нап. М. Грушевський, т. II. — 2·00, на лїпшім папері 5·00, в оправі	6·40
„ т. III—IV: Істория України-Руси т. III, на звич. пап. 5·00, в оправі	6·40

Библиотека

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

т. XXIII.

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
видає
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
том XXIII.

РОЗВІДКИ

ПРО

МІСТА І МІЩАНСТВО НА УКРАЇНІ-РУСИ

В XV—XVIII В.

ЧАСТИНА ПЕРША.

М. Владімірского-Буданова Німецьке право в Польщі й Литві, I—IV.

У ЛЬВОВІ, 1903.

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
видає
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
том XXIII.

М. Владімірский-Буданов

НІМЕЦЬКЕ ПРАВО
В ПОЛЬЩІ Й ЛИТВІ.

У ЛЬВОВІ, 1903.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

LIBRARY
JUL 17 2009
UNIVERSITY OF TORONTO

Presented to the
LIBRARIES *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by

STEPHEN VELYCHENKO

По серії розвідок присьвячених селянству (т. XXI—XXII) подаємо серию розвідок про міста, їх устрій і житє в українсько-руських землях XIV—XVIII вв.

Та сій сторонї житя наших земель далеко меньше пощастило. Коли про селянство останнїми часами розвинула ся багата й цінна наукова література, література міст і міщанства зростає дуже поволї, визначних праць майже не появляєть ся, й підставовою, майже одинокою в своїм родї все ще зістаєть ся праця проф. Владімірского-Буданова: Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ, друковане в часоп. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, р. 1868, кн. 8, 9, 11 і 12, і осібно — Спб., 1868.

Що правда — ся праця (перша більша праця талановитого історика — його маґістерска дісертация), не вважаючи на свої тридцять пять лїт, що минули від її опублїкования, ще далеко-далеко не пережила ся. Старанне переробленнє великого історичного матеріялу — не тільки джерел законодатних, а й практики міської управи й орґанїзациї нїмецького права, широке історичне тло, на якім автор опер сї студиї — з порівняного словянського права, сьмілива й талановита концепция — роблять сильне вражінне й тепер. Нї одна пізнїйша праця на сім полї не дорівняла її в тім, і не вважаючи на те, що матеріял підріс за той час (хоч взагалї і в збиранню матеріяла на міста звертано дуже мало уваги), що в поглядах автора слїдна певна односторонність — праця його має повне значінне й досї, а що вона стала рідкою й малоприступною, —

видрукована в мало розповсюдненій часописи і видана осібно в дуже малім числі примірників, так що багато спеціялистів-істориків не мають її під рукою, тож се українське виданнє, повне і незмінене, думаємо — буде з признанням стрічене не в наших тільки наукових кругах. Сей випуск містить першу (більшу що до великости), загальну частину праці. Друга — присьвячена осібним начерком устрою життя кількох українських міст, вибраних як типи ріжних категорий міського устрою (Камінець, Ковель, Кремінець, Дубно), вийде в дальшім томі, разом з кількома иньшими важнійшими статями з істориї міст.

В поданій тут, загальній части згадана односторонність автора, яка виходить з надмірної теоретизациї, показує себе особливо ясно, й я її мушу зазначити. Для В.-Буданова нїмецьке право було причиною всїх бід в суспільно-полїтичнім житю Польщі й Литви: упадку правительственної власти, закріпощення селян, надмірного розвою шляхетських привилеїв, і т. и.; иньших чинників суспільно-полїтичної еволюциї позатим він не бачить і не признає. Спеціяльно, нїмецьке право було причиною розкладу й укладку міщанства. В сим є певна односторонність. Належало звернути увагу на иньші обставини, що впливали на упадок міст і міщанського життя й на виродженнє самого нїмецького права. Нпр. односторонно-шляхетський устрій Польщі, що зовсїм не був виключним наслїдком впливів нїмецького права, відбив ся тут дуже значно; торговельне й економічне законодавство, містам досить неприхильне, — також. Зрештою доповняти тут образ розвою міст і міського стану не місце — я буду мати нагоду зробити се незадовго (в V т. Істориї України-Руси), тут же вкажу ще тільки иньшу важнійшу лїтературу сих питань.

З лїтератури істориї нїмецького права й міського життя в Польщі взагалї назву: Surowiecki, O upadku przemysłu i miast w Polsce, 1810; Maciejowski, O prawach miast polskich najdawniejszych, 1844 (Bibl. warsz.), і йогож посмертна Historya miast i mieszczan w krajach daw. państwa polskiego, Познань 1891 (слабина);

Roeppel, Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechtes im Gebiete des alten polnischen Reiches ostwärts der Weichsel, Breslau 1857 (Abhandl. d. hist.-phil. Ges. in Breslau); Girtler, Wspomnienia o prawie magdeburskiem w Polsce, Краків, 1872; Bobrzyński, Historya prawa niemieckiego w zarysie wraz z historyą prawa tego w Polsce, I, 1876; Piekosiński, O sądach wyższych prawa niemieckiego w Polsce wieków średnich, 1885 (Rozprawy wydz. hist.-fil. XVIII); Dargun, O źródłach prawa miast polskich w w. XVI, 1888 (ibid. т. XXII); Papée, Przełom w stosunkach miejskich za Kazimierza Jagiellończyka, 1883 (Przew. nauk. i liter.).

Для українських міст поруч праці В.-Буданова маємо статю проф. Антоновича: Изслѣдованіе о городахъ въ Югозападной Россіи, 1869 (передмова до ч. V т. I Архива Югозападной Россіи) — вона буде подана в дальшім томі. Дуже мало інтересного дала статя Павінского, О нѣмецкомъ правѣ въ Польшѣ и Литвѣ, 1871 (в Отчетах о присужденіи преміи Уворова) — рецензія на книгу В.-Буданова. Важнійшою була праця проф. Кистяковського: Права, по которымъ судится малороссійскій народъ, 1879: автор між складниками сього права XVIII в. присьвятив оден розділ зверхній істориї нїмецького міського права — його кодіфікациї в Нїмеччинї й Польщі (с. 55 й далї), та застановляєть ся над питанєм, чи нїмецьке право в практицї українських міст істнувало тільки номінально, як думав проф. Антонович, чи реально, прихиляючи ся до сього другого виводу (с. 79 і далї). Новійшими часами поставлені Кистяковським, питання поставив наново Ѳ. Тарановскій в книзї Обзоръ памятниковъ магдебурскаго право западно-русскихъ городовъ литовской эпохи, Варшава 1897: він детальнійше входить в кодіфікацию й практику нїмецького права, рішаючи питання в дусї Кистяковського; але для рішення його треба б докладнійших студий міських актів, ніж яке бачимо у дотеперішніх дослїдників. Анальоґічна, але далеко слабша (властиво без всякого наукового значіння, хиба для обзнайомленя нїмецьких читачів

з результатами росийських праць і то не конче докладна, книжка проф. Гальбана-Блїменштока Zur Geschichte des deutschen Rechtes in Podolien, Wolhynien und der Ukraina, Берлїн, 1896 (див. рецензію в Записках Н. Т. ім. III. XXVII), а також його замітка Zur Geschichte des deutschen Rechtes in den Gebieten von Tschernigow und Poltawa, archivialischer Reisebericht, 1898 (Zeitschrift für Savigny-Stiftung für Rechts-Geschichte т. XIX—XXII). Далеко солїднїйшу роботу про нїмецьке право в заднїпрянській Украïнї дав Багалїй: Магдебурское право въ Лѣвобережной Малороссіи, 1892 (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1892, III) яку надїємо ся також подати в дальшім томі.

Кілька сторін присьвятив міщанству в своїй книзї про Галичину д. Линниченко (Сусп. верстви, гл. III, в т. VII сеї бібліотеки), а недавно — ще Д.-Запольский нїмецькому праву в в. кн. Литовськім в книзї Государственное хозяйство в. кн. Литовскаго (с. 274 і далї); він бере тут почасти його в оборону, підносячи гадку, що відокремленнє міста було тільки проявом загальної суспільної еволюції в. князївства: се гадка висловлена була ще повнїйше й сильнїйше в працї Антоновича.

Позатим маємо лїтературу поодиноких городів, також не багату, коли мова йде про устрій і внутрішні відносини міста. Такий моноґрафічний характер має, як знаємо вже, друга частина працї В.-Буданова (Камінець, Кремінець, Дубно, Ковель). Для Камінця ще: статя H. O urzędnikach, urzędach i ludności m. Kamieńca (Przegląd polski 1872—3), Сѣцинскаго Городъ Каменецъ Подольскій, 1895 і по части A. Rolle Zameczki podolskie т. I. Для Київа старших часів можемо вказати хиба розвідку Антоновича — Кіевскіе войты Ходыки, епизоды изъ исторіи городскаго самоуправленія въ Кіевѣ въ XVI—XVII столѣтіяхъ (в Моноґрафіях т. I), хоч для устрою й відносин міста дає й вона небагато. Для новійших часів: Андрієвского Войтовство И. Сычевскаго въ Кіевѣ (1754—66), 1891 (К. Ст.), йогож Изъ жизни Кіева в XVIII в., К., 1894, Каманина Послѣдніе годы самоуправленія Кіева по магде-

бургскому праву, 1888 (К. Старина кн. V, VIII, IX — мова йде про першу половину XIX в.). Для Львова — Zubrzycki Kronika m. Lwowa, 1844 і Łoziński Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w., 2 вид. 1892, також його Kupiectwo lwowskie w XVI w. (Biblioteka warszaw. 1891, III).

Праця В.-Буданова друкуєть ся в перекладі Ф. Марисюка, під наглядом С. Томашівського. Показчик буде поданий при кінці XXIV т.

М. Грушевський.

Вважаємо конче потрібним сказати декілька слів про причини написання сеї статї.

Звісно, що в сучаснім економічнім житю Росиї є одна особливша поява: в західній її части внеша економічна діяльність (торговля, ремесла, промисл) полишена чужому племеневи. Міста сеї части нашої вітчини (неозмірно численні) заселені Жидами, — поява, якої не знає ніяка иньша держава Европи й яка лучить ся з некористними результатами, так в соціяльних, як економічних відносинах; вона паралїзує найлїпші та найщедріпші заходи в користь рільничої верстви. Попри се замітний дуже низкий ступінь економічного розвитку тих країв і застоя їх в ріжних напрямах, навіть в порівнанню з другою половиною сеїж Росиї. Булоб незвичайно інтересно порівнати західну Росию з північною й східною з економічного погляду, хоч статистичні цифри в сім раазї не дуже то можуть бути повними й точними показчиками дійсности; та самий побіжний погляд свідчить про значну ріжницю між ними.

Хронїчне висилення сеї сторони се не нова проява, не результат новійших політичних потрясень, на се годять ся всї: Польща передала Росиї міста в станї, ще гіршім від теперішнього.

Принявсь погляд, що в давнїйших часах (менче більше до XVIII в.) економічний стан обох згаданих половин Росиї стояв у відворотних відносинах до себе: міста й міські промисли західної Росиї (що входила тодї в склад Річи Посполитої) процьвітали, містаж і міські промисли східної Росиї були в глибокім упадку, або радше в зародку (хоч період упадку польських і західно-руських міст кладуть звичайно на конець XVI віка). Мов на виразну признаку й разом із тим на причину

минувшого добробуту міст у Польщі й західній Руси показують звичайно на їх свобідний міський устрій, себ-то магдебурське право.

По деяких попередніх роботах я прийшов до переконання, що основною причиною упадку міст полудньово західного краю був як раз той устрій, се їх німецьке — магдебурське право.

Та, ледви чи можна зробити сю думку очевидною для всіх тільки при помочи актів міської управи, що належать до XVII й XVIII століття.

В російській літературі, скільки нам звісно, нема ні одної розвідки ані взагалі про німецьке право в Польщі й Литовсько-Руській державі, ані в части про міське, магдебурське право в обох сих краях. В польській ще й німецькій літературі панують ріжнородні, инколи просто противні собі гадки про сей предмет. Таким чином ми були приневолені насамперед вияснити (в загальнім начерку) погляд на німецьке право в Польщі й Литві та означити міру й прикмети його впливу на суспільний устрій сих країв.

Замітки, що їх віддаємо тепер на суд читачів, хоч становлять самостійну розвідку, заразом служать тільки передньою частию нашої праці, тому що на жаль для детальнійшого оброблення зібраних матеріялів ми могли присьвятити лише небогато часу.

I.

Сфера ділання німецького права в Польщі й Литві.

Щоби виводи, які читач далі найде в розвідці, не показались прибільшені, треба передовсім увільнитись від сього хибного погляду, немов то надаванне німецького права в Польщі було рідким виїмком у користь малого числа громад й осіб. Так дійсно було давнійшими часами в XII й на початку XIII віка. Від XIII одначе віка до кінця XIV німецьке право розповсюднилось у всіх краях, заселених племенами, з відмінними зрештою наслідками для ріжних сторін. Так наслідком того розповсюдненнія в західних краях (у Шлеску) була майже повна затрата словянської народности: німецьке право розповсюднювалось у Шлеску через покликанне німецьких кольоністів; коло половини XIV в. всі села й міста Шлеску дістали німецьке право. У властивій Польщі (Великій, Малій та Мазовію) німецьке право було з початку кольоніяльним правом (звісним Росії у її Волжеських кольоніях); та опісля воно розповсюднилось не так через кольонізацію, скільки через приєднанне німецького права польськими селами й містами. Німці-кольоністи творили по більшій частині населенне міст, хоч не одинокі, по селах же німецькі кольонії були так рідкі що в актах годі дошукатись вказівок на них; тому тут німецьке право не принесло таких згубних плодів в національних відносинах, як у Шлеску. Та ми маєм основу думати, що в XV віці німецьке право вийперло зовсім з усіх польських сіл і міст колишній їх словянський устрій. Величезне число грамот на німецьке право, що зберегліся до нині, ясно доказує його загальне роз-

повсюдненнє в Польщі.[1]) Замітимо, зрештою, що перечисленнє випадків наданя нїмецького права в цілій Польщі, се праця

[1]) Ось для приміру перечисленнє сіл, що дістали німецьке право в трех воєводствах — Краківськім, Люблинськім і Сандомирськім, на основі тільки одного тому актів (Codex Diplomat. Polon. вид. Бартошевича): Крижановиці (1247); всі села монастиря сьв. Кляри (1257 р.; тут перечислюють ся 22 села й м. Завихост), Броновиця (1274), Пшегиня (1276), Кенти (перед 1279), Бреснич (1282), Бибихи й Мешів (1288), села монастиря Сулеівського (1298), Венгриново (1302), всі села Цистерського ордену (4-ох монастирів, 1308), всі села Станіотського монастиря (перечислюють ся 22 села 1317), Круплино (1318), Вильковиск (1324), села монастиря Тинецького (1326, диви иньші акти тогож монастиря під N-го 109, 176 і инь.), оба Тарнови (1328), нове місто Ґрінберґ (1340), Лібуша (1348), всї села монастиря сьв. Хреста in Calvo Monte (перечисляєсь, під N-го 212, 25 сіл і два міста одного імени, 1351), Єдлова-Гора (перед 1353), нові кольонії (тодїж), всі села по обох берегах р. Ропи й усіх її притоків (1359), Барвальд (1361) місточко Стобниця й села: Стобниця й Фаланчин (1362, Лишки, Смердхонця й Кашів (перед 1363), м. Скавина (1364), Мухів (перед 1381), Янушова (1384), Климунтів (перед 1381), Лисів (1385), Тархів (перед 1388), Кшижовиця (1392), Будишів (1417), Зубкова — Воля (перед 1424), Злотники й Крамче (перед 1437), Мшальниця й Ченява (1464). Міста не війшли в се перечисленнє тому, що вони, як звісно, всі без виїмку користувались німецьким правом (див. Staroż. Polsk. Balinsk. t. II). Та що перечисленнє отсе не вичерпує всіх випадків надання німецького права у згаданих трех воєводствах, доказують численні акти, що належать до сих воєводств, але не війшли в кодекс Бартошевича, лиш надруковані в ріжних спеціяльних виданнях („Tinecia", „Miechovia" й ин.). Треба сюди причислить усі села Мехівського монастиря, одного з богатших монастирів Польщі (по привілейови Казиміра 1354 року до нього відносять ся два міста — Мехів і Скаржів та 32 села, з них же 24 в краківськім воєводстві).

Видані тепер грамоти надань нїмецького права зберігають ся 1) в загальних збірниках актів польської істориї, як:

а) Codex diplomaticus Majoris Poloniae, вид. Едв. гр. Рачиньским в Познани 1840 року;

б) Codex diplomaticus Poloniae, вид. насамперед Ржищевским і Мучковским, потім Бартошевичем у Варшаві. Третий том (Бартошевича) вийшов 1858 р. Кождий том обіймає акти одної з провінций давної Польщі (2-гий Купа, 3-тий Мало-Польщі).

в) Fr. Wilh. Sommersberg, Silesiacarum rerum scriptores, три томи. До першого тому (Lipsiae 1729) додані: 1) Codicis Silesiae diplomatici specimen (152 актів); 2) Diplomatarium Bohemo-Silesiacum (208 актів Чех, Моравії та Шлеску). До другого тому (Lipsiae 1730) додані: 1) Statuta civitatis Swidniciensis, 2) Mantissa diplomatum. До третього тому (Lipsiae 1730) — Diplomatarii Bohemo-Silesiaci continuatio (203 актів). В сих збірниках Зоммерсберґа зібрані не тільки шлеські, чеські, моравські й угорські надання, але

велика й безкористна тому, що можна означити сферу дїлання нїмецького права й без помочи сих актів: її легко означити при помочи сих признаків нїмецького права, що як раз є предметом дальшого нашого дослїду.

Число відомих нам, опублїкованих до нинї надань, хоч як воно велике, творить справдї лише незначний останок глибокої старини, хочби ми прилучили сюди й тії, що хоронять ся або гниють по архівах. Та не треба думати, що нїмецьке право розповсюднилось тільки при помочи надань; воно розширювалось скорійше й у більшій мірі за впливом приміру. Давнїйшими часами, коли його наданнє бувало виїмком, коли воно було знаком особливої ласки князя, для заведення його потрібне було конче наданнє, або осібне на кожду оселю, або

й декільки чисто-польських і мазовецьких. Окрім надань нїмецького права й инших актів, що відносять ся до устрою міст і сїл у нїмецькім праві, в збірцї Зоммерсберга є акти особливо важні до означення й пояснення февдального порядку в Польщі.

г) Codex diplomaticus Regni Poloniae et M. D. Litwaniae etc., виданнє Виленських Піярів (Collegii Vilnensis scholarum piarum) під редакциєю Догеля. Т. I. (Vilnae 1758), т. IV. (Vilnae 1764), т. V. (1759). Цїле виданнє мало складатись з 7 томів й обіймити як властиві акти Польщі й Литви, так і умови, трактати инь. польських князів і королів з ріжними державами Европи; отже акти сього кодексу мають головну вартість для політичної істориї. Та між ними є богато актів, що відносять ся до суспільної істориї взагалї й по части до нїмецького права. В тім напрямку особливо був би важний т. VII, де намірено помістити: jura, libertates etc. Мацїйовский каже, що невидані томи зберігають ся в С. Петербурській Імператорській Публичній Бібліотецї. Бажано булоб побачити їх коли в друку.

2) Акти нїмецького права находять ся в частинних виданнях: а) Miechovia, sive promptuarium antiquitatum monasterii Miechoviensis, Сам. Нагельского (Crac. 1634). Тут зібрані дорогоцїнні акти від половини XII до полов. XVII. віка, б. Tinecia, seu historia mon. Tinecensis (Crac. 1668).

3) Між спеціяльними збірками актів нїмецького права нам відоме замітне виданнє Tzchoppe und Stenzel: Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Staedte in Silesien und Ober-Lausitz. Важнїйшою частиною книги є „Urkundenbuch“ — збірка більше чим 200 актів, безпосередно й посередно відносячих ся до нїмецького права на Шлеску. Самаж розвідка, дуже докладна, доводить у більшій части до крайно хибних виводів. З неї владив Кавелїн зміст і надрукував під заголовком: „Юридическій бытъ Силезіи и Лужицъ и введеніе нѣмецкихъ колонистовъ“ зразу в „Сборникѣ историческихъ и статистическихъ свѣдѣній о Россіи“ Д. В. (Валуєва), потім передруковано сю статю в 2-й части „Полнаго собранія сочиненій К. Кавелина.“

загальна на цїлу посїлість. Пізнїйше князї дають земельним посїдачам право заводити нїмецьке право не тільки в сих селах, що вже є, але й тих, що піднесуть ся. Колиж нїмецьке право стало звичайним у Польщі, обіймило значну часть народа, решта посїдачів і самі королї заводили його в своїх селах уже без нїяких надань, дорогою економічних розпоряджень так, що назву „нїмецьке право“ (не в розумінню міського права) стрічаєся в актах лишень до 2-оï половини XV. віка а пізнїйше воно вже тратить своє спеціяльне імя, вже й память про його походженнє затрачуєся; воно зробилось рідним польським правом. Від сього часу по цїлій Польщі находимо основні його признаки (jus ducale в руках посїдачів, інститут солтиства, волочне господарство з його наслїдками, про що намірямо говорить у сїй розвідці).

Так само як у властивій Польщі, давнїйшими часами почало розповсюднюватись нїмецьке право в одній із руських земель — в Галицькій землї. Ще який час перед сполученнєм Галичини з Польщею починаєся нїмецька (та разом з тим і польська кольонїзація в Галичинї.[1]) Хоч уже Зубрицький бачить около 1287 року війтів у Львові, Володимирі й Луцьку, то досїль не було звісно, що руські князї Рурикович давали містам і селам нїмецьке право. В кодексї, виданім Бартошевичем, є наданнє (латинське) 1339 року, що його видав Юрий, князь руський, сандомирському горожанинови Барткови на війтівство в містї Сяноцї з цїлою властию й юрисдикцию тевтонською або правом маґдебурським[2]: в перечисленню мешканців, підлягаючих судовій власти війта стрічаєм такий порядок: Нїмцї, Поляки, Угри й Русини; привилей виданий у Володимирі-Волинськім. Від часів сполученя Галичини з Польщею, нїмецьке право утвердилось у першій, рівно як у другій.

Найясвїйшим доказом загального розповсюдненнія в Польщі нїмецького права є памятки заведення сього права в Литов-

---

[1]) Полн. Собр. Лѣт. II, ст. 196.

[2]) Cod. Dipl. Pol. III. N-ro 88. (20-го сїчня 1339). Звичайно закінчують лїнію тутешніх руських князїв 1335 роком (Зубрицкій — „Ист. Галицко-русскаго княжества“ III. ст. 254; Смирновъ — „Судьби Червоной или Галицкой Руси“, ст. 59. Полишаєм аматорам суд над особою, що пише ся ось так: „Georgius Dei gracia dux et heres regni Russiae“).

сько-Руській державі. У виданих актах західної Руси нема майже ні одного надання нїмецького права у селах; єсть тільки грамоти на міське маґдебурське право, що, як побачимо, було тільки одною із форм німецького права, дальший ступінь його розвитку. Між тим маємо сила розпораджень (під ріжними назвами), що ними князї, королї й пани заводять у своїх володїннях усї порядки німецького права.[1]) Образ сих порядків вони бачили вже в Польщі, не в Нїмеччинї; в Польщі вони стали до сього ступня звичайними й повсюдненими, що як замітили ми висше, не треба було вже й спеціяльного імени для їх означення. В Литовсько-Руській державі дїланнє німецького права починає ся зараз по сполученню Литви з Польщею, ми бачим ясно його розповсюдненнє в XVI. віці й накінець значну перевагу в XVII.

Така є ґеоґрафічна карта розповсюднення німецького права. Його юридичний обсяг не обмежуєся перестроєннєм міст; воно вплинуло на цїлий соціяльний побут Польщі й Литви: а) ослабило княжу власть у Польщі (через неї й на Литві), позбавивши її більшої частини фінансових прав й утвердивши погляди, взяті з приватного права, на судову й адміністрацийну власть; б) воно рішучо змінило житє сїльських властників, їх особисті й маєткові права; в) воно сотворило нове понятє міста й міського стану.

Ми обмежуємо ся тільки сим боком нїмецького права, себто впливом його на так зване державне право й на соціяльний побут Польщі й Литви, хоч в дійсности вплив німецького права не обмежував ся сим: воно змінило карне й цивільне право старої Польщі; та обробленнє сих останніх питань домагаєся від дослїдника спеціяльної юридичної осьвіти; наука чекає їх розслїду від наших осьвічених юристів.

II.

Княжя власть (jus ducale) по нїмецькому праву.

Що називаєть ся нїмецьким правом в Польщі? Не хочемо відповісти на се питаннє коротким та ясним для всіх означеннєм; відповідь на нього найдеся у цїлій дальшій роз-

[1]) Устава о волоках кор. Жиґмонта-Августа, інвентарі маєтків приватних посідачів й иньш. Див. Пам. т. II і III.

відці. Така се зрештою прикмета всіх зложених історичних поя: вони не піддають ся означенням без попереднього генетичного осьвітлення.

Зачнемо від розслїду сього, від чого починалось дїланнє нїмецького права в польських землях, себто від надань нїмецького права.

Який небудь князь або король, бажаючи нагородити свого дружинника за воєнні заслуги, або намірюючи спокутувати гріхи своєю щедротою для церкви, або, вкінци хотячи прибільшити свої економічні користи, видав наданнє в перших двох разах посїдачам, в остатнїм же громадї, себто своєму місту або селу. Наданнє се звучить напримір так:

„Ми, Владислав, з Божої ласки король польський і князь земель краківської й иньш., бажаєм подати до відомости так нині живучих, як і будучих, що бачучи вірну службу вірного нашого (слуги) Петра Кушицького... і намірюючи заохотити його до служби (на будуче), позволяєм перенести його батьківщину (haereditatem) Вильковисько... в права польського під право тевтонське, се є, найманительне (novi fori), що в простім говорі називаєся шродським (sredense); освободжуючи самого Петра й усіх його поселенців і віллянів, живучих тепер, або маючих жить, від усіх прав польських, як: sep, stan, naraz, powolowe й иньших служб, ангарий і перангарий (angariis, perangariis) якіб вони не були й як би вони не називались, що то звичайно нарушують право тевтонське. Вищше названий Петро та його правні спадкоємці й потомки мирно та свобідно будуть користувать ся не яким будь иньшим правом, тільки своїм тевтонським-шродським у всіх справах карних, більших і малих, на вічні часи равом з солтисом і віллянами своїми. Освободжуємо часто згадуваних вірних наших від усяких присудів (jurisdictionibus) каштелянів, воєвод, суддів, підсуддів й усіх иньших урядників так, що коли вони й будуть завізвані до них колись, не потрібують відповідати на се візваннє; колиж будуть завізвані перед нас грамотою опечатаною нашою печаткою, то кождому, що на них жалує ся, будуть відповідати по своєму тевтонському праву... 1324 року“[1]).

У тім наданю, рівно як у всїх подібних, нїмецьким правом назване освободженнє посїдача разом з його поселенцями (або громад) від усїх (або деяких) повинностий у користь князя й повне (в деяких неповне) освободженнє поселенців від суду княжих урядників. Відворотні відносини посїдачів і громад до князя називають ся польським правом.

Відси випливають два хибні погляди на нїмецьке право в Польщі. Тії з нїмецьких письменників, що бачуть в таких

[1]) Cod. Diplom. Pol. III; N-ro 79.

привилеях добро, вважають їх характеристичними окремішностями ґерманського права[1]).

Хибність сеї думки відкриваєть ся легко при покладенню сього милого надання на нїмецьке право поруч надань північноруських князїв[2]); надання з подібним змістом видавались і польськими князями незалежно від нїмецького права й ще перед часом його розповсюднення в Польщі[3]).

Тії з польських письменників[4]), що бачуть в таких привілеях не добро, лишень зло для краю, старають ся найти ріжницю між наданнями нїмецького права звичайними наданнями; по їх гадцї перші дають права громадам, другі відкривають поле для самоволї „деспотів“ власників. Таким чином, зло, що виходить однаково з одних і других, се є ослабленнє княжої власти, в першім випадку лагодить ся тим, що княжя власть переходить у народну самоуправу; та зло мимо сего лишаєся злом.

Сподїємо ся, що в дальшім рослїдї хибність сеї думки стане очевидною. Не вибігаючи вперед, ми обмежимось тут одною заміткою, що надання нїмецького права означують відносини посїдача до княжої власти й зовсїм не тикають відносин посїдача до людий, оселених в його маєтку (ровумієся, з виїмком надань для княжих міст і сїл).

Поза то, ріжниця між наданнями нїмецького права й звичайними наданнями істнує справдї; не без причини в самих наданнях нїмецького права привілеї, що з них випливають, уважають ся характеристичною окремішностию нїмецького права.

---

[1]) Tz und Stenz. — Urk. zur Geschichte der Ursprungs der Stadte s. 9

[2]) „Сиротамъ, кто иметъ сѣдѣти на землѣ св. Богородицы (Тверскаго Отроча монастыря) ненадобѣ имъ никоторая дань, ни ямъ, ни подвода, ни тамга ни осмничее, ни сторожевое, ни писчее, ни кормъ, ни медовое, ни иныи которыи пошлины къ городу, ни къ волости, ни служба, ни дѣло княже, ни дворскіи, ни старости отъ ихъ ни займають ни про что. Такоже и намѣстницы наши и волостели ажъ не въѣздятъ и не судятъ тѣхъ людій... А что ся учинеть или розбой, или душегубьство, или татьба, который судъ будетъ межи монастырьскихъ людій судитъ ихъ и дворянъ дастъ монастырскій тивунъ одинъ, а нашимъ судьямъ ненадобѣ ни что“. А. А. Э. I. 5.

[3]) Dypl. II. у Лелевеля: Pocz. Praw. Pol.

[4]) Лелевель: Pocz. Pr., по вид. 1828 року, ст. 88 і даль.

Опісля ми побачимо, що хоч привілеї сї, виїмково, могли вирвнути й без нїмецького права, то загальне розповсюдненне їх у країнах польських і литовських та цїлу ширину їх обсягу Польща винна нїмецькому праву.

Привілеї, що містить ся в наданнях нїмецького права, взяті в своїм повнім обсягу, творять так зване jus ducale стільки відоме в польськім праводавстві. Воно є сумою княжих прав, що належали зразу лишень княжим родам і потім (від XII—XIV віка) стались добром посїдачів та громад. В понятю jus ducale містять ся права на податки, повинности, реґалії, права судової й адміністрацийної власти. Звіснож, що право суду і власть, що належала до податків, вичерпувала всї права найвищої власти в середнїх віках.

Суд і податки — ось усе, що дають надання нїмецького права. Щобн показати, на скільки нїмецьке право брало участь в ослабленню королївської, чи княжої власти через її роздробленне, ми повинні розглянути зміст надань у звязи з отсим питанням.

1. Податки, повинности й реґалії. Менше більше до XIV віка польські князі мали обширні права що до податків.

Вони, подібно князям усїх словянських земель, побирали з кождої заселеної частки землї безпосередний і постійний податок. Як одиниця, від якої платив ся податок, так і прикмети, розмір і назва податків були ріжнородні, та звичайно в Польщі оподаткував ся шматок землї (radło — соха) що його селянин може обробити парою волів, чи коней, від чого податок дістав назву поральнога (poradlne, себто посо́шне), або „дим“ — замешкане місце, від чого той сам податок носить назву подимнога. Податок сей до Людвика угорського рівнявсь 12-ти грошам від лану, від часуж видання знаменитого акту сього короля[1]) зниженнй був до 2 гр.; опісля, за Жигмонта III, він зник зовсїм[2]). Отже, як раз у сю

---

[1]) Див. нижше.

[2]) Vol. leg. III, 767.

пору, коли на заходї повставало правильне обтяжение постійними податками, в Польщі цїлком спинилось збиранне безпосередних загальних податків[1]).

Поруч постійного податку істнував ще надзвичайний, що стягав ся від часу до часу при конечній потребі, від часу розвитку соймової власти до установлення сього податку треба було згоди сойму. Він називав ся exactio, collecta, szos; на Литві — серебщина й ординщина. Податок сей істнував до упадку Польщі.

Окрім порального, побирались у формі постійного податку ріжні продукти натурою в означеній скількости від кождого лану, як одсипне збіже (2 мірки жита й вівса від лану), що називалось annona ducalis (пізнїйше dziakły, на Литві дякли) далї vacca, bos, porcus і таке иньше.

Податки посередні були в більшім ужинанню; всякий товар при вивозі на ринок підлягав оплатї, побираній в натурі: від воза риб — дві риби й т. инь.; сей податок звав ся targowe. Опісля замінений на гроші сей побір називав ся цлом і митом, коли прилучивсь сюди й побір за перевіз товарів, що одначе треба відріжняти від цлових оплат[2]).

Сполученнє податків і повинностий становить так звана стация (statio). При об'їздах князя в рядових (судових) справах, або для забав і ловів посїдачі й селяни сих сїл, що лежали йому по дорозі, повинні були зустрічати, поміщувати, утримувати й проводити його й його дружину; повинність сю

---

[1]) Мацейовский перечить істнованню в старій Польщі постійного податку. Він уважає поральне надзвичайним податком і приписує право накладання його соймови навіть сими часами, коли сойму не було. Там де акти просто противорічать сьому, він видить у поральнім чинш (дохід з державних маєтків). Відповідно сьому, він твердить, що Людвик освободив шляхту не від податків лиш від чиншу, й що Польща як перше, так і потім платила податки однаково (себ-то, перехідно за згодою сойму). Він не звернув уваги на виводи учених дослідників фінансового права Польщі й иньших словинських земель (Tzschoppe und Stenzel, Палацкий, Гаґенмайстер, гр. Толстой), у другім вид. Hist. Prawod. він повторює тужж думку (т. II. §§ 301 і далї). Та відома є навичка сього вченого переносити пізнїйші польські урядження в давну старину.

[2]) До оплат треба віднести, звісно, одно з найлїпших жерел доходу давних фінансів, судові оплати, та що вони творять одну з основнїйших частин судової власти князя, тому ми її згадаємо при огляді сеї остатної.

часто заміновано на гроші й таким робом ставалась вона безпосереднім, постійним податком.

Та старшою й найбільше важкою повинностию в Польщі (як і всюди) вважалась підводова (powoz, prewod, podwoda etc.); ся повинність була инколи виразом підданства якогось племени сьому або иньшому князеви. Основувалась вона на тім, що княжі посланці й воєнні табори домагались підвод на дорозї переходу; селяни були обовязані доставляти продукти, що належались князеви, до його замків на своїх підводах.

Дальше в рядї повинностий йде обовязок виконування ріжних робіт (панщина) в користь князя; здаєть ся, всї ті роботи разом звались angaria й perangaria[1]). Є се — роботи при поновї княжих замків, направі гребель та иньше, обовязкова поміч при княжих ловах; сюди бачить ся повинна бути віднесена й сторожа (stroża), хоч вона вже заранї замінювалась натуральними, або грошевими чиншами.

Окрім податків, мит і повинностий княжі реґалії були основою численних прав князя над всїми землями його князївства. Право володїння лїсами й водами належало до княжих реґалій. Лїсові закони були гострі, як усюди в західній Европі середнїми віками; хто вбив звіря, сього судили як за обиду величности й засуджували на висшу кару (70 гр.)[2]). Причина сеї строгости містилась між иньшим у сїм, що цінні шкіри звірів (kuny) були в грошевім оборотї. Ловля риб, будова млинів і лазень становили також княжу реґалію. Викопувані скарби, на чиїй би вони землї не були найдені, належали князеви.

При таких широких правах князїв над цїлою землею ґрунтові посїлости не становили важного рахунку в їх доходах. Князь, що став дїдичем прав громади, був найвисшим паном всїх ґрунтів не рушених культурою[3]). Вони творили се, що ми називаємо державними маєтками й що гостро відріжняєть ся від приватних посїлостий; князь володїє ними не як

---

[1]) У Босній слово „angaria“ перекладаєть ся словом „бесїлук“ — панщина. Див. Зб. Гильферд. 425.

[2]) Bantkie. Pr. Pr. Polskiego, ст. 144.

[3]) Bantkie. Hist. Pr. Pol. 138.

приватний посідач, лиш як представитель громади. Коли сї землї були віддавані на обробленнє приватним рукам, то новий пан приймав на себе обовязок виконувати ріжні повинности для цїлої суспільности або для князя, як її представителя. Між сими повинностями перше місце займає військова повинність.

Тут доторкаємо ся дуже важного питання, звязаного з богатьма виїмками скарбового й державного права й на жаль, приневолені ми порушити його тільки з легка.

Справедливо замічають, що в европейських народів були два способи відбування військової повинности: спосіб війни дружинний і всенародний (загальний похід). При одинокім панованню дружинного способу з'являєся немудруче феодальний порядок річий: тодї не можна вдоволитись невеликою дружиною, що постійно жила при князеви; вона становить цїлий величезний стан. Її годї утримати податками й натуральними продуктами на княжім дворі, вона дістає части землї, або заселені, або незаселені. У першім раві дружинник може побирати ґрунтовий дохід. У другому, при слабім залюдненню сторони, ґрунтовий дохід неможливий без попередньої страти капіталу (будинки, знаряд, робучий скот, насїнне й инь.) та без особливих привілеїв для притягання кольонїстів. Стратити капітал може кождий без особливої ласки князя, коли вільної землї ще достаток. У чім містить ся нагорода дружинника, заплата за военну службу? В тім, що князї віддають йому право на податки й повинности, які повинні би приходити князеви з заселеної частки. Свободою від податків принаджують ся кольонїсти й дають панови ґрунтовий дохід; право на податки й повинности від них лишають ся одначе при панови й опісля може він їх відновити. Вкінци князь може віддати дружинникови відому частку тільки з правом збирання собі податків і повинностий з її мешканців; ґрунтовий же дохід припадає або князеви, коли се його земля, або иньшому дружинникови посїдачеви; або й нїкому, коли частка є громадською власностию.

Так виробились три роди дружинників-посїдачів: посїдачі не освободжені від податків і повинностий, посїдачі злучаючі права посїдання з правами княжої власти й вкінци посїдачі, що дістають частку на утриманнє. Очевидно в усїх сих випадках поняте посїдання відокремлюєся дуже неясними ґра-

нцями від понять „уряду“ (як говорилось у Польщі): перше поняте має перевагу в першім випадку, друге в третім; середній же випадок є сполученнем одного й другого та основнійшою прикметою феодального права. З ним згодом вирівнювались й оба инші, себто посідачі, що побирали тільки ренту захопили й податки, посідачі знова, що брали тільки податки, захопили й ренту[1]).

З другого боку, дружинник дістає частку землї тільки як платню натурою за воєнну службу, платня повинна спинитись, коли кінчить ся служба, себто, або тоді, коли вмирає дружинник, або коли відрікає ся від служби — ломить військовий обовязок; майно його дїдичить або конфіскує король (або князь). Маєток може переходити і в спадку, коли разом з ним переходить й обовязок служби; як нема дїтий мужеського роду в померщого земляннна, король, або князь повинен подбати над вишуканнем дїдича прав й обовязків померщого дружинника, себто, найти мужа для його доньки; таким чином сполучувалось дїдичення з довічностию володїння. Наслїдком сього дїдичне право набирає рішучої переваги.

Так повстають обі основні сторони фельдального права: княжі права кождого посїдача-васаля в своїм маєтку й разом із тим ленна залежність його від сузерена маєтности.

В країнах, де спосіб війни не дружинний, лиш всенародній наслїдки повинні бути супротивні; та коли таких сторін нема, або майже нема, то дружинному способови відбування військової повинности можна поставити напроти тільки мішаний спосіб її відбування, що панував у богатьох краях. Сей спосіб діяв ся так, що поруч дружини стояв народній загальний похід, що перевишав дружину й своєю численностию й своїм значіннем. При таких умовах дружину нагороджувся тими самими способами, що були вказані, й будуть таки повставати появи незвичайно подібні до феодальних порядків; але завдяки

---

[1]) Та все-ж, не все так бувало: княжі й громадські земл по більшій части переходили в повне володїння сих, кому були віддані на утримання; але маєтки иньших дружників-посідачів лишали ся при своїх панах і утримащі побирали від них тільки податки. В Босні, де середновічні порядки зберегались незмінно аж до остатнього десятилїтя, були всї три роди дружників-властителів: беги, капетани й спахії.

нечисленности дружини феодалїзм не може обіймити цілого державного устрою. Він не може перейти з обсягу цивільного права (себ-то — законів о ґрунтовій власности) до державного права: дружинники не можуть статись повноправними панами в своїх володїннях тому, що княжа власть і незалежність громад стоять кріпко завдяки взаїмній підмозї.

Нїхто не сумнївався, що в західній Европі переважав перший спосіб відбування військової повинности, як се легко пояснить на її істориї: не легко було приміром в Італїї завести всенародній похід за часів ґотського панованя, коли нарід (Римляни) стояв в отвертій війнї з дружиною й її провідниками-королями.

У деяких словянських племен (кажемо деяких тому, що істория полудневих Славян, які завоювали краї східної римської держави, дуже слабо звісна, наколи істория Словян, завойованих Нїмцями, добре знайома), що не добували своєї країни й не були завойовані, спосіб ведення війни був передовсім всенародній. Се треба сказать головно про Русинів[1]).

Те саме було первісно й у Польщі; всякий здатний до зброї повинен був, на поклик, являтись пішком, або на коні в міру свого достатку. Дружина, що істнувала поруч загального походу не творила стану посїдачів; члени її звались просто „milites“ Через те більша часть посїлостий лишалась у руках громад.

Але від XIV віка звичай народнього походу зникає в Польщі ступнями, хоч і появляють ся проби його відновлення (конституция 1544 року); його імя лишилось у назві „pospolite ruszenie“, що в справжнім своїм виглядї майже нїколи не відбувалось, з виїмком хиба знаменитих завдяки своїй комічности парад („okaz“) тай переглядів. Від XIV віка ґрунтова власність попала виключно лиш у руки шляхтичів-дружинників

---

[1]) На перекір словам Малїновского, що каже: „Там (на Руси й Литві) спосіб ведення війни був дружинний, тому феодалізм прийняв там строгий характер“ В Польщі значить він супротивний порядок (pospolite ruszenie). Як у старій — Київській, так і в Московській Руси народній похід брав найрізнобічнішу участь не тільки в оборонних, але й наступних війнах. Для руського читача наводити факти вважаєм зайвим: Хай тільки читач згадає виправи з Ізяславом Ярославичем, спір князїв на Долобському з'їзді Київське вече 1147 року й инш.

і духовенства так, що військовий стан і право ґрунтової власности зробились синонімами. Міщанам відмовлено права володіння землею на тій саме основі, що вони погані вояки[1]). Через те далі шляхтичі дістали найвищі права в своїх маєтках, освободжуючись від податків і повинностий, займаючи вищу судову власть. Коли їх власність зробилась дідичною, то як раз так само зробились дідичними ленна західних баронів; та як там, так і тут королї зберігали собі право позбавляти власности земляннна за невиконанне військової повинности на основі попереднього судового рішення (що, як звісно, королям не так легко приходилось виконувати й на заході й у Польщі).

Так то, саме в той час, коли на заході покликн народніх походів стали причинною й знаком упадку февдалїзму, коли по словам Ґервінуса піхота почала брати верх над кінницею, саме в той час Польща виступав на сю дорогу, що їй перейшла Европа серед тяжких проб февдального безправя і потім кріваво боротьби з февдалїзмом.

Чом же Польща відріклась від добра, даровaного їй даремно? Чогож князї самі позбавили себе кріпкої підпори своєї власти — народнього походу? Чомуж прогайнували свої скарбові сили, відсунувши податки, повинности, реґалії й ґрунтові посїлости в користь дружинників-посїдачів.

Знаючи важність сих питань, упереджуємо скорій читача, що ми говоримо про них лишень мимохідь.

Польські вчені, що займали ся скарбовим правом старої Польщі, бачуть у нім слїди запозичувань із німецького права. Та як-же? Бантке[2]) запевнює, що заведенне податків, повинностий, цїлої суми скарбових княжих прав повинно бути приписане „ленному праву й військовому ладови (wojskowości)“, що перейшли до Польщі з заходу. Те саме каже й Мацєйовский[3]). Не кажучи вже про се, як слабо годить ся ленне право й військовий февдальний лад з побільшенням княжих скарбових засобів (про що ми перед хвилиною згадували), на які факти міг покликатись історик польського права, щоб доказати свою думку? На сю обставину, що Рикса (жінка Ме-

[1]) Vol. leg. I. 271.
[2]) Hist. Pr. Polsk. 138—139
[3]) Hist. prawod. Slow. II, 243 і 263 (1858 року).

числава II) й Кристина (жінка Владислава — коло 1142 року), Нїмки родом, були виновницями заведення ріжних поборів для трону короля. Тільки всего! Зовсїм противно, скарбові засоби перших князїв повинні бути приписані польському праву, а їх ослабленнє ступнями зверхним впливам. З одного боку ті самі податки й повинности стрічаємо й у Московській державі, де певно годї відкрити вплив нїмецького права[1]); з другого боку акти вказують з непохитною ясностию, що освободженнє від данин і повинностий є як раз се, що називаєся у них нїмецьким правом в супротивности до польського: „освободжуємо, говорить ся в них постійно, від усїх служб... і иньших прав польських, що звичайно нарушують право тевтонське“[2]). Зрештою, вже по кількох сторінках сам Бантке признає, що одною з причин ослаблення княжих доходів було наданнє нїмецького права. З отсим годї не згодитись.

Нїмецьке право показало вплив на зменшеннє скарбових засобів Польщі двома способами: а) безпосередно, через освободженнє що раз більшого й більшого числа духовних і сьвітських посїлостий від податків і повинностий та б) посередно через освободженнє громад від військової повинности, що приневолювало князїв (і королїв) збільшувати число дружинників й наслїдком сього давати їм утриманнє, себто висше згадані права дружини на княжі доходи в маєтках.

Говорячи про перший бік впливу нїмецького права, треба відріжнювати наданнє нїмецького права громадам на державній (себ-то княжій) землї, або новим кольонїям, що оселювались на сїй землї від надання його духовенству й приватним посїдачам.

Коли князї надають нїмецьке право своїм власним маєткам, указують николи на своє бажаннє побільшення доходів, як на спонуку, що ними кермувала в сїй справі. Справдї в такім випадку вони не обманюють нї других, нї себе: наданнє нїмецького права дійсно прибільшує їх дохід. Незаселені й необробленні частки віддають ся під обробок[3]); людність, незви-

[1]) Див. на перечисленнє данин і повинностий у висше наведеній грамотї Тверських князїв.

[2]) Cod. Dipl. Pol. III. Nr. 76 й бог. инь.

[3]) Cupientes utilitates regni nostri peramplius ampliare, de sylvis, de quibus nobis nulla penitus utilitas proveniebat... damus villam... jure theutonico locandi. Cod. Dipl. P. III. 101, 92.

чайно рідка, збільшується від напливу кольоністів[1]) із пригнетеної Німеччини й покорених Німцями словянських земель. Для таких кольоністів наданне нїмецького права се справжня принада тому, що воно містить, крім фінансового боку, богато инших пожитків, як низше побачимо. Кольоністи знов із польських земель притягають ся здебільшого, речинцевими увільненнями від всяких оплат, звязаними звичайно з наданнем нїмецького права. На необроблених ґрунтах речинець тільки звичайно тривав від 16—20 лїт і довше; на оброблених у половину коротше[2]). В останнїм випадку король нїчого не тратить на разї й користає в будучинї, бо оброблена, але не заселена частка не приносить доходу; за те стане приносити по заселенню та скінченню пільги; в першім випадку король користає зараз тому, що початковий обробок землї є вже капіталом, що доволї нагороджує за пільгу.

Колиж нїмецьке право надався уже заселеним місцевостям, тодї речинець пільги коротший (але пільгу давано все, бо се було, як побачим низше, рішучо конечним при заведенню нїмецького способу господарки). Та в усїх сих випадках змінюється характер оплат: вони доходять до більшої вдности й замінюють ся на гроші. Замість суспільних податків і повинностий, а инколи й разом із ними установляється від приватних посїдачів ренту — чинш[3]), все одно, чи се доторкується сїл, чи людних, торгових міст. В сих останнїх являється рента подвійного рода: загальна й поголовна властиво від дворищ (area) — й ґрунтова рента від часток землї, належних до міста, наколи такі частки находять ся в володїнню міщан. Окрім сього зі зростом залюднення міст, збільшується й торговля; князї в наданнях вимовляють собі право на побір оплат із магазинів і крамниць (cameris, cramis).

Значить, наданне нїмецького права княжим маєткам потягає за собою не зменшенне, лиш прибільшенне фінансових засобів князя.

---

[1]) Cod. D. P. III. N-ro 77. Volentes villam nostram magis kmethonibus populari.

[2]) Cod. D. P. T. III. N-ro 63 87.

[3]) Miscel. Cracov. Fasc II. 63. Cod. Dipl. Pol. III. 88. 101. і т. дальш. Ми бажали-б звернути увагу людий, що займають ся сварбовим правом старин, на сей перехід податків у ґрунтовий дохід, як на повну незвичайної ваги. Ми зазначуємо тільки факт.

Зовсїм иньша річ, коли воно надаєть ся приватно-посїданим маєткам.

Тодї сї маєтки освободжуєть ся від загального ґрунтового податку — порального[1]). Треба одначе памятати, що освободженнє від сього податку було неначе неповне, колиж бувало повне, то дуже рідко. Знаємо вже, що в Польщі до самого Жиґмонта III доховались останки сього податку. Здаєть ся, що нїмецьке право знижило його до 2 гроший від лану. На Литві, 1424 р., великий князь Свидригайло дає Драгосиновичови село Косово з монастирем у дїдичне володїннє, з млинами, полями й инь. з ловами на зьвірину й птицї. „А тое село первореченное имѣютъ намъ давати, подлугъ права Волоского ты-то доходы.... съ каждаго кметя по два гроши польскихъ краковского рѣзу у каждый годъ“[2]). Волоске право, згадуване ось тут, є правом нїмецьким: як назву „Нїмцї“, спільну для всїх ґерманських племен прикладалось часто всїм західним народам, так і назву „Влахи“, спільну для всїх романських племен, прикладалось иноді до цїлого заходу. Від податку надзвичайного (часового) не осьободжувались нїмецькі оселї приватних посїдачів[3]), натурально з виїмком означеного числа лїт початкової пільги[4]).

Annona ducalis зберіглась і в наданнях нїмецького права передовсїм у шлеських[5]). Пізнїйше в Польщі й дякла перейшла від князїв до посїдачів[6]). За те иньші натуральні побори цїлком і постійно зносять ся наданнями нїмецького права: absolvimus... a vacca, a bove etc.[7]), є постійною формою таких надань.

Особлившу важність має освободженнє від стаций, надаване нїмецьким правом[8]), бо воно додавало посїдачам навіть зверхній вигляд незалежних князів: знівеченнє стаций довело до сього, що король без дозволу посїдача не міг заїхати в межі його посїлостий.

---

[1]) Cod. Dipl. III. 80. Tz. und Stenz. Urk. N-ro 26. 44, 48 (podworowe).
[2]) А. Ю. и З. Росс. I. N-ro 15.
[3]) Tz. und Stenz. Urk. N-ro 39. Пор. C. D. III. N-ro 62.
[4]) C. D. P. III. 62. 66.
[5]) Urk. (Tz. und Stenz) N-ro 5, 27, 47, 49 і инь.
[6]) Пам. Врем. ком. III. Отд. 2 ст. 97.
[7]) C. D. P. III. 80.
[8]) Ibid. N-ro 82.

Підводову повинність зносять князї ступнями при наданню нїмецького права: з початку з деякими виїмками на свою користь[1]), потім уже без усяких виїмків. У тім разї, як у богато инших, шлеські князї виявили більше розсудливости, нїж властиві польські. Вони зберігали собі з початку підводову повинність на час війни для доставлення провіянту й перевозу бранців, себ-то се, що називалось prewod у відріжненню від powoz і podwoda[2]). В наданнях князїв східної Польщі постійно звучить загальна форма: „absolvimus... a powoz, prewod[3]) ect., все одно, чи надання видався власній посїлости князя, чи приватних посїдачів.

Як prewod, так і stroża, що належали до военної повинности, повинні були заслугувати на особливу увагу князїв; та одну й другу[4]) повинність гайнують ся з однаковою щедротою при наданню нїмецького права.

Торгові й инші оплати в маєтках приватних посїдачів, що правда не мають важного значіння тому, що творили значну частину доходів тільки в більших торгових містах, що найбільше належали до князїв, коли ж такі міста дістались у приватне володїнє, то розуміють ся, й оплати переходили в руки посїдачів. Та надання всеж таки згадують про освобожденнє від торгових оплат[5]).

З реґалїй право на володїнє водами постійно лучить ся з відомими привілеями нїмецького права без обмежень, або відомими виїмками. Так у давнїйших наданнях вилучаєся право ловлення бобрів у користь князя[6]); опісляж зносить ся й от сей виїмок[7]). Навіть ловля риб підпадала инодї деяким обме-

---

[1]) Tz. und St. Urk. N-ro 49. Powoz non ducant, nisi sicut alie ville Theuthonicales ab expeditiones vel alia vice consueverunt ab antiquo ducere justo modo.

[2]) Urk. N-ro 54. Omnes homines... erunt immunes et liberi ab omni powoz et podwoda, sed prewod ducent militare et tantummodo in his rebus ferinis carnibus etc. et militem captivum, qui dicitur clodnik.

[3]) C. D. P. III. 80, 82 і инь.

[4]) Tz und St. Urk. N ro 3, 10, 30 і инь C. D. P. III. N-ro 82.

[5]) Per alia fora terre nostre in rebus emendis, vel vendendis theloneum non solvent. Urk. N-ro 26.

[6]) Urk. N-ro 6.

[7]) Ibid. N-ro 26.

женням — та всеж, незвичайно рідко[1]). Ріки віддавались на приватну власність, або у цілім їх протоцї, або відмірювалась якась означена частина в гору й долів від сього міста або маєтку, якому видавалось надання. На сім просторі посідачі могли ставити стільки млинів, що їм подобалось, або в означенім через князя числї[2]). Як раз так і лїсові регалїї відступались з початку з деякими обмеженнями права полювання, опісляж без усяких обмежень[3]). В містах право полювання діставав лишень війт.

Гірнича регалїя, навіть на пунктах незвичайно важних для цїлої держави, переходила в приватне посїдання спершу на основі простих надань, опісля потверджувалась наданнями нїмецького права. Так копальнї соли у Величцї, перейшли в приватне посідання тинецького монастиря[4]). Ще лекше переходило в приватне посїдання право на викопувані богацтва, які можна би відкрити на землї, що вже була в приватних руках, як се нагадують надання нїмецького права, з деякими тільки обмеженнями, що до княжих міст[5]).

З початку дуже обережно поступали князї з монетною регалїєю й виймали її з надань нїмецького права[6]). Та право вибивання монет одначе угрунтувалось у землях, занятих тевтонськими рицарями на користь посідачів і міст, що приняли нїмецький устрій; так міста Торунь, Ельбінґ і Данськ користувались сим правом до останнїх часів польського панування. За взірцем сих земель почалось утверджувати те саме право за панами й містами польських князівств. До нас не зберіглись надання, з яких би можна ясно судити про звязь сього привілея з нїмецьким правом; але звязь отся ясна при зовсїм простій розвазі: треба тільки поставити сей факт поруч однородних поля західно европейського права. Архиепископ гнезненський і епископ познанський дістають се право на тій самій основі, що й епископи та герцоги — князї Сьвятої Рим-

[1]) Urk. N-ro 85.
[2]) Cod. D. P. III. N-ro 63.
[3]) Ibid.
[4]) Szczygel. Tinecia 139.
[5]) Cod. Dipl. III. 63.
[6]) Urk. N-ro 6.

ської імперії. Можна думати, що се право в XIV віці було незвичайно розповсюднене по містах, обдарених нїмецьким правом. Длуґош, оповідаючи (під 1343 р.) про прилученнє до королївства польського землї й міста Вєхови, каже, що се місто й по прилученню „зберігло окремі права й прероґативи, а саме право вибивання окремої монети“[1]) й нинї. Чомуж то місто Вєхова було-б важнїйшим від инъших міст? Справдї знаємо що таке саме право дістало й місто Сандомир[2]); надання одначе сього привилея ми тепер не маєм, можемо отже думати, що загубились для нас також надання й богато инъших міст. Опісля се право виходило з уживання.

Всї вище вложені уступки з боку княжої власти не творять характеристичної окремішности нїмецького права; стрічаєм більшу частину їх у простих наданнях польських і литовсько-руських князїв, зовсїм як у тарханних наданнях московських й инъших північно-руських князїв. Окремішностию надань нїмецького права є освобожденнє від військової повинности не тому, щоби сього привілея не мож було найти в тарханних наданнях руських князїв[3]), лишень тому, що в наданиях нїмецького права він прибирає строге означенне, яке потім мало замітний вплив на цїле державне право Польщі.

В старших наданнях дехто бачить вказівку на се, що кольонїсти не були вільні від військової повинности[4]) тому, що в таких наданнях звичайно стоїть ось яка фраза: „ad expeditionem ibunt sicut alii Teutonici“; та з сього вислову виходить, що кольонїсти відбувають військову повинність, не так, як поселенцї польського права, отже з деякими полекшами. В чім містять ся ті полекші, пояснюєся вірно й вдоволяюче актами сих часїв. „Кольонїсти, каже один шлеський князь, будуть менї служити, коли випаде війна проти моєї землї (expeditio super terram meam) або в моїй землї (in terra mea); колиж я схочу розпочати похід поза межі своєї землї, то вони повинні доставити в залогу одного з моїх замків, по умові,

[1]) Dlug. lib. IX. (ст. 1069 вид. 1711 р.)

[2]) Narusz. V. 285.

[3]) A. A. 3. I. 175. Зрештою освобожденнє від посошної служби стрічаєся дуже рідко.

[4]) Urk. N-ro 5, 10, 12, C. D. III. 66.

трех доладно узброєних людий з достатніми припасами, аж до повороту мого в свою землю"[1]). Сим робом, військова повинність кольоністів обмежуєся війнами оборонними й внутрішніми; від зверхніх вовн вони все освободжують ся. Але й на час внутрішніх вовн кольоністи відбувають військову повинність з обмеженнями; вони тоді беруть участь в обороні краю, коли війна займає границі їх осель (nisi sit in confinio ipsorum)[2]). Значить ся, німецьке право обовязує кольоністів до сього, до чого обовязує кождого почування власної самооборони: на час війни мешканці відкритих місць і так утікали в найблизші замки й брали участь в їх обороні, одинокою обовязковою повинностию їх було узброєне звісного числа людий своїм коштом. Опісля в Польщі вся нешляхотська людність брала участь тільки при обороні замків; в отвертих битвах „мали участь громадські війська"[3]). Місто повселюдного походу появляють ся з маєтків приватних посідачів одні тільки солтисси.

В пізнійших наданнях увільненне від військової повинности дають ся кольоністам нїмецького права або без усяких обмежень[4]) (non debeant ire ad expeditionem), або в них про військову повинність зовсїм не згадуєся, імовірно, мов про річ давно постановлену дорогою права й звичаю. Справді з солтисівських привілеїв, в яких детально виясняють ся повинности поселенців, видко, що військову службу накладалось тільки солтисови.

Другий бік військової повинности — будова й поновa замків та фортець — підпадала такій самій долї: з початку князі вимовляють собі що кольоністи „будуть помагати при будові замку на випадок конечної потреби"[5], потім висказують ся рішучо: „edificiis castri non procedent"[6]).

---

[1]) Urk. N-ro 6. C. D. III. N-ro 44. Si forte exercitus paganorum terram ingrediantur.

[2]) Urk. 11. 12.

[3]) Maciejowski. Hist. Pr. Sl. IV. 560. Се введенне умовного принципу поміж князями й народом що до військової служби мало вплив навіть на спосіб відбуваннн її шляхтичами: звісно, що по pacta conventa шляхта обовязувалась відбувати військову повинність тільки в межах держави, за границею служила на заплату, мов наємні.

[4]) Urk. N-ro 28. 27.

[5]) Ibid. N-ro 6. 10.

[6]) Ibid. 26.

Попередні замітки про фінансовий бік нїмецького права вказують на подібність надань нїмецького права до тарханних надань руських князів. Та з отсих заміток читач легко може доглянути й основну ріжницю між одними й другими. Крім ширшого обсягу привілеїв, надання нїмецького права помалу переміняють ся в право, другіж становлять виїмок із права.

В найдавнїйших наданнях стрічаємо назву „право“ на означенне вище пояснених привілеїв; юридичний язик колихаєть ся, не дібравши терміну: освободжуючи якусь оселю, або посїлість, заселену Поляками, від податків, повинностий та судової власти своїх урядників, князї не говорять, що дають нїмецьке право, а між тим висловлюють ся так: люди (ордена сьв. Йоана Єрусалимського) не повинні підпадати нїякій юрисдикциї польській[1]). Щож се значить?

Нїмецьке право було, як ми бачимо, спершу тільки кольонїяльним правом, себ-то Нїмцї, кольонїсти неминуче користувались звісними привілеями. В Польщі навикають до привязування сих привілеїв не до положення Нїмців, як кольонїстів, тільки до самих Нїмців, немовби се було їх природним правом. Їх привілеї стають ся не виїмком із загально прийнятого права, лиш осібним правом, що стоїть поруч польського. До такого погляду причинилось особливо те, що Нїмцї принесли з собою свій судовий устрій та адмінїстрацию. Де далї, князї, нагороджуючи своїх дружників ґрунтовою власностию, дають їм здебільшого необроблені, або принайменше незаселені ґрунти й позволяють заселювати їх по вподобі — Нїмцями або Поляками. На основі вище згаданого права нагороди за військову повинність, вони не можуть накладати на нових властителїв усїх тягарів звичайного фінансового права себто, мусять надавати їм право кольонїяльне; щоби означити се наданне одним словом, князї зовуть його нїмецьким правом, таким чином вперве се право приноровлюють Полякам під іменем нїмецького. Найдено термін, але разом з ним найшлось і осібне розуміннє сього терміну та почавсь ряд появ, яких кінця певна річ, тоді нїхто не предвидїв. Тоді почалась можливість переносити майно з польського права на нїмецьке;

[1]) Cod. D. III N-ro 4 (1153 р.)

такого перенесення бажали не тільки посідачі, що не мали привілеїв признаваних наданнями, але й посідачі незалежних маєтків. На око трудно поняти, чому посідачі, що вже користають з усїх прівилеїв, які надають ся нїмецьким правом, поспішають перенести свій маєток з польського права під нїмецьке; а всеж дїєть ся се постійно[1] й по правдї з дуже важним рахунком: перші привілеї, даровані простими наданнями, становлять виїмок із права й тому не дуже тривкі; їх можна було відобрати назад (як се трафилось з тарханними наданями в Москві); під захистом же нїмецького права се не може бути: се вже не приватний привилей, лишень право, що має силу в цїлій суспільности. Чим більше розширювалась територия нїмецького права, тим більше утверджувалось понятє його, як права, ніякже як негації права, а до розширення териториї нїмецького права причиняли ся привілеї, що ним надавались (головно освободженнє від військової повинности, як се ми висше бачили).

У взаїмній боротьбі двох прав польського й нїмецького побіда очевидно повинна була прихилити ся на користь другого й польське право, по черзї, повинно було статись виїмком із нормального порядку. Тоді-то німецьке право й тратить своє специяльне імя. Рішучою побідою, добутою ним при кінцї XIV віка за Людвика Угорського й знаком сеї побіди є його акт, стільки оплакуваний нинїшнїми письменниками Поляками й настільки дорогий колишнїм рицарям шляхетської републіки[2]. Акт сей в останнє піднїмає нїмецьке право до значіння загального державного закону.

---

[1] Монастир Мехівський діставав повні надання в XII-XIII віці майже від усїх князів (Казимира II, Лешка V, Болеслава Стидливого), останнїю 1256 р. Та в 1295 р. Вацлав Чеський дав йому наданнє нїмецького права в нових посельстях, а 1332 р. Владислав Локеток розширює нїмецьке право на всї посілости монастиря. Miechov. Nakiel., ст. 176, 224, 257. Див. також Cod. D. P. III. N-го 66.

[2] Ось слова сього акту, що належать до фінансового права: „Освобождуємо (absolvimus, liberamus et eximimus), міста, замки, посесиї, місточка й села, посслєнциї сїл цїлого королївства Польського, належачих до баронів і всїх шляхтичів (nobilium) від усїх поборів, дарів і данин (collectis, donationibus sive tributis), так загальних, як і частинних, як би вони не називались, від усяких служб робіт і вимагань, ангарий і перангарий та всїх повин-

Значить, польське фінансове право уступав нїмецькому, наслїдком неминучого складу обставин, окрім безпосереднього запожичення нїмецьких порядків з Германїї. Ніхто не сумнївався, що й таке запозичення могло мати місце при постійних стрічах Польщі з германськими або онїмченими князями, при численних переселеннях в Польщу нїмецьких рицарів, при перенесенню в Польщу письменного феодального права (Speculum saxonicum). У тій добі (XIII — XIV), в якім розширювалось й утвердилось нїмецьке право в Польщі, феодалізм в західній Европі був на вершку свого розвитку: король відбирав доходи тілько з державних маєтків, деяких регалїй (гірничої й по части лїсової), цла й донатив духовенства.[1]

2. Суд і адміністрация. Суд над особисто свобідними кольоністами в Нїмеччинї все належав до панів. посїдачів[1]); про право суду пана над несвобідними поселенцями, певна річ, нема що й казать: воно розуміється само від себе[2]). Судова власть пана над поселенцями вяже ся з основним поглядом на суд, як на право власности у германських пле-

---

постий особистих і річевих (in rebus et personis) а хочемо вдоволитись сим, щоби від кождої заселеної волоки що року платилось в дни сьв. Мартина по 2 гроші звичайної монети, що є в обороті в королївстві, нам і нашим наступникам на знак найвищої власти (in signum summi domini), значить приналежність до корони Польського королївства. Коли трафить ся напад коротів на наше королївство, тоді шляхтичі (nobiles) сього королївства повинні явитись на їх відпору з цілою своєю силою (potestate). Коли випаде зробити експедицию за границї держави... і (шляхтичі) потерплять у ній яку небудь більшу чи меншу річеву страту, ми будемо мусіли дати їм повну заплату. Коли який старий замок потребує поновп, то в часї спокою буде його направляти бурграф, або поссесор і оборонець сего замка: в часї війни й неладу наші замки, що лежать на границях держави, повинні бути направлювані при помочи людий сих округів (districtuum), де лежать сі замки. Коли забажаємо знов збудувати який небудь замок для оборони й користи держави за радою і згодою баронів, то сі нельможі державні повинні будуть помагати при їх будові, коли схочемо будувати без відома та згоди баронів і нельмож то мусимо переводити будову своїм коштом." Vol. leg. I. 55 . 56.

Хай тілько читач порівняє сі привилеї, угловий камінь шляхетського устрою, в вище виложеними пунктами нїмецького права. Низше покажемо, чому повну сього акту не треба пояснювати припадковими обставинами, в яких був Людвик Угорський.

[1]) Hullmann — Gesch. des Urspr. der Stände in Deutschl 462.

[2]) Ibid. 460.

мен[1]); тільки дальший розвиток сеї власти приписуєть ся загальному розповюдненню в західній Европі так званих іммунїтетів, що, мов одна з важнїйших причин розвитку февдалїзму, віддали в руки панів королївське Blutbann разом з иньшими правами висшого суду.

Німецьке право переходило з Німеччини до Польщі в добі повного панования февдальних порядків на заході. Відси можнаб виводити, що польські князї повинні були відступити панам при кождім наданню німецького права, повну власть в межах їх посїлостий.

Але й у самій Нїмеччинї в сїй добі королї й імператори не всюди й не зовсім відріклись від своїх найвисших судових і адміністративних прав на користь князів і баронів своїх; се потверджуєся складом провінціональної управи в Ґерманії до половини XIII віка.

В сих відломках домен, що лишились при короні по переданню більшої їх части герцоґам, графам, баронам і монастирям, королї урядили суд і адмінїстрацию в нових формах, що відповідали одначе давнїйшим: пфальцґрафству й ґрафству. Земська полїцийна власть і карний суд були поручені земським (провінцияльним) війтам (Landvogt); для виконування цивільного суду іменовано земського судию (Landrichter). Та й ті уряди, сполучені зі звісними правами й доходами, можна було заставляти й продавати, через що й сї останки княжої власти перейшли до міст і ленних панів; королївські міста купували війтівства, а уряд земського судиї віддававсь, як дїдичне ленно, ріжним панам, що відбували одначе свій обовязок в імени короля.

---

[1]) І без королївського привілея належала до всіх ґрунтових властителів в межах їх маєтків так звана опісля basse justice, себ-то низша судова процедура й полїция в маєтках над їх чиншовими й підданськими людьми. Се випливало з поняти про мундиюм, яке кождий пан мав над своїми гінтерзассами, себто людьми, оселеними на його землї. По основному ґерманському юридичному понятю повна ґрунтова власність завсїгди сполучувалась з правами найвисшої власти. Кождий алльодияльний посїдач був у деякім розумінню осібним володарем на своїй землї. Від сього принципу пішла опісля февдальна justice seigneuriale, патримоніяльна власть ґрунтових посїдачів у своїх маєтках, по німецьки grundherrliche Gerichtsbarkeit і просто Grundherrlichkeit. Початок і зародок її має свої корінї в первіснім ґерманськім устрою." Визинский (Русск. Вѣстн. 1859. IV. 572.

У володіннях, що признали монастирям, королівська власть зберігла більше значіння, ніж у всіх иньших приватно посіданих маєтках. В кождім монастирськім маєтку був церковний війт (Kirchenvogt) й николи в однім селї бувало 5 і більше війтів, се виходило відси, що права війта переходили в дідичні й фамілійні ленна, иноді з правом спадку в жіночій лінії; роздробленне у спадчину й продаж частками війтівств були причиною згаданої появи, що сталось безмірно важкою, так для поселенців, як і самих монастирів. Війт повинен був відбувати свій суд не більше як два, три дні в роцї; більша скількість речинців судово-війтівських булаб незносним тягарем для селян тому, що війт діставав за суд значні судові оплати й стацві (харч та взагалї утриманне) в часї його відбування. Війтови вазначена була від кождого гуфену (mansi) звісна скількість платнї грошевої або одсипного збіжа й ріжних продуктів до житя. Право іменнования війта належало з початку тільки до королівської власти; потім право війтівства лишали собі пани, що записували монастирям маєтки, та й вони иноді передавали се право королеви. В усїх сих разах судова дїяльність війтів відбувалась в імени короля.

В епископських більших містах й їх округах витворилась доволї зложена адмінїстрация.

Цивільний суд і нагляд над суспільним спокоєм належить до бурґграфа, або шульца; нагляд над військовими силами міського стану й орудування королівськими доходами належало до міського війта (Stadtvogt, Burgvogt); оборона земського ладу й карний суд — до земського або провінціяльного війта (Landvogt). Такий розділ урядів виходив із взаїмних відносин королівської власти й власти панів. Бурґграф або шульц (що називавсь також villicus, Amtmann) і мійський війт королівських містах іменувались королями, в містах, належних до епископів, аббатів і пробстів, бурґграф або шульц духовною властию, мійський же війт — королем. Земський війт (advocatus provincialis) завсїгди був королівським урядником його власть простягалась як на всї королівські, так і на більшу частину епископських міст, а саме сих, де королї зберігли право вищого карного суду (Blutbann); там знова, де епископи діставали Blutbann земський війт був ними іменований;

навіть у сих містах, де єпископи не мали сього права, иноді вони іменували за згодою короля земського війта, як приміром в Аугсбурзі. Всі ті урядники були, в більшій частині, ленними панами в сих округах, на які розтягалась їх власть.

Низше від усіх тих урядників стояла корпорація шаферів (шеффенів), що брали участь в судівництві й міській управі. В справах цивільного суду предсідав їм і проводив ними бургграф або шульц; при розслідї й при судї над більшими злочинами предсідав війт; та суднями у властивім розумінню називають ся тільки бургграф або шульц і війт. В основі вибір шаферів повинен би належати до свобідних громадян, але справдї не був він незалежний: судия мав право віддаляти сих з поміж них, що йому не сподобались. Уже Людвик Побожний постановив: „Коли ревізори наші (missi nostri) найдуть де лихих шеффенів, то повинні відставляти їх і за згодою всього народа вибирати на їх місце других.“ У деяких частинах Германії шеффени іменувались на цїле житє панами.

В маєтках сьвітських панів королївська власть не мала нїякого безпосереднього значіння.

Такі були основні риси провінціяльної управи в Нїмеччині до половини XII віка. Та вжеж майже в кождім містї змінював ся сей, сказать би, ідеальний порядок, але не в основних пунктах.

Основнїйший рис германської адмінїстрациї XII й першої половини XIII віка, як видно з попереднього, лежав у ленніім (приватно-панськім) характері державних урядів. Ся характеристична окремішність феодальної Европи й самий розклад орґанів судової й адміністрацийної власти перейшли з німецьким правом і в Польщу.

Не в нашим завданнєм розслїдити устрій судової й адміністративної власти в старій Польщі й західній Руси. Попередні відомости, які треба мати для сього, щоб ясно розуміти вплив німецького права в сих краях, хто схоче, може найти в деяких історично-юридичних творах російської й польської лїтератури. Замітимо тільки тут, що і в старій Польщі й у руських землях адміністрация й судова власть **не мали приватно-панського характеру**[1]), каштеляни й воєводи іменувались і ски-

[1]) Можна згодитись, що вона мала фіскальний характер, але в цілім ряді приватно-панський.

дались князями саме так, як колись Карль Великий та його близькі наступники іменували й скидали герцогів, ґрафів і пфальцґрафів. Та всеж мова тут, тільки про се, що було до часу впливу нїмецького права. Як суспільні уряди не мали приватно-панського характеру, так, з другого боку й приватні посїдачі не мали прав княжої власти. На перекір прикметї германського права в Польщі й на Руси навіть низша юрисдикция не належала до панів у їх маєтках. Від часу введення нїмецького права в Польщі й західній Руси, помішання принципів приватно-панських й державних було причиною повного упадку княжих прав на судову й адміністрацийну власть.

Розуміють ся, що такий вплив нїмецького права лекше замітити в пнїших краях, де він поступав дорогою ступневого розвитку, як то на Шлеску; у властивій Польщі се трудпїйше; на Литву перейшло не саме нїмецьке право, лишень його результати. Тому будемо мати на оцї тимчасом польські землї.

Польські князї не відразу відрікають ся від усїх своїх прав на судову й адміністративну власть в маєтках приватно-панських; вони тільки в кождім наданню нїмецького права відступають низшу юрисдикцию (суд у справах, що не вимагають смертної кари) й освободжують панів і кольонїстів від суду воєводів і каштелянів. Наколи нїмецьке право надавалось нїмецьким кольонїстам, то така умова була справді одним з найважнїйших привилеїв, найпотрібнїйшим для притягання поселенців із Ґерманії; се не тому, що з освобожденнем від суду польських провінцияльних властий вязав ся устрій самостійного суду й управи в кольонїї, але для того, що кождий кольонїст, а особливо кольонїст-Нїмець завсїгди бажав стратити що найменше з порядків рідного краю, до яких навик. Судоваж практика й закони метрополії справді творять для них найдорожший заповіт їх першої вітчини. Переселенці рїжних частин Ґерманії змагались зберігти в себе судовий устрій і права сеї части Нїмеччини, з якої вийшли. Кольонїсти міста Нїси просять епископа вроцлавського, свого князя-пана, щоб їх освободив від наданого їм маґдебурського права й позволив їм судитись по давнїйшому, фламецькому, до якого

навикли — „як воно ясно виражено в письмах і книгах"[1].

Княжі урядники, воєводи й каштеляни не могли, очевидно, вдовольнити домагання кольоністів; так само й пани як раз тому не можуть безпосередно користуватись дарованою їм низшою юридикциєю, себто вони не є в силї розбирати справи по законам і обичаям, які їм незвісні, про що пани николи просто нескажують ся в своїх наданнях (кажуть, примірои, що міське право їм зовсім незвісне)[2]). Ясна річ що князь разом з паном повинен був урядити в кождій кольонїї нову форму управи по німецькому праву й постановити урядника, що знав німецькі юридичні звичаї.

Такі обставини стали основою повсюдного заведення в кольонїях війтів і солтисів та означили початкову форму сього заведення.

Війтівство є одною з найбільше характеристичних появ німецького права в Польщі; воно означило цілу дальшу його долю, себ-то істория німецького права в Польщі є історнєю сих форм, які прибирав інститут війтівства.

а) **Перша форма війтівства в приватно-панських маєтках.** При наданню німецького права кому небудь з панів, давнїйшими часами судова власть у маєтку розділювалась, як висше згадано, між князя й пана. Дуже важна при тім була розвязка питання: чи князь, чи пан буде настановляти нового урядника — війта або солтиса? Від одної або другої розвязки сього питання залежала дальша доля як княжої власти в приватних маєтках, так і інституту війтівства. На перший погляд представляєся, що князь мав більше права на визначення війта в новій кольонїї тому, що в його руках лишаєть ся важнїйша частина судової власти — Blutbann. Та по сторонї пана є одна дуже важна обставина: війт зберігаючи зовсїм характер німецького фоґта, повинен бути неодмінно ленним паном у тім округї, на який розтягаєся його власть, себ-то, в маєтку сього пана, що на його землї повстала

[1] Urkundensammlung von Tzschoppe und Stenzel, N-ro III.

[2] „Jura srzedensia nobis sunt penitus incognita". (Слова шлезиенських шарґутів) — „Jura srodensia nobis sunt protsus incognita" — (Слова шлезького архиєпископа). Див. у M. Wiszniewskiego — Hist. Liter. Polsk. т. II 283.

кольонїя. В Польщі більше ніж у самій Ґермавії було причин, щоби війти зберігли характер ленних володільців: їм звичайно поручували пани всї початкові заходи при урядженню новоï кольонії, себ-то, війти покликували поселенців, віддїлювали їм ґрунти, входили з ними в умови й инше. В нагороду за се, пани давали їм на вічне, инодї часове ленне посїданне частину землї, свобідну від податків, звісну часть доходів цїлого маєтку, що їм підлягав і ріжні господарські артикули, з правом продажі та взагалї збування. При сім найважнійшою доходовою частиною було відбуванне суду, що приносили достатнї судові оплати.

Не вважаючи на таку перевагу обставин на користь прав пана що до іменовання війта в своїм маєтку, находимо в шлеських наданнях звістки про іменованне війтів солтисів у приватно-панських маєтках князями: за те, що 1207 року Генрих I, князь шлеський, надаючи требницькому монастиреви село, каже: „Постановляю (і бажаю, щоби всї мої потомки се вічно хоронили), що солтис сього села повинен дїставати своє солтиство від требницького монастиря“[1]). Так завчасу вже князі починають відступати отсе своє право; замітимо зрештою, що відрікаючись від свого права іменовання солтиса в однім невеличкім селї, князь не богато тратить.

Що до війтівств більших маєтків, обіймаючих инодї цїлі округи, князї завзятїйше стоять при своїх правах і входять по сій причинї в дуже скомпліковані умови. Між епископом вроцлавським Лаврентием (опісля князем найсської землї) й князем шлеським Генрихом прокинувсь спір про висший карний суд (jurisdictio gladii) у найсській землї, що була в володїнню епископа; за посередництвом папського леґата спір сей залагоджено 1230 року так: князь уступав епископови половину доходу від карних справ; частина, що належить ся війтови, віддїлювся з обох половин так, що коли сей війт буде постійним (perpetuus), то дістав $^1/_3$ частину, коли ж часовим (temporalis), то $^1/_4$; але спільне користанне з судових доходів бував тільки при присудї таких карних справ, по яких наступав смерть, або відрубанне членів тїла, коли то тільки від кня-

[1]) Sommersb. I. 819.

жої ласки залежить заміна смертної кари на грошеву (placatio), в усїх иньших разах і уласкавлення й доходи від сього уласкавлення (placatio) належать епископови. Війт, все одно чи постійний, чи часовий, іменує ся епископом; але епископ посилає його до князя, від якого він дістає власть меча (potestatem gladii — Blutbann). Війта заміняє тільки епископ, коли він часовий, колиж постійний, то князь та епископ разом. Наколи сам війт буде візваний перед суд і покаже ся винним, в такім разі, коли злочин його належить до висшого карного суду, що карає карою смерти, або відрубанням членів, то судові доходи розділюють ся між князя й епископа, в усяких иньших випадках — суд належить до князя, дохід до епископа[1]).

Наведений випадок показує, що був переходовий час, коли війти наставлювались князями й коли не всюди ще їх уряд замінивсь у дідичний; як тільки наступила переміна сеї власти з часової на постійну і при панах утвердилось право війтів, війти стали дідичними урядниками, що були в подвійній зависимости: від пана в ленних відносинах і від князя в державних. Тоді витворює ся друга форма війтівства в приватнопанських маєтках, форма, що довго панувала в усїх польських землях, так зване солтиство.

б) **Друга форма війтівства в приватно-панських маєтках (солтиство).** Основа прав та обовязків панського війта (що звесь частійше солтисом від Szultz, scultetus) означавсь осібними наданнями, яких зберіглось богато до нинїшнього часу.

Пан, що дістав надання, давав від себе надання підприємцеви[2]), що брав на себе обовязок заселяти на ново пустарь

---

[1]) Urk. XIII.

[2]) Ось одна з солтисівських надань XIII віка (1282 року). Ігумен монастиря [illegible]ського продав солтиство в монастирськім місті Бреснені й селі [illegible] назви Гартмудови, капеляни бохнійському; сей останній передав солтиство [illegible] своєму Поликови; монастир, потверджаючи тую умову, означує права й обовязки солтиса так: „Солтиство, передане йому (Поликови) в новім й [illegible] на взір і подобу міста Наймаркту, вічно буде володіти з [illegible] права, рівно як його наступники. З усіх волок (mansis) заселених або тих, що мають заселяти ся, завсїгди буде мати 6 ту волоку, або з чиншу буде побирати 6 ту мірку; рівнож без перешкоди буде користуватись сам і його [illegible]. З [illegible] від суду. Далі солтис зі своїми на-

кольонїстами (Нїмцями й Поляками), або коли село було вже заселене, урядити його по нїмецькому звичаю.

ступниками буде володіти правом спадщини й без перепони двома волоками, що лежать між новим Бресничем (селом) і містом, користаючи з освободження від усяких податків і служб; від решти волок, як було висше сказано, солтис й його наступники будуть діставати 6-ту часть. Позваляємо ще солтисови Йоанони збудувати в селї млин з двома каменями... Крім сього млина, нїхто не має права будувати иньшого. В висше згаданім селї солтис буде володіти свобідною корчмою для своїх доходів (usibus), рибними ставами, лугами для скота, полюванням зьвірий та птахів, винницями з усіма користями й доходами, які можуть бути в границях висше названих сіл. Що до ловлї бобрів у тім селї й у межах висше згаданого маєтку, не надаємо йому нїякого права. Додаємо ще, що коли буде загальний воєнний похід (expeditio generalis) тоді солтис в землї краківській, не поза нею, обовязаний служити нам на однім кони, цїною трех марок. А сільські (villici) солтиси висше згаданих сіл, коли йому самому випаде йти в похід повинні служить йому на його приказ, на двох конях. Колиж солтис буде спинений якими небудь ділами, то повинен поставити другого мужа замість себе. Долучуємо ще з особлившої нашої ласки й прихильности, що коли солтис, по якій небудь потребі, не буде мати бажання, або спромоги явитись особисто на свій суд, то може поставити замість себе иньшого чесного чоловіка. Начальник монастиря являє ся три рази в рік на суді себ-то на Великдень, in octava сьв. Михайла й in octava Богоявлення (Epiphanie Domini); один харч (prandium) дістає він від солтиса, останні два селяни (кмети) повинні добровільно (benivole) йому доставляти. Та коли висше згаданий начальник (prepositus) не приїде, не занедбають платити за кождий харч 8 скойців звичайного срібла, або по одному фертонови чистого срібла. Десятину від двох волок солтис може доставляти церкві міста Бреснича, або куда йому покажеся лїпше. Через те, що м. Бреснич та иньше сьогож імени піддані під власть одного солтиса, то повинні сходити ся на один суд і повинні судитись в однім окрузї (una distinctione) й однім суді лавників. Даємо ще нашому солтисови та його правним наступникам повну й свобідну власть і силу даровувати, відступати, замінювати, або яким небудь робом збувати сї маєтки (bona) нараз і з'осібна без нїяких перепон з нашого боку. По наданню сьвітлого князя й вельможного (magnifici) володаря нашого Лешка, з божої ласки князя краківського й сандомирського, яке він вчинив, постановив і дарував на загладу гріхів своїх домови блаженної Діви Мариї, громадяни міста Бреснича й поселенцї нового Бреснича, по звичаям шродського права, не повинні бути взивані до ставання й відповідання анї перед каштеляном краківським, анї перед воєводою, нї перед судиями їх, хиба що будуть візвані письмом, запечатаним печаткою князя; по принятому звичаю, як домагає ся міське право, повинні відповідати й підлягати судови солтисів і лавників по нїмецькому праву з тим одним одначе додатком, що коли вони будуть візвані письмом князя, то не всї повинні являтись на речінець, а тільки солтис, взявши з собою двох громадян ставить ся в назначенім речінци. Cod. D. P. III. N-ro 58.

Инколи уряд і права солтиса означувались в самім княжім наданню, инколи наданнє, видане паном, потверджувалось опісля князем або королем[1]). Инодї уряд солтиса продававсь або даровувавсь паном особі, що принесла які небудь услуги. Уряд сей міг займати кождий, якого небудь походження — громадянин він, чи вояк; солтисом може бути урядова особа: так, солтис dominus Гартмуд, капелян Бохнїї, передав і дарував солтиство зятьови свому Иоанови, мущинї гідному й чесному. Инколи воно творило нероздїльну власність двох і більше осіб. Солтис стаєть ся властиво паном у данім селї, тільки володїє ним по праву ленному, а не дїдичному.

Відносини солтиса до пана були ось такі: насамперед, солтис на має права продавати маєтку, а може продати тільки свої ленні права за відомостию та згодою пана[2]); друге, права сі дїдичні, можуть дїлитись у спадщинї, бути предметом завіщань, заставів[3]) тай збувані частицями; в третє, права солтиса лежать в отсім: він дістає декілька гуфенів (4 й більше) в альльодіяльне володїннє (pro allodio)[4]); окрім сього він побирає доходи зі звісного числа селянських гуфенів (волок), — майже все від шестої части всїх волок, що належать до міста або села; він бере дохід з ріжних господарських заведень: корчм, мясних і хлїбних крамниць, млинів і т. инь.[5]). Солтис є дідичним судиєю й називає ся тому инакше judex[6]); се право його також може дробити ся й переходити навіть на жіночі лїнїї в його потомстві. Він звичайно відбирає третю частину судових оплат від усїх справ, приналежних до його суду, що звесь звичайно tertius denarius, а $^2/_3$ йдуть для пана. Пан лишав собі право приїзду до села три рази на рік для відбування висшого суду, й тодї утримувати, зустрічати й проводити його на двох відповідних конях до нічлїга при виїздї обовязаний був солтис[7]); повинність ся звичайно називалась драйдінґами. Инодї драйдінґи замінювались на гроші: „solvent tria

[1]) C. D. P. N-ro 50 і 193.
[2]) C. D. P. N-ro 109.
[3]) Ibid. N-ro 189.
[4]) Urk. у Tzschoppe 115, 36.
[5]) C. D. P. т. III. N-ro 51.
[6]) Ibid. N-ro 48.
[7]) Ibid. N-ro 77.

prandia pro quolibet prandio sex scotos“[1]). В четверте, обовязки солтиса до пана лежали головно в отсім: заплата чиншу й десятини від $^5/_6$ волок, що творили село; відбуваннє військовоï служби[2]) на жаданнє пана, при чім означувалась навіть цїна коня, на якім васаль-солтис обовязаний відїздити на військову службу пана.

в) Провінціяльні війти. Не треба думати, що власть князя цїлком переходить до панів разом з переходом до сих останнїх права іменованнія війтів. Війти лишають ся ще княжими урядниками; постановленнє їх домагаєся потвердженнія від уряду. Щоби понятн міру власти, яку прибирають тепер пани, потрібно мати на оцї се, яку власть князї відступають їх війтам.

Первісно князї відступають війтам панів тільки так звану низшу юрисдикцию (висловн, низша й висша юрисдикция не тотожні з сучасними понятями: „цивільний і карний суд“; у давнім значінню „низша юрисдикция“ обнїмала й карні справи але такі, що в тодїшньому праводавстві не карались смертию). Значінне висшої юрисдикциї один із шлеських князїв в наданю нїмецького права так пояснює: „більші справи себ-то горлові, як убійство й рани мечем і ножем, що можуть бути смертними, будемо судити або самі, або через нашого судию, але по нїмецькому праву“[2]). Крім сього з під війтівського присуду вийматоть ся суди між особами двох ріжних зарядів; в сїм випадку може судити й сам князь і каштелян, до якого каштелянії належать люди, що позивають ся.

Та відбуваннє висшого суду безпосередно самим князем було можливе тільки тодї, коли число осель, що мали нїмецьке право було незначне. Коли ж нїмецьке право розповсюднювалось все більше та більше, то й безпосереднїй суд князя ставав що раз недогіднїйшим для князя; додамо тут ще, що міста й села діставали ріжні приватні права; фламське, франконське, магдебурське й т. инше, при чім карні кодекси й порядок процесів ставали незвичайно ріжнородними.

При таких обставинах князї починають віддавати висший суд первісно часовим урядникам (nuncii)[3]), потім постановляють

[1]) C. d. P. III. N-ro 109.
[2]) Ibid. N-ro 193.
[3]) Urk. Tzschoppe. N-ro 5.
[4]) C. D. P. III. N-ro 50.

постійний уряд німецького судді (judex teutonicalis)[1]). Дуже можливо, що первісно, коли число німецьких кольоній було ще досить невеличке, уряд сей поручувався одній особі, що постійно перебувала при князю й заступала його особу на суді. Коли число німецьких осель збільшилось, князі мусіли для кождої провінції іменувати осібного урядника, якому передавали свій Blutbann. Урядник сей звався провінціяльним війтом (advocatus provincialis).

На Шлеську, де сей інститут прийняв трівке становище й означені границі, війт провінціяльний заступив усі попередні судові власти (каштелянську й воєводську); власть його простягалась на всі міста й села, як княжі, так і приватно-панські; уряд його містив ся у видаванню присудів в справах карних на судах міських й приватно-панських. Ось як Ян, король чеський, означує відносини провінціяльного війта до приватно-панських судів в окрузі наймарктськім (Noviforensis): „Щоби васалі, феодали й земляни (terrigenae), одначе поселенці й пани вище поданого округа не були обтяжені судовими карами від наших провінціяльних війтів, більше як годить ся, постановляємо й бажаємо на все утвердити, що в усіх справах (взагалі й у кождій з осібна), приналежних до суду наших провінціяльних війтів, годить ся брати й присяжні повинні присуджувати не більше від 5 солідів на кожду кару. З сеї кари, розділеної на три части, одна йде для війта, або війтів провінціяльних, друга частина для пана, або панів, третя — для солтиса, або солтисів, на яких суді проводять провінціяльні війти[2])[a].

Становище провінціяльного війта до міського суду означувся у наданю маркграфа бранденбурського Германа місту Герліцу таким способом: „У звісну пору, вигідну для суду, міський війт (judex haereditarius noster)... повинен, в присутности міських скабінів відповідати кождому без права апеляції (finaliter) перед нашим адвокатом що до справ, скарг і позвів піднятих, або сих, що піднесуть ся доніро проти вище згаданого міського війта"; очевидно, що тут говорить ся про апеляційний суд, який тоді складав ся разом з нашої й вис-

[1]) C. D. P. III. 99. 101.
[2]) Urk. Tz. Nro 152.

шої інстанції. „З судових кар наш війт побирає дві частини, а дідичний війт (міський війт) — одну третю, з виїмком справ убійства, грабіжи, підпалу, крадіжи, ошкодження на тїлї (claudicationibus) й иньших важнїйших справ, що скоїлись на нашій ґерлицькій землї; такі справи повинен судити наш війт (себ-то, провінціяльний) невідмінно в самому містї, в присутности міських солтисів; а кари за такі вчинки повинні в цїлости йти до нашого скарбу“[1]).

Провінціяльний війт на Шлеську (де він називався инакше Hauptmann, голова) є ленним паном у своїм округу; він може, за згодою князя, продати й заставити свої панські права разом з правами суду й адміністрациї в своїм округу.

У властивій Польщі назву „провінціяльний війт стрічаємо тільки в документах, що відносять ся до устрою міст; тут провінціяльний війт являєся висшим суднею по німецькому праву. В привілеях Кракова й Сандомира говорить ся, що князь не буде піддавати війтів сих двох міст провінціяльним війтам[2]). В познанському привілею означуєся становище провінціяльного війта до міського й каже ся, що провінціяльний війт, до якого суду належать справи більшої ваги, не буде вже більше брати оплат за свій суд; князь даровує сї оплати міському війтови[3]).

В актах, що доторкають ся загального державного устрою, не стрічаємо назви „провінціяльний війт“; за те, з огляду на познанське наданне, не може бути сумніву не тільки про істнованне провінціяльних війтів, але й про важне судове значінне їх для цїлої держави. Нема сумніву, що вони дїйсно були; та ми повинні шукать їх під иньшим іменем. Справжню назву, яка панувала в Ґерманії, зберігли тільки міські акти тому, що Німцям, міським громадянам, воно було знайоме ще в їх давнїйшої вітчини; в державних польських документах присвоєно провінціяльному війтови латинську назву procurator і польську wielkorządca (опісля заступила її знайома та звичайна для Словян назва старости).

Під іменем прокуратора зустрічаєм провінціяльних війтів в багато актах: находимо прокураторів і для цїлого князївства

[1]) Urk. Tz. N-ro 103.
[2]) C. D. P. III. N-ro 63. Miscell. Crac. 1815. Fascicul. II. 64.
[3]) Zbiór praw etc. V. 13.

(procurator generalis;[1]) і для ріжних округів[2]). Ясна річ, що обсяг сього уряду ступнями збільшував ся й домагавсь що раз більшого роздрібнення його; в віддільних округах іменовано инколи віцепрокураторів[3]).

При кінці XIII віка, при значнім уже числі нїмецьких осель, власть провінціяльного війта повинна була рівнатись власти каштелянів і воєвод. Тодї творять ся два земські права з подвійним інститутом: на чолі одного стоять воєводи й каштеляни, на чолі другого — провінціяльні війти. При рішучій перевазі другого устрою над першим, власть воєвод і каштелянів що раз більше вкорочувалась: на їх місце повинні були стануги инші інститути з такою самою властию. Здавалось, що ціла переміна складесь так, що провінціяльні війти заступлять попередніх каштелянів і воєвод. Та в самім інституті провінціяльних війтів (які в усіх иньших заведеннях, внесених нїмецьким правом) лежали зародки його розкладу.

Подібно війтам приватно-панським, провінціяльний війт або прокуратор лучив в собі характер державного урядника з характером ленного пана. Ленні панські права прокураторів не були всюди дїдичні, хоч всюди до сього прямовано. Так віцепрокуратор сандецький. Гладиш пише ся „посїдачем начальства над містом Шайнбертом і селами, що простягають ся до міста на обох берегах ріки Попи, та дїдичем і паном (dominus et haeres) берегів усїх рік, що впадають до Попи з лїного боку, заселених, або й таких, що мають бути заселені по нїмецькому праву, згідно з привілейом його величности“...[4]). Очевидно, що ті посілости надані йому як ленно, сполучене з урядом віцепрокуратора, та всеж як ленно дїдичне.

Такі ленна, або як инколи можна висказатись, урядові маєтки поверталисъ дуже легко у спадщину, особливо, коли й сам уряд переходив у посїданнє звісної родини; а уряди нїмецького права ставали дїдичними звичайною дорогою всяких маєткових умов, найчастїйше через віддаванне їх державним кредиторам на застав за довги.

---

[1]) C. D. P. III. 117. 131.
[2]) Ibid. 147.
[3]) C. D. P. 123.
[4]) Ibid. III. 123.

Цілі землї, по більшій части, завойовані та прилучені до Польщі, віддавались сим способом під управу приватних людий за гроші. Так Поділле, земля осьвіцимська, земля Руська (Галичина) були віддані на застав. Галицька земля була заставлена в Одровонжів й уряд старости (прокуратора) переходив вже мов спадщина в сїм родї. Та управа Одровонжів була нестерпучою, тому Галичане, що не привикли піддаватись приватно-панському користолюбному праву, піднесли до 300 позвів проти них, по чім порішено викупити землю; земля піддалась надзвичайному зборови податків і викупилась[1]). Таким чином, коли держава не могла виплатити довгу кредиторови прокураторови, або старостї, тодї уряд, що служив запорукою сплати довгу, зі всїма ленними правами, сполученими з ним, переходив у спадщину.

Та дїдичність не є основним рисом сього середновічного права, про яке говоримо тепер; характер приватного володїння урядами не затрачують ся від сього, чи се володїнне довічне чи дїдичне (хоч результати одного й другого справдї однакові). В західній Европі утрунтувалось дїдичне володїнне урядами, в Польщі — довічне. Можнаби дивати ся на наданнє ґрунтових володїнь, мов на особний спосіб оплачування урядників, який є дуже природним при розвитку грошевої господарки; але в польськім понятю не права ґрунтового володїння сполучувались з урядом, лишень уряд з правами ґрунтового володїння. Уряд краківського прокуратора (procuratio generalis cracoviensis) сполучував ся з правами володїння обширними маєтками, в яких числї були міста, замки, місточка, села, риболовля, озера й инь.[2]).

Основним рисом середновічного права є погляд на суспільні уряди, мов на приватне володїнне Наколи в Польщі, урядники не повернули підвластних округів, в дїдичні посїдання то зате приватні посїдачі добули права державної власти; одно й друге випливає з того самого принципу.

Ми бачили, що приватні посїдачі дістали початково тільки низшу юрисдикцию; висша була віддана провінціяльним вій-

---

[1]) Kronika miasta Lwowa, Zubr. 118.
[2]) Vol. leg. I. 142.

там. Та права сих останніх підлягали роздробленню й продажі; кождий самостійний чоловік міг купити собі сі права або в цілости, або тільки сю частину, що йому безпосередно подобалась.

З вище наведених надань шлеських князів бачили ми, що князі дорожили ся своїм правом на судові оплати з міських і приватно панських судів, що вони радо віддавали панським війтам свій Blutbann під умовою побирання після розкладу доходів. Коли ж пан набував право користування сими доходами, то через те саме набував і королівську „власть меча". Так, незабаром по вище наведеній умові між епископом вроцлавським і князем шлеським, побожність одного зі шлеських князів спонукала його до віддання вповні епископови княжої власти над його маєтками, себ-то право суду в справах крови[1]). В такім випадку пан діставав над своїм війтом власть провінціяльного війта.

Крім релігійности були в князів ріжні инші спонукання до передавання права провінціяльного війта: особливі послуги від якого небудь дружинника, особлива ласка князя, головнож гроші — ось основа для передавання панам права карного суду.

Таким чином, часто разом з наданнем німецького права князі віддавали посідачам право вищого суду в формі вилучення з під присуду провінціяльних війтів. Та ще частійше трафлялось се при наданню німецького права княжим містам, яких війти іменувались безпосередно самим князем. Власно ся обставина стала сильним спонуканнем для переходу вищої судової власти до панів. Чим більше незалежним стававсь суд у містах, тим живійше розвивались права панів. Думка ся повинна розяснити ся в дальшім перебігу нашого розсліду; тепер, поки що, треба конче сказать кілька слів про основу прав княжих війтів.

г) Війти в княжих маєтках. Називаємо княжими війтами сих урядників, яких звичайно зовуть городовими, в противности до війтів приватних посідачів, що звуть ся звичайно сільськими війтами, або солтисами. Таке вживання назв треба обминати тому, що воно веде до неясности представлення

[1]) Sommersb. I. 781.

і до похибок. Як на землях приватних посїдачів були міські й сїльські війти, так і на княжих були оба роди сих урядників.

Права й обовязки княжих війтів зовсїм однакові з правами й обовязками війтів панських. Основна ріжниця між княжими війтами й війтами приватних посїдачів лежить у сїм, що перші дістають власть від особи, що лучить у собі і княжі і приватно-панські права.

Князь міг поручити своїм війтам висший суд без більшої шкоди для своїх прав. Та всеж і тут князї віддають Blutbann не всїм своїм війтам, лиш тільки війтам значнїйших міст. Так в наданню нїмецького права місту Кракову, князь каже: „Обіцюємо війтам (у Кракові їх було три, при наданню місту нїмецького права) і всїм міщанам, що не настановимо над ними нїякого висшого війта, анї спеціяльного (specialem) анї ґенерального (generalem). Та коли випаде справа, що буде потребувала висшої постанови, то ми, або самі розглянемо її, або визначимо кого небудь з нашого боку для постанови тільки в тій одній справі“[1]). Під іменем ґенерального війта розумівся тут, безсумнївно, війта провінцияльного. В сандомирськім наданню нїмецького права Лешко Чорний (1286) каже: „Обіцюємо містам нашим і війтови, що нїколи не настановимо над ними нїякого провінцияльного війта, хиба що тільки для magnum judicium, не більше, як три рази на рік“[2]).

Отсї приміри показують, поки що, тільки на вилученнє війтів більших міст із загальної власти провінцияльних війтів. Більша частина княжих війтів по менших містах і селах не освобожденних від власти провінцияльного війта, набула право висшого суду вже пізнїйше; способом придбання його давнїйшими часами було купованнє за гроші. Сим пояснює ся, що до останнїх часів звичайний, щотижневий суд війтівський називає ся judicium juratum expositum, а суд у справах висшого роду, який повторював ся що 15 день, — judicium bannitum emptum (суд висший купленний).

Княжі війти перегнали панів у такім купованню: війтами в давнїйших часах були Нїмцї, що добре знали прикмети нї-

[1]) Акт виданий Стршелецьким в Miscellanea Cracoviensia, 1815, fas. II. 63.

[2]) C. D. P. III. 63.

мецького права; паниж Поляки не відразу навикли до нього, для них найлїпшою дорогою до близшого познайомлення з прикметами німецького права був примір, показаний княжими війтами; йдучи за ними й пани купували війтівства, але тільки зразу вони купували право висшого суду під впливом приміру, опісляж стали купувати його вже завдяки конечній потребі.

Князі й королї почали по містах віддавати власть провінцияльного війта своїм міським війтам. Старе словянське понятє про одність землї й про центральний город, мов її голову, було ще так живе в сьвідомости й князів і народу, що могучо вплинуло на саме нїмецьке право. Нїмецькі дослїдники признають, що міський округ (Weichbild) у польських землях мав зачно ширше значіннє, ніж у Ґерманії. Війт центрального міста, що вже користував ся княжими Blutbann, міг легко добути судову власть над цілою землею, себ-то, права провінцияльного війта. Так то трафилось напримір в Сандомирі:

„Постановляємо від нинї, що міщани, всі взагалї й кождий з осібна, міста Сандомира й мешканцї сіл, замків і місточок, заселених по німецькому праву, не можуть бути взивані й висилані на суд по скарзі кого небудь, до якого-б стану й становища не належав позивач, поза сім містом, де живуть пізвані. Вони повинні відповідати тільки перед війтом або солтисом свого населення, а не на иньшім місци. В справах важних і більших та в разї, коли хто небудь буде пізваний нашим письмом, повинні судитись війтом сандомирським і сими, що будуть до сього визначені (qui ad id deputati fuerint), на основі сього німецького права в нашім сандомирськім замку“[1]).

Тодї війти центральних міст стали відбувати провінцияльні суди й сі останнї зробились тільки осібним родом міських судів. Війтівському (міському) суду віддає ся тепер власть провінцияльного карного суду з правом смертної кари, як се зазначуєть ся в привілею Владислава, польського князя, наданому війтівському, познанському судови (1298)[2]).

По війтах більших центральних міст почали діставати право провінцияльного карного суду й війти менших королів-

---

[1]) Отсей акт поміщений у згаданім вже висше збірнику законів, що доторкають ся прав міського стану, який був предложений міщанським комітетом конституцийному соймови 1790 р. й саме тоді виданий. На жаль, видавці не пояснюють відки вони виписали сей акт.

[2]) Ibid. Cz. V 14.

ських міст у своїм меншім окрузі, що обіймали як королівські села, так і приватно-панські, основані на німецькому праві. В 1234 році Гертруда, аббатиса требницька, надаючи своєму селу Домайцерці німецьке право, пише: „Наколи хто небудь за свої злочини повинен підпасти під смертний присуд, то суд над ним повинен відбуватись під проводом олавського солтиса разом зі сільським солтисом“[1]); Олава ж була княжим містом і солтис олавський — княжим солтисом.

Таким робом, карний суд почав гуртуватись в руках війтів і солтисів княжих володінь. Через се роздробленне карного суду, певна річ зменшувалась його повага, що спонукувало панів до прямованння за придбанням прав вищого суду.

Се прямованнє панів до освобожденння свого маєтку від всякого присуду королівських васалів стало рішучим, коли більші й потім менші королівські громади почали скуповувати війтівства[2]) Громади могли купувати війтівства так само як і особи (посідачі); в останнім випадку витворилось право пана над життем селянина; в першім — незалежний громадський суд. Ся поява, як кажемо, головно випливала з пригідности солтиських прав до позбуванння. На своїм місці скажемо про неї детальнійше, тепер треба нам замітити його наслідки.

На місці королівського урядника — війта, що часто належав до дружини й був рицарем, сидить тепер вибраний містом міщанин; при виборі його не беруть ніякої участи округ і посідачі маєтків, основаних на німецькім праві: виходить отже, що карний суд в маєтку над його селянами тепер повинен відбуватись під проводом сього міщанина. Поки ще станові ріжниці не були так гострі, такий порядок річий міг утриматись і справді тримавсь. Але годі було сподіватись, що утримаєся він на все.

З отсього нарису, здаєть ся, доволі ясно можна бачити, що один і той сам принціп, принесений до Польщі німецьким правом, довів до трех ріжних наслідків, — що богату спадщину княжої власти поділили між себе три ріжні інституції.

---

[1]) Urkund. Tz. N-ro 15.

[2]) Отся поява в останнє покінчуєся в XVI й початку XVII віка, почалось ще в XIV. На Шлеську взагалі війтівства розкуплені далеко скорше Див. напр. Urkund. Tz. N-ro 212.

Першим наслідком нїмецького права була повна судова й адмінїстрацийна власть панів над людьми, оселенними в їх маєтках. Уже в XIII віцї стрічаємо що раз більше і більше княжих надань німецького права, в яких панам віддає ся повне право суду: „судити в більших і меньших справах, засуджувати на повішеннє, відрубаннє голови й колесуваннє“ (1243 року)[1]); крім сього надавалось їм осібне вилученнє з під присуду княжого, або провінцияльного війта з захованнєм для князя судових оплат, що плили з карних справ за magna iudicia[2]). Отсе вилученнє з під війтівського присуду надаєть ся панам великих посїлостий так само, як великим міським громадам. „Пан зі своїми солтисами й віллянами буде вічно користуватись свобідно й без перепон правом німецьким в карних справах, — правом відрубання голови, повішення й (взагалї) відбирання житя, однаково в усїх справах більших і малих“[3]). Солтис (аббата) з присяжними судить всї справи по нїмецькому праву й накладає кару за крадїж, кровопролитя й убійство[4]), инколи з обмеженнєм, коли убитий убійник належить до маєтку пана[5]). В XIV віцї вже зовсім годї найти випадку вилучення карних справ з під присуду дїдича. Тодї повне праву суду в межах маєтку стає ся неминучою власностию пана.

Хоч в загалї в XIV віцї дідичі дістають право висшого суду, то люди належачі до їх суду, зберігають ще право апеляциї до королївських судів. Апеляцийний суд починаєся не инакше, як візваннєм королївським письмом з королївською печаткою, а не через королївського дворянина (camerarius). Візваннє на королївський суд виходить в такім випадку, коли солтиси й пани покажуть ся нездалими при відбуванню суду (negligentes in reddenda justitia).

Пізнїйше, коли пани набули Blutbann, апеляцийний порядок дещо зміняєть ся: від суду солтисів можна апелювати

---

[1]) C. D. P. III. XXV.

[2]) Urk. Tz. 27. 33.

[3]) C. D. III. 82.

[4]) Ibid. 80. Диви також N. 79, 89, (nisi coram suo haeredi), 105 (causis magnis et parvis, puta furt, sanguinis, homicidii, incendii et aliis universis), 153, 166, 169 і ин.

[5]) C. D. III. 58.

або до суду пана, або до королівського[1]). Такий заплутаний порядок доводить в кінці XIV віка до більших ще наслідків: від солтиського суду визначає ся апеляція до суду пана; наколиж пан покаже ся несправедливим, або недбалим в віддаванню справедливости, тоді можна апелювати до королівського суду[2]).

Взагалї вищою інстанцією постановляють ся curia regis, де історичні обставини довели до заведення осібних постійних членів суду (judices curiae), що творили надворний суд. Заслугує на увагу, що сей надворний суд прибрав рішучо прикмети суду нїмецького права, хоч і поза сферою нїмецького права було богато справ, підлежних королївській постанові; так підлягали йому всї міста й села, основані на нїмецькім праві, й взагалї всї місцевости вилучені з під присуду окружних властників, як коронні так і приватно-панські, вкінци всї справи ленних відносин.

Надвірний суд, що містив у собі всї прикмети нїмецького права, потерпів однакову долю з усїма заведеннями, принесеними нїмецьким правом. Роздробившись по містах і заразившись становими принціпами, надворні суди стались предметом купованя й продажі. На Шлеську згодом перегодом були вони розкуплені містами. Таким чином пан, що був висшим судиєю в своїм селї, діставав ся в підвласність міщанського суду сусїдного місточка; він повинен був навіть відповідати перед ним за несправедливі присуди.

Анї пани, анї навіть князї не могли допустити до такого дивовижного порядку, хоч на Шлеску бачимо приміри такого піддання панів під міські суди. У властивій Польщі, в XIV віцї, пани починають набувати безапеляційний суд над селянами; з правом безапеляційного суду власть дїдича досягла границь царської власти; пан був володарем з „божої ласки.“

Зрештою від судів духовних панів ще якийсь час зберігалось право апеляцій до висших церковних властий: епископів і папи[3]).

---

[1]) Cod. D. III, 105.

[2]) Ibid. 169—175.

[3]) Хід історії панського суду представлений нами тут не тому, щоби пояснити почин панського права суду, лиш тому, щоби показати причини

Другий наслідок німецького права в Польщі се почин судової й адміністративної незвисимости міських громад.

Третім його наслідком — се, що суспільні уряди приняли приватно-панський (всеж не дідичний) характер, себ-то, виробив ся старостинський уряд, або такий устрій судової й адміністративної власти, що становить одну з важнійших і ярких окремішностий польської конституциї. Та через те, що огляд основ, впливу й розвитку сього заведення далеко виходить поза межі нашої розвідки, додамо тут до попередніх

загального розповсюднення його в польських краях. По основному принципу німецького права вже володіннє землею потягало за собою деякі юридичні права пана над поселенцями; в добі, коли німецьке право стало переходити в Польщу, в Германії право суду вчинилось повсюдним феодальним правом панів. Тому то в Польщі в богатьох маєтностях, особливо церковних, вже з самого початку дасть ся князями право повного суду й не переходить воно через всі пізнійші ступні. Коли-б німецьке право не стрічало було перепон від твердих словянських принціпів, то й усі пани, що набули німецьке право, дістали-б разом із тим і Blutbann в своїх маєтках.

Порівнуючи сю історию панського суду в Польщі з історичним розвитком тіж поняв в Московській Руси, бачимо між одним і другим глибоку ріжницю. Правда, суд цивільний переходить і тут дорогою надань до панів; можна навіть думати, що право панів на низшу юридикцию в своїх маєтках могло розвинути ся свобідно й без надань — з економічних відносин пана до селянина. В сих часах при неясности юридичних відносин, покривдженому конче треба було найти яку небудь силу, що спромогла-б приневолити кривдника до нагороди за шкоду й такою способною силою та ще заінтересованою економічним добробутом селянина був як раз пан. На кождий спосіб, при кінці історії старої Руси, в добі Уложения бачимо в руках панів і дідичів тільки суд цивільний. Суд карний (з правом смертної кари) становить рідкий виїмок, наданий привилеями московськими. В богатьох наданнях дасть ся середня юридикция (крім убійства), у всіх иньших — тільки низша (крім убійства, розбою, преступної крадіжи, підпалу й иньших карних злочинів). Треба замітити, що привилеї права вищого суду стрічаєсь тільки в більше старих наданнях і [illegible]. Ніколи без осібного, бокового впливу права пана не могли самі розвинути ся аж до права на житє і смерть його селян — сих геркулесових стовпів панщинного права.

Хтоби хотів пояснити ріжницю між польсько-литовським і московським правом панів на судову власть отсим, що в Польщі й Литві взяв перевагу шляхетський стан, а в Москві самодержавство, попавби на лиху льогічну похибку, лежачу в тім, що пояснить ся річ як раз сим, що властиво вперед повинно ся пояснити.

Шляхетські права в Польщі й Литві без розгляду основ, з яких вони виробили ся, будуть завсігди історичною загадкою.

заміток лишень декілька слів про звязь його з німецьким правом.

Найтемнійше питанне в історії польського державного права є питанне про походженне інституції староств і про причини заміни каштелянської й воєводської власти на старостинську. Пильні дослідники старини знаходять староства в далекій давнині, навіть за Болеслава Хороброго. Але дослідник, що бажає дійти до користних результатів, певна річ не назвами буде інтересуватись, лиш ідеєю, що в них висказана. Назва „староста" загально звісна в усіх краях словянського сьвіта; та всеж нічого нема спільного приміром між руським земським старостою і польським старостою. В сім останнім розумінню словянське слово покриває зовсім не словянську ідею. Початок староств у польськім звіснім кождому значінню, звичайно переносять на часи Вацлава Чеського й цілком справедливо думають, що остаточний розвиток їх належить до часів Людвика Угорського й перших Ягайлонів.

Час загального пореходу від каштелянів лежить отже, як раз в добі останньої побіди прінціпів німецького права. Коли всї пани й княжі маєтки дістали німецьке право, вся Польща через те видобулась з під присуду каштелянів і воєвод; нові власти (провінціяльні війти) прийшли на їх місце. Коли ж з під присуду провінціяльних війтів були вилучені всі приватно-панські маєтки й величезне число громад оселених на княжих землях, тодї уряд старостів обмежувавсь карним судом над самими панами, розуміють ся разом з повною судовою адміністративною властию над селянами округа, безпосередно підданого сьому, або иньшому старостї.

Таким чином безпосередними спадкоємцями власти провінціяльних війтів були міські старости. Старости неміські перейняли власть і значінне давнійших непровінціяльних війтів. Основні риси сих заведень не лишають найменшої причини до сумнївів про своє свояцтво: староста набував або від короля маєток на довгий ужиток, або правом емфітевтичним; управа й суд належать до нього; він користуєся доходами з означеного числа волок; дохід, що лишаєть ся, іде для пана (короля, потім Річи Посполитої); він побирав звісну частину судових оплат. Неміські старости особливо розвелись від часів перших

Ягайлонів, коли на Литві, що йно сполученій з Польщею, приноровлено нїмецькі прінціпи кольонізациї: лісові околицї віддавались підприємцям, що брали на себе обовязок викорчувати їх та дати початок оброблюванню землї, за що саме діставали висше означені права. Читач може порівнати сї права з висше виясненими правами нїмецьких фоґтів. Кажемо ще раз, що ріжниця буде тільки в тім, що права війтів були дїдичними а права старостів довічними, хоч в обох випадках стрічались виїмки: як війтівства з початку не були дїдичні, так і староства часто замінювались на дїдичні ленна.

Сим робом і міські й неміські староства очевидно мають один початок. Опісля в Польщі змагались до поведення між ними гострої межі, в чім очевидно показувалось бажаннє відділити від суспільних урядів прінціпи приватно-панські, та се не було нїчим більше, як теоретичним протестом проти непоборної дійсности. Навіть тепер деякі дослїдники[1]) хочуть бачити тільки надужитя і неясність юридичних термінів там, де надавалось одну назву й орґанам державної власти й посесорам королівських маєтків „без всякої судової й адмінїстративної власти.“ Так могли говорити тільки громадяне бувшої Річи-Посполитої, що привикли вже до сього не вважати державним урядом суд над селянами, підданими панови або посесорови. Негородовий староста мав право карного суду над селянами, що жили на землї відданій йому в посесию.

Уважаємо через те дуже природною річию поясненнє походження старостинської власти з прінціпів нїмецького права, тим більше, що польська лїтература до нинї не дала ніякого иньшого вияснення.

Ось як говорить про сей предмет Лелевель:

„До періоду, що обнїмає панованнє перших Ягайлонів можна відносити підвисшеннє значіння староств та їх судів. Королї мусїли уповновласнити своїх старостів до виконування ріжних суспільних припоручень, збирати податки, вистежувати злочинця, наглядати над порядком в повітї було поручено старостам, що являлись в сих часах вірнїйшими слугами, анїж урядники сенаторського стану. Старостам була поручена постанова в ріжних карних справах, вони управляли містом, а каштеляни повинні були або статись старостами у своїх містах, або відступити старостам карне судівництво. Підвисшеннє значіння старостів, їх судова власть не подобались шляхтї, та коли всї уряди стали народнїми, коли й королї маєтки також упародовились, пани

[1]) Hoppe 27 (Verfassung der Rep. Polen. Berl. 1867).

звернулись до старостинських урядів. Саме в сих часах воєводські та ще більше каштелянські суди підупадали. Легко їх отже замінили старостинські, земські, що також почали підноситись і складались у colloquia, або conventus. Великополяни голосно висказались в уставі, написаній для них, що не хочуть' аби шляхта відповідала перед каштелянськими судами; опісля каштеляни, крім свого високого сенаторського становища й високої народньої репрезентациї обмежувались на старім міськім обовязку — відбування деяких поліцийних діл. Так то на сьвіті річи вміняють ся дивним дивом".

Учений, що обмежуєсь подивом для чуд у змінї річий, не дуже то велику послугу показує науцї: чудо в сїм випадку є непонятим фактом[1]).

Детальнїйший огляд старостинського уряду не входить у наше завданнє. Нашою метою є значиться сказати: а) про відносини панів до поселенцїв нїмецького права й б) про міське нїмецьке право.

Та поки приступимо до огляду відносин панів до поселенцїв нїмецького права й до аналїзи міського нїмецького права, вважаємо відповідним зробити декілька практичних і критичних заміток, що доторкають основ нашого погляду на нїмецьке право. Насамперед розберемо погляд Мацєйовского та Ярошевича на февдалїзм. Читач, імовірно, звернув увагу на се, що говорячи про прикмети нїмецького права, ми нї разу не згадували про февдалїзм: очевидно, бачимо тїсну звязь між одним і другим. В пануючім понятю про февдалїзм (або ленне, нїмецьке право) бачить ся в сїм останнїм тїсну, взаїмну залежність усїх членів суспільности в маєткових та юридичних відносинах: кождий пан є сузереном нисшого й васальом висшого пана; цїлість сеї сїти становить васальне володїннє найвисшого сузерена — короля. При такім розумінню февдального устрою, можна-б думати, що король має наймогутнїйшу власть, яка колинебудь належала до найвисших рук в Европі: кождий володїє землею за ласкою й дозволом короля. Так то й думає Мацєйовский[2]) про февдальне право й у такім розумінню заперечує істнованнє февдалїзму в Польщі та доглядає його на Руси й усїх словянських землях з виїмком країн

[1]) Латинська назва старостів „capitanei", доховалась до наших часів у Боснії, — краю, що в середнїх віках підлягав такому самому впливови нїмецького права: „Міста й віддільні округи управлялись капетанами, яких власть лишалась дідично при старих славних родах Боснійських: тільки деякі міста, як у середновічній Европі, не були під панованнєм краєвої аристократиї". Сбор. Гільфер., стор. 420.

[2]) Pierw. Dz. Pols. i Lit., 325 і цїлий уступ: „Feodal. lennosć".

Поляків і Сербів. Звертаючи увагу на сей один бік февдалїзму, Мацєйовский стратив з ока другий, що потягав в Німеччинї й потім у Польщі величенні та невідрадні наслїдки: коли монарх уважаний (фіктивно) володарем цїлої землї, виділює частину її на ужиток свому васальови, тодї він разом із тим eo ipso передає йому й свої (у частях і в цїлости) коронні права[1]).

З тих двох прінціпів февдалїзму в середні віки в цїлій західній Европі видав ся перед очі не перший, лиш другий; він вибив своє пятно на цїлій історії сих часів. Від ріжних форм, які він прибрав в кождій країнї Европи, залежали характеристичні окремішности суспільного устрою кождої з сих країн. В деяких краях Европи довів він до витворення двох станів з аристократиї й міських громад; в Ґерманії звязуюча нитка показалась слабшою й ґрафства та князївства стали независими державами. Згідно з тим і богато міських громад перемінилось на вільні міста себто, міські републїки, що творили осібні держави.

Коли нїмецьке право стало переходити до Польщі, де не було февдалізму, то всї пани стали безпосередніми васалями князїв або королїв й усі однаково приняли від них ius ducale; тодї виринула поява, що була чужа самій февдальній Европі: появились тисячі незалежних князїв, з яких кождий в своїх посїлостях мав державну власть. Польща сталась більше нїмецькою, як сама Ґерманія; на нїй повторилась смутна доля всїх тих, що роблять ся plus royalistes que le rois. Тільки в західних країнах старої Польщі (Шлеську) деякі пани зовсїм подібно нїмецьким князям стали повними володарями; так епископ вроцлавський був князем Найської землї, в такім розумінню, як епископ майнцський, трирський та иньші були володарями своїх посїлостий. У властивій Польщі февдалїзм прибрав новий, цїлком ориґінальний вигляд: під іменем держави розумілась федерация зовсїм независимих і рівних один одному перед правом панів. Відносини між ними й навіть королем, як справедливо запримічено, мали міжнародний характер. У сїй федерациї, або шляхетській републїцї з шляхетським королем на чолї вже не найшлось місця для міських громад:

[1]) „Сполучене в особі пана права власности й права найвисшої власти в межах залежної до нього землї" — ось по словам Ело, другий характеристичний рис февдалїзму.

вони не могли статись ані незалежними міськими республіками (civitates), як у Німеччині й Італії, ані середнім станом, як у Франції; їм лишилось, або вилучити ся в нову міщанську федерацію, зі своїм вищим рядом, до чого вони й прямували та без удачі, або прилучити ся до шляхетства, до чого хотіла привести їх конституція 1791 року, хоч знова без удачі, або вкінци перейти в ряди негромадян — хлопів, що й сталось.

Ледви чи хто буде сумнівватись, що німецьке право було найсильнійшою причиною сього ультра-феодального порядку річий[1]). Як раз у сім розумінню треба брати ті вислови надань, де відступленне князем своїх прав при наданню нїмецького права, називаєся jus teutonicum, в супротивности до jus polonicum. Ось де лежить неминуча звязь німецького права з jus ducale.

При кінці XIV віка більша частина панів дістала нїмецьке право в цїлім його обсягу. Зусилля Казиміра великого, щоб повернути історичну течію назад, привернути королівській власти її права, показались невдатними. Його наступник признав доконаний факт і потверджує вже всім панам однакове право. Кажемо „потверджує“, а не „дав“ тому, що коли й полишилась меншість, що не користала з княжих прав (а що вона справді була, се видно з Вислицького статуту), то стан сей був аномалією. Чому один сусїд пан мав бути гіднійшим та важнійшим від иньшого?

Бантке наївно докорює Людвикови Угорському за таке поступованне, називає нерозумною щедротою, поясненє такий поступок бажанием його забезпечити собі польський трон. Та неісторичність сього ученого думання властива більшій частинї польських істориків, у яких публицистика завсїгди бере верх над історичним методом в оцїнцї фактів. Замітимо, що сам Бантке бачить зрештою причини ослабленя королївської вла-

[1]) Чи вже-ж властива була Польщі й друга сторона феодалізму? Про се годі сумнівватись, як не може сумнівати ся й про се, що зародки її існували в усіх державах, що були на середновічнім ступні розвитку. Князї й королї роздавали землї у часове, або дідичне володінне під умовою відбуваннї військової служби. В 1407 р. король Ягайло надав своєму жовнірови (воякови) село Зубри, вложивши на нього за се обовязок жити в сім селі постійно, виступати до кождого походу з одним кошем і двома луками, та не позбуватись без дозволу короля сього маєтку. Під такими умовами звичайно роздавались коронні маєтки; та при панучім безладю й при недостачі феодальних передань такі леннї права постійно перемінювались на повні, не леннї. Коли наступило нове роздаваннє ґрунтів коронних маєтків, з ними повторювало ся то само.

сти в наданню німецького права[1]). Наколиб за часів його ученої дїяльности була видана, хоч ся скількість актів, яка видана тепер, то він, певна річ, побачив би, що цїла Польща була вже обнята нїмецьким правом й усі майже пани вже de facto користувались привілеями, які затвердив Людвик своїм знаменитим будським актом, так що королеви нїчого не лишалось, як розширити сї привілеї й на невеличке ще число шляхтичів, що не користувались ними[2]).

Погляньмо тепер, яким чином jus ducale з Польщі перейшло до Литви.

Мацєйовский та Ярошевич однаково дивлять ся на февдалїзм; оба звертають увагу тільки на обовязки васаля до сузерена й поминають зовсїм його права. Мацєйовский бачить початок февдалїзма на Руси в завойованню варяжських князів, що роздавали волости мужам своїм; сюди на причуд причисляє він і удїльний (родовий) порядок княжого володїння над Русию, приписує великому князеви право на спадщину по людях, що померли без потомства (чи й у иньших князївствах). В литовськім племени він відкриває ленне право також в глибокій старині, показуючи на роздаваннє волостий литовськими князями около року 1065; рішуче однак запанованнє февдалїзму на Литві переносить на період часу від Миндовга до Ягайла. В сім періодї, на його думку, панувала в Литві ленна система до Ґедимина, а по Ґедимині — февдалїзм. (Мацєйовский сї два понятя відріжнює таким робом, що ленність, чи ленна система доторкаєся тільки маєткових справ васаля, а февдалїзм, — і особистих і маєткових його прав). Причини розповсюднення на Литві февдалїзму бачить він у тім, буцім то нарід був прихильний до нього, тай в осібнім родї февдалїзму, що на Литві був доволї зносний. Юридичне знищеннє февда-

[1]) Hist. Pr. P. 173.

[2]) Див. висше наведений зміст привилея Людвика 1374 р. (яким потверджено будський акт) що до фінансових прав короля. Щодо судової власти в нім нема ніяких означених постанов крім сього, що король лишає собі право замовластного орудування при іменованню старостів; при сім він висловлюєть ся так: „Ніякого замку в королївстві польськім не будемо віддавати в управу, або посесию часову або вічну (in aevum) ніякому князеви, або потомкови княжого роду. Обіцюємо, що замки й міста, з якими сполучують ся (de quibus procedunt) достоїнства й судові уряди, не будемо віддавати нікому крім земляки“ і т. инь. Про судову власть панів нічого не каже ся мабуть тому, що про неї не було ніякого спору.

лїзму бачить він в люблинській унії, але фактичні слїди його помічав аж до XVIII віка).

До такого погляду на литовський та руський соціяльний побут привів Мацєйовского очевидно Ярошевич, з яким він годить ся в головних тезах і ріжнить ся тільки в детайлях. У Ярошевича[1]) знов не можемо дошукати ся навіть основ, на яких опер він свій погляд. Крім вище згаданого роздання волостий 1065 р., Ярошевич наводить ще привілей Миндовга 1252 р. на ріжні землї інфлянтські для хрестоносцїв (рицарів), де між иньшими способами володїння землею вказаний також феодальний: „Sive a nobis teneantur in feudo"; відтак показує на роздаванне великими князями завойованих руських країн князям свого роду й васалям. Та окрім сих усїх хистких основ (яких не будем збивати, бо вони вже давно признані наукою слабкими), думка Ярошевича про литовський феодалїзм, як можна ясно пізнати з иньших уступів його праці (Rozdz. IV і VI części drugiej), склалась під впливом актів про шляхетські права, наданні князями по сполученню Литви з Польщею. Коли сї дві держави зіткнулись, показала ся величезна ріжниця між ними, особливо-ж у відносинах князя до панів: у Польщі пани вже всї користувались княжим правом у своїх маєтках, на Литві-ж всюди тримав ся старий словянський спосіб володїння землею, з обовязками для князя. Литва XIV віка була подібна до Польщі XI в. За тїї три віки в Польщі нїмецьке право показало вже повне своє дїланнє: з польської точки погляду, сї відносини, в яких були литовські і руські пани до князя, здавались „ярмом неволї". В шляхетських привілеях Литовсько-Руської держави се ярмо ступнями скидаєся; тому то Ярошевич називав феодалїзмом сї відносини маєткові й особисті литовсько-руських бояр до князїв, що були до часу видання шляхетських привілеїв; противний натомість, не феодальний порядок річий, бачить у шляхетських, польських правах.

В обох привілеях Ягайла (1387 р., в Zb. praw Działyńsk. й 1413 р. — Городельський привілей, Vol. leg. 1, 66), польський король, в нагороду за приняте католицизма, обіцює ба-

---

[1]) Obr. Litwy. Cz. 1. Rozdz. XIV.

ронам й шляхотним боярам (baronis et nobilibus bojaris) зрівнати їх панські права з правами польських баронів і шляхтичів (nobilium): боярам, відступникам від православя та що йно охрещеним з поганьства надався право самовластного орудування своїм маєтком; дальше боярів освободжуєть ся від суспільних робіт крім направи замків. В актї городельськім сї права виложені докладнїйше. З нього видко, що в Литовсько-Руській державі були два способи володіння, ті самі, що істнували у старій Польщі до часу загального розповсюднення нїмецького права разом з jus ducale й які були в Московській державі до самого Петра Великого, себто „вотчини" й „помѣстя". Дозвіл князя був потрібний тоді й тепер при позбуванню наданого маєтку (donationum). Ярошевич до сього ступня заманив ся легким методом приноровлення прінціпів західно-европейської істориї до литовсько-руської, що майже зовсїм відмовляє істнованнє дідичних володїнь, які називає алльодияльними й каже про інфевдацию алльодиів. Мацейовский поправляє його. Та відкидуючи февдалізм з Польщі, признає в нїй також два способи володїння — дїдичне й державче (dzierżawy). Коли-ж нема сумнїву, що в Литовсько-Руській державі були дідичні маєтки до часу видання привілеїв Ягайла, то в чім лежать нові права, даровані Ягайлом? У сїм, що пани дїдичних маєтків та сих, що були надані князями, з правом спадщини, будуть володіти ними pari jure, sicut barones regni Poloniae себто, княжим правом (jure ducale) зі всїма сими правами, які ми бачили в наданнях німецького права. Король не вичислює сих прав і згадує тільки ті обовязки, які вимовляє на свою користь: ставленнє й направу замків, поведеннє воєнних доріг (vias expeditionales) і заплату податків (tributa), себто як раз тії виїмки, що істнують і в старших наданнях нїмецького права в Польщі.

Ясна річ, що привілеї Ягайла тільки зрівнюють державні маєтки з дідичними й надають одним і другим jus ducale, хоч ще неповне

В наданню Казиміра (1457 року) „пралатам, духовним і сьвітським княжатам, рицарям, шляхтичам, боярам і державцям великого князївства Литовського, Руського й Жмудського" викладають ся ті самі права тільки з більшою докладностию. Маєтки, надані Витовтом і Жиґмонтом, можуть бути на всі лади

позбувані під одною тільки умовою — повідомлення („зачі“) про се князя або його намістника; вони можуть переходити в спадщину на обі лінії потомства; дозволяють ся вінчання без донесення сього намістникови. Князь вичислює отже ті права, що вичислюють ся і в наданнях нїмецького права: маєтки панів освободжують ся від всякої „данини і заплати, побору, стягання серебщини, мір, що називають ся дяклами (annona ducalis), від звоження каміня, бельок, колод і дерева до випалювання цегли, або крейди й вапна на огорожу, від сїнокосів та иньших несправедливих робіт з виїмком будови й направи городів, поборів, стацій, будови й направи мостів“. Суд над селянами не віддаєть ся ще панови, хоч він покликує селянина на суд і бере від нього судові кари.

Значить ся, в отсих привілеях та иньших пізнїйших, їм подібних, на Литву вдираєсь згодом перегодом jus ducale панів, що в Польщі склалося до краю під впливом нїмецького права. Ступнями й у Литовсько-Руській державі пани дістають найвисшу власть у своїх маєтках, не так під впливом сих надань, як наслідком все більшого та більшого побутового зближення до Польщі. Вкінци і тут пани стають справжнїми феодальними баронами в в XVI й XVII віці.

Зі сказаного виходить, що Литва перейшла такий сам ланцюх соціяльних перемін, як Польща. Коли Мацєйовский заперечує феодалїзм в останнїй, то повинен не признавати його й у першій.

Наш погляд і наша думка про се питанє діяметрально противні виводам наведених письменників. Бачимо почини феодалїзму там, де Ярошевич бачить його знесенє.

III

Відносини панів до поселенців нїмецького права.

З попереднього нарису упадку королївської власти в Польщі бачили ми, що перейшла вона, між иньшим до панів. Пани добули значіння провінціяльних війтів у своїх маєтках; суд низший відбувають солтиси — їх васалї. від них тільки настановлювані, їм то пани поручають фактичне

відбуванне карного суду. Маєтки панів не платять королеви податків (крім одного тільки двогрошевого від волоки — exactio pecunialis), не приносять повинностей.

Та з сього годї ще робити висновки про положеннє поселенців у їх маєтках, годі сказать, чи гірше, чи лїпше стало жити людям, поселеним на таких освобожденних землях. Може бути, що пан, набувши jus ducale, віддасть його своїм поселенцям, подібно як се вчинив князь або король що до нього самого; можливо, що він урядить у своїм маєтку свобідний громадський суд, якому передасть і своє карне право; може бути, що по черзї полекшить податки й повинности селянам. Але пан може також полишити в своїх руках добуту власть і стати справжнім та одиноким суднею в своїм маєтку, може побирати від поселенців усї ті податки й домагатись всїх тих повинностей, що перше належали до князя. Набута ним власть була необмежена й давала йому право й спромогу навіть розширювати свої домагання, прибільшати повинности.

Кажуть[1]), що німецьке право вкладає на панів обовязок ладити свої відносини до поселенців першим способом, не другим, що поселенцї користують ся привілеями німецького права „нарівнї з панами“. Невже-ж так?

Питаннем сим, зовсім не маловажним, повинні ми заняти ся тепер, себто, рішити: а) чи дїйсно в приватно-панських маєтках, наданих німецьким правом, неминуче повставав громадський, независимий суд і б) які були особисті й маєткові права поселенців в таких маєтках?

1. Судова власть панів. Коли всї пани при помочи німецького права дістали jus ducale, тодї деякі з них, що володїли просторими маєтками, стали, як ми бачимо, князями в повнім значінню. В маєтках таких панів були свої низші пани й міські громади. Взагалї в таких маєтках повторювались появи, які ми бачили в цїлих князївствах та королївстві польськім. Так, напримір, єпископ вроцлавський передає Blutbann головним війтам своїх міст: до війта міста Видни (Вайденау) належить „право проводити на сїльських судах три рази на рик, тодї сїльські солтиси обовязані відповідно утри-

[1]) Лаппенб. Geсz. Pr. Pol. 88.

мувати війта, або того, що його має заступати; йому то належить ся право збирати солтисів і селян з околиці до міста Видни на провінціальний суд три рази на рік; суд над убійством, раненнєм, проливом крови повинен відбуватись не по селах перед солтисом, лиш перед міським судиєю себ-то, війтом.“ Епископ вроцлавський мав свій надворний суд в Низі, якому підлягали рицарі, шляхтичі або земляни (milites et nobiles terrae, seu terrigenae)[1]). Про такі володїння в теперішнїм випадку нема потреби говорити. Ми повинні звернути ся до сього низшого, одначе численного роду посїдачів, що були в безпосереднїх відносинах з поселенцями.

Первісний устрій суду в маєтках таких панів можна пізнати з солтиських надань, з яких одно ми вже навели, говорячи про другу форму війтівства в приватно-панських маєтках. Пригадаємо основні його риси: пан передає солтисови право карного суду, зберігаючи собі право суду апеляційного, суд над самим солтисом та право приїзду до села три рази на рік для відбування „великого суду“ (драйдінґи). Крім сього в деяких солтиських привілеях згадаєть ся про присяжних (скабінів).

Війти та скабіни — се два заведення внесені без сумнїву нїмецьким правом. Погляньмо, на скільки вони забезпечували самостійність та незалежність громадського суду в приватно-панських маєтках.

Коли пани дістали jus ducale, тоді фактично й судова й адміністративна власть в маєтках належала ще до війтів (або солтисів). Пан побирав звісний дохід та понайбільше навіть не жив у своїм маєтку. Пани до сеї тільки пори могли не вмішуватись у внутрішню управу й суд у своїх посілостях, поки були ще лишень дружинниками (milites) та жили коло князя в його резиденції; коли ж сї дружинники почали розходитись по своїх маєтках (до чого, як побачимо, богато причинялось наданне нїмецького права містам), тоді їх власть мусїла неминуче прийти в колїзию з властию солтисів, яка богато в дечім навіть перевисшувала власть самих панів. Тоді мусїла прокинутись цїкава внутрішня боротьба двох прінціпів

[1]) Urk. N. 101.

панського права; лиш деякі її появи відбились в юридичних документах.

Можна було додумуватись двох вислїдків сеї боротьби: або побіда лишить ся по сторонї солтисів і тодї повні маєткові права прилучать ся до судової власти, або побіда буде по стороні панів і тодї судова власть прилучить ся до повних маєткових прав себ-то, в основі однаковий результат, якаби сторона не побідила. Важне тут тільки сполученнє прав одної й другої сторони в особі побідника.

В західних країнах старої Польщі, рівно як на землях иньших західних Славян побіда лишилась по стороні солтисів-Нїмцїв; останнї розбогатїли коштом своїх панів й купували від них посїлости за їх власні гроші; се було важною причиною повного знїмчення Шлеську й Лужиць. В однім старім документї, що малює нам повну пригод долю Альберта, краківського війта, „основателя Кракова“, підхоплені у влучних віршах середновічної латини характеристичні риси побіди війтів-Нїмцїв над словянською панською верствою. По описї упадку Альберта з вершка богатства й поваги, його увязнення[1]), тюрми, викупу та спокійної смерти, незнайомий поет поворить так далї: „До сього довела мене (себ-то війта) моя вдача: Нїмцї старають ся всюди, куди лиш приходять, бути першими й нїкому не піддаватись. До сього добирають вони ось яких способів: з початку понижають ся, потім женять ся з доньками панів, віддавши за них попереду свої; а все те дїєть ся хитрощами: коли Нїмець набуде тільки не богато, він змагає ся далї; йде до свого патрона, несе йому 1000 гроший та стає судариєм (sudarius); опісляж що днини гадає тільки про се, якби стати дїдичним паном села; дає ще більше гроший та робить ся війтом села, відпихаючи справжнїх панів. Так обдурено й Чехів, вигнаних із власних маєтків Нїмцями“[2]).

---

[1]) Наслідком зради Альберта, що хотів віддати Краків нїмецькому імператорови.

[2]) Ad hoc traxit me natura,
Quae est Almanorum cura,
Ut quocunque veniunt
Semper volunt primi esse
Et nulli prorsus subesse.

У східних країнах Польщі загальний вихід боротьби був зовсім противний. Хоч і тут солтиси часто йшли за приміром своїх західних побратимів, всеж більшість приватно-панських солтиств перейшла до панів. Дорога до сього була приготовлена рядом законів від XIV—XVI віка. В 1347 році заборонено купувати солтиства рицарям (milites), або яким иньшим шляхотним особам (illustris) на сій основі, що уряд солтиса повинен усе лишатись служебним (servile, рабським), та бути в повнім розпорядженню пана[1]). Та за яких сто літ бачимо вже солтиство в повнім упадку: в році 1420 постановлено, що пан може відібрати солтиство від непослушного солтиса і продати иньшому, або викупити по правній оцінці; тут йде також мова про солтисів втікачів[2]). Так протягом XV віка власть солтисів була зовсім поборена властию панів і головна причинна сього пораження містить ся в васальнім характері маєткових прав солтиса. Коли в сім періоді солтиси відбували суд по селах, то суд сей не мав найменшої самостійности. Сього поріоду саме доторкають ся наведені тут слова Кромера про сільські суди „Нарід по селах має власні суди та дуже прості, які відбувають без съвяточности й судової формальности війти з присяжними,

Ad hoc se sic muniunt:
Illos habent ipsi mores,
Per hoc acquirunt favores,
Primo se humiliant,
Mox eorum ducunt natas,
Suas ipsis prius datas.
Et sic se conciliant.
Sed sub dolo fit hoc totum, —
Cum se bene facit notum
Jam palpat ulterius.
Ad patronum vadit ille,
Offert sibi (illi ?) grossos mille
Ut fiat sudarius..
Sic villae fit advocatus..
Exclusis haeredibus.

Wiszniewski Hist. Lit. Pol. I. 214—216.

[1]) Vol. leg. 40.
[2]) Vol. leg. 79.

або солтиси, або начальники монастирів і пани або їх прокуратори й відпоручники".

З сього уступу Кромера видко, що вже в богатьох селах і містах солтиський суд вступив у третій період свого розвитку, чи радше свого упадку; пани викупили солтиства та стали самі солтисами в своїх посїлостях.

Окрім обмеження прав солтисів дорогою праводавства й куповання солтиств панами, одна з причин упадку сього заведення містилась у тім, що солтисами були первісно чужоземці; вони мало спочували політичним прямованням нової вітчини й частійше склонювались на сторону королів і князів західної Европи; відси йдуть зради з їх боку, конфіскациї їх маєтків і позбавленнє прав через польських князїв. Сконфісковані солтиства звичайно віддавались сим панам, що їх оснували; так в 1311 роцї Владислав Локеток звертає „на повну власність монастиря тинецького" всї ті посїлости трьох солтисів і ріжних чиншівників, також володїня війта краківського (Генриха), які дістали вони від монастиря, а се тому, що вони разом з міщанами Кракова „скоїли нечуваний злочин проти князя й польського народу, віддаючи місто чужоземним володарям"[1]).

Таким чином в богатьох маєтках лишились солтиси і війти як низше служебне оруддє панів: в иньших самі пани стались одинокими судиями в своїх селах.

Такий упадок судової власти солтисів не значить одначе, що разом із ним і тільки тепер поселенцї тратять свій незалежний громадський суд. Незалежність суду ніяк не лучить ся з інститутом солтиства, так як і упадок сього останнього не є упадком самостійного суду. Самостійність суду як кажуть, опирає ся на присяжних; думають також, що характер німецького суду дуже перевисшав давнїйші польські та руські, містячи в собі повагу суду присяжних, незалежність судиів та прилюдність судівництва.

В Німеччинї, як звісно, присяжні творили осібний стан ґрунтових посідачів; вони займали середнє місце між свобідними селянами й панами та перейшли потім у ряди рицарства, німецькі присяжні (скабіни, шеффени) були свобідні від по-

[1]) Лелевель. Pocz. Praw. Polsk. Dypl. XXI.

датків. Розуміють ся, що право присяжних в Германії було дідичне. Участь їх на суді була дуже важна: до них належало не право суду а право невідмінного присуду (Urtheil), від чого й називались Urtheilfinder. Та в часах, коли німецьке право стало розпросторонюватись в Польщі, феодальний порядок в Німеччині основно змінив старе судове значіння присяжних, а тим часом, новій міській, громадській свободі далеко ще було до осягнення свого розвитку.

При перенесенню німецького права до Польщі, заведення шеффенів, по польськи лавників, потерпіло ще більшу переміну. Кожда німецька кольонія дістала своїх лавників; круг їх ділання обмежував ся отже одним селом або містом. Тільки скабіни центральних кольоній набрали дещо більшого значіння завдяки своїй участи в провінціяльних і надворних судах цілого округа. В приватно-панських невеличких маєтках були се самі селяни, що нічим не ріжнились у своїх правах від решти селян; незалежної власности вони не мали: в ніяких наданнях німецького права не стрічаємо визначень свобідних волок для скабінів. Певна річ, що тут і мови не може бути про довічність або дідичність стану присяжних, мов про їх трівке право; все залежало від припадку: лавник міг лишитись лавником до кінця життя, коли його вчинки не турбували солтиса або пана; припадком міг теж бути лавником син лавника. Наколиж стан лавника не був дідичним, то питанне про се, хто вибирав лавників, ставть ся дуже важним. Не лишень в приватно-панських маєтках, але й у більших княжих громадах лавників визначував спершу сам пан (в останнім випадку — князь, як про се говорить ся в однім Weisthum'і магдебурського магістрату); в приватно-панських маєтках лавників до judicia banita (висших судів) визначували самі пани, для звичайних судів солтиси[1]). Та питанне про право настановлювання лавників тодї тільки булоб важне, колиб ми були переконані, що їх дїяльність на судах має розлоге й важке значіннє. Ролю лавників на панських судах трудно вже тепер означити тому, що суди сї відбувались, по словам Кромера, без судової формальности й не лишали по собі памяток. Од-

[1]) C. D. III. 176.

наче з установ німецького права, які мали силу й у більших міських громадах[1]), знаємо що війт міг зупинити присуд лавників, коли йому не сподобав ся. Колиж солтисами зробились самі пани, тоді положенне лавників стало ще більше залежним. Взагалі в наданнях німецького права судову власть віддаєть ся одному тільки солтисови й через те повинна вона переходити на сього, що її по солтисах дідичив: в більших кольонїях її купили громади й дістали незалежний суд, у менших — пани або посесори і стали самі одинокими судиями[2]).

В такім саме виглядї перейшло німецьке право на Литву. Ось нам образ сільського суду в королївських маєтках в половині XVI віка[3]).

„Судити селян повинен уряд (староста та його заступники) в торговім дни в усіх справах, крім пролиму крови й насильства. На випадок сих останнїх злочинів війт приставлятиме селянина на суд, коли тільки уряд накаже. Війт засїдатиме на суді й помагати селянинови до осягнення справедливости, завідувати грошевими карами, що йдуть для нас й оповіщувати ревізорам; наглядати рівнож, аби уряд не брав вищих кар і оплат, як постановлено; колиж не зважаючи на його замітки, уряд не перестане брати більше як постановлено, тоді війт повинен донести про се ревізорови. Війта судить уряд за всякий злочин, але може відібрати йому війтівство лишень разом з ревізором, переконавши ся вперед про його злочин і відбувши як слід своє урядованнє; скинувши такого війта повинен назначити на його місце чоловіка сеїж волости не підозреного в нічім, на якого вибір згодять ся селяни. Війти й лавники не повинні по селах судити селян в ніяких справах... Лавників по селах повинно бути двох, трех і більше, в міру великости села; повинні се бути люди не підозрені й заслугуючі на віру. Обовязком їх є оцінка шкоди, заподїяної нивам випасом скота тай иньш речи... Від тяжких робіт і всяких повинностий відправлюваних селянами лавники не можуть бути освобождені.“

Нема сумніву, що розумні пани николи віддавали вибраним війтам і лавникам більше самостійні судові права; та сей виїмок, оснований на ласцї й самовласти пана. В загалї повний суд над селянами, як невідмінна належність посїдання, як частина доходів, підпадав усім припадкам приватного права

---

[1]) Proz. sadów miejskich.

[2]) По установі о волоках Житмонта Августа, якою заведено німецькі порядки в литовських королївських маєтках. Памят. Кіев. Коммис. т. II вид. 2, 21—30.

[3]) Детальнійше про інституцию лавників або присяжних скажемо опісля при огляді питання про міське право.

й міг бути проданим, віданим в аренду разом з иньшими господарськими доходами; в 1595 р. князь Санґушко-Кошерський віддав в аренду свій маєток „славному жидови Аврамови Шмойловичови", разом з правом судити й рядити боярами путними, а всіх селян винуватих і непослушних карати грошевими карами і смертию в міру злочинів[1]).

Справдї, всяке моральне почування мусить зворушитись проти такого факту: та сей, хтоби назвав отсе вершком безправя, виявив би тільки, що він нїколи не звертав уваги на се, де жерело такого права панів. Люди що хвалять принціпи нїмецького права в Польщі й обурюють ся віданєм жидови в аренду права смертної кари над селянами, попадають в найбільшу суперечність: останнеж в рідньскім плодом сього достойного коріня[2]).

2. Особисті й маєткові права поселенців нїмецького права (волочна господарка). Дослїдники признають, що до XIII віка не маємо нїяких докладних звісток про положенє селян в польських країнах. Одначе се не спиняє їх від причислювання всїх тодїшнїх селян у ряди Leibeigenen та утотожнювання з сим понятєм иньшого нїмецького терміну — Hörigen: немовби не було рїжниці між назвами раби, рабині й селяни (Knechte und Mägde und Bauern)[3]). Признаки несвобідного стану бачуть вони насамперед у тім, що трафлялась продаж землї разом з селянами; в 1208 році, вроцлавський епископ набув від Генриха I. двох братів з їх сінами. Та вчені що думають так, признають ся, що тут не продавались люди, мов кріпаки, лишень що продавались або даровувались рїжні права пана над поселенцями себ-то відносини, в які сї останні війшли вперве наслїдком добровільної умови й угоди[4]). Далї бачуть вони докази несвобідного стану

[1]) Пам. I, 3, 88—89.

[2]) Поручаємо порівнанє вище наведеного устрою судів нїмецького права зі словинським громадським судом, якого останки бачимо в конних судах полудньово-західної Росиї й у земських судах північної. Нам доносили, що в Київськім Центральнім архіві є акт (добути його не встиглисьмо), в якім говорить ся, що по перетворенню Жиґмонтом Августом громадських судів на нїмецький лад (пояснений у вище згаданій постанові о волоках) урядники розганяли кону.

[3]) Tzchoppe 57.

[4]) Ibid.

селян в юридичних термінах: „proprii, nostri kmetones“, перекладаючи сі слова на „Leibeigene“, хоч самі признають ся, що все таки трудно вважати несвобідним селянина, якому приміром надаєся село в солтисівськім праві: „nos comes Parschko notum facimus... quod nostro kmetoni fideli villam nostram jure teuthonico vendidimus ad locandum reperiri“ [1]).

Навіть з надань нїмецького права, зібраних і виданих самим Чоппе показуєся, що істнували liberi Poloni: „omnibus tam Polonis liberis, quam Teuthonicis... idem jus habere concedimus“ [2]). Цілі маєтки діставали німецьке право під умовою заселювання їх Поляками [3]).

З актів виданих Бартошевичем, деякі належать до XII віка. На їх основі можемо собі доволї ясно уявити тогочасне положеннє сільського народу нинїшньої Польщі. Один із сих актів [4]), а саме акт Генриха, сина Болєслава, князя польського (коло 1151 року) містить дар князя, наданнє двох сіл — Загостя й Борешова „з 60 волами, 10-ма кіньми та з хлїборобами.“ Колиб князь не вважав був потрібним згадувати про детайлї, йдучи за звичаями і правами, що були тодї всїм відомі, як богато иньших князїв у своїх наданнях робило, то щож би нам прийшлось подумати про сих хлїборобів, що так віддають ся разом з волами й кіньми? Одначе князь веде нас далї:

„Сповнивши се, що повинні, хлїбороби можуть свобідно відійти (ut, hisqu. ймовірно quae) debent restitutis aratores liberi recedant). Даю також у Загості ... рибки — пастухів згаданого стада, яких імена: Есмяр і Шилька, даю вівцї і корови з пастухами по імени: Доманій та Забор; продаю бобрівники з Малогаця й Кири. До всього того додаю до обслуги госпиталю селян (rusticos), яких було колись 10 у Хробри, переселених опісля братом моїм Болєславом на Куним, а яких я знова віддав Загостеви, щоби вони там лишились вже на завсїгди (вичисляєть ся імена 10-тьох людий). Додаю ще ремісників своїх (artifices), живучих у Загості (4 людий). Усїх сих висше названих даю госпиталеви єрусалимському з цїлим їх потомством, на вічне, дідичне і свобідне посїданнє, одначе в сей спосіб, щоби вичислена прислуга (officiales) відбувала тільки свої обовязки, а Хробрию (себто 10 люда переселеного з Куни) і ремісників (даю) як свобідних поселенцїв (more liberorum hospitum), але вони нїколи не можуть покинути висше згаданої посїлости.“

---

[1]) Urkundenbuch у Tzchoppe N 97

[2]) Ibid. N 37

[3]) Ibid. N 27

[4]) Cod. Dipl. R. P. III. 4

Сим робом в селї Загостї бачимо зовсїм свобідних хлїборобів[1]), свобідних, але прикріплених до землї (хлїборобів і ремісників) та вкінци рабів (пастухів і ріжних слуг при спеціяльних заведеннях). В дуже богато актах згадують ся всї ті три ряди сїльських мешканцїв: homines .. sive liberi sint, sive adscripticii...[2]); liberis sive servis[3]); sive liberi, sive servi, sive adscripticii[4]); liberos et servos[5]).

Зі сказаного бачимо хибність отсього виказу Tzchoppe: „Часто герцоґи полишали се волї пана, надавати освобожденим мавткам нїмецьке, або польське право, себто заселювати їх свобідними або кріпаками“[6]).

За нїмецькими вченими, повторили те саме й польські. Так G. S. Bantkie пише: „Незручні перекладачі і плитки декляматори історики й фільософи вповнї помиляють ся, розуміючи під висказом ius teuthonicum не маґдебурське право, тільки нїмецький суспільний устрій (?). звичаї й мову, а під jus polonicum не строге підданство селянина, чи то й пана, лишень польські звичаї, мову й устрій“[7]). Дивовижність сього висновку, де маґдебурське право утотожнено з нїмецьким, суспільний устрій поставлено проти маґдебурського права, така поражаюча, що Чопше показує на сю тираду, мов на взорець чималого гріху, хоч зрештою й годить ся з Бантке у тім, що польське право та кріпацьке право — се тотожні понятя.

Та не варто довго спиняти ся над питанням про повсюдне істнованнє кріпацького права в Польщі, коли нам пізнїйші узаконення польські показують, що селяни, оселені з польським правом, користують ся більшою свободою, нїж селяни

---

[1]) Князь Болеслав, потверджуючи се надання около 1173 р., висказуєся про сих свобідних так: „exceptis quatuordecim nominibus quibus ibidem mansio concessa fuerat ad tempus: donec alibi eis provideretur“. Cod. D. R. Pol. III. 6.

[2]) Urkundenbuch у Tzchoppe 42 й 54.

[3]) Cod. Dipl. R. P. III. 24.

[4]) Ibid. 31.

[5]) Ibid.

[6]) Tzchoppe 146.

[7]) Hist. Krit. Anal. S. 66.

німецького права, навіть тоді, коли німецьке право вже виявило могутній вплив на цїле польське праводавство.

Перейдїмо тепер до сьвідоцтв актових. Вони доволї ясно вказують на се, що треба розуміти під нїмецьким правом у відносинах пана до селянина.

Та попереду треба собі виявити, що богато таких сьвідоцтв годї сподїватись тому, що пан (король або хто иньший складав письменний контракт зі солтисом, не поселенцями; солтис знов, очевидно, не міг входити в письменні контракти з кождим поселенцем; тут мало свою вагу звісне звичаєве право. Тому питанне се треба буде пояснювати при помочи пізнійших узаконень. Одначе й у наданнях нїмецького права є вказівки на відносини поселенцїв до панів. Генрих I, герцоґ, надає 1206 року монастиреви сьв. Винцента ґрунта (Псеполе) з церквою, з усїми доходами й Нїмцями (teuthonicis), з сими останнїми однак на таких умовинах, на яких вони були при нїм самім (eisdem legibus sint adstricti) себ-то, „аби крім иньших повинностий, що їх вязали по умові, анї один з них не важив ся покидати землї, не поставивши на своє місце иньшого, якийби платив аббатови як раз тільки, скільки він сам повинен платити; по сїй умові тільки може відійти свобідно"[1]).

Що ся умова не була виїмком, бачимо вже з сього, що таке важне обмеженнє свободи не змогло-б притягнути свобідних кольонїстів до заселювання сих як раз земель, коли-б довкола, в иньших кольонїях не було також сього обмеження. Та ми задумуємо показати, що юридичне прикріпленнє до землї свобідних поселенців виплúвало неминучо з умовин нїмецького права, — умов, яких не було в польськім праві.

При відданню землї нїмецьким кольонїстам змінював ся цїлком польський, чи радше, старословянський спосіб сїльської господарки: громадське володїннє землею було Нїмцям чуже[2]).

---

[1]) Urkundenbuch y Tzschoppe N. 2.: „ut praeter alias pensiones quas de pacto debent, nullus eorum inde recedat, nisi posito loco sui alio, qui tantundem solvet abbati, quantum ille solvere tenebatur et hoc pacto libere recedat."

[2]) Див. Hüllmanns Gesch. der Stände in Deut. ст. 463. У загальнім уживанню був тільки вигін — пасовиско.

Тому при основанню нїмецькоï кольонїï відбувавсь докладнїйший, або менш-більш докладний катастер посїлости[1]); вона ділилась потім на mansi (Hufen, волоки); кождий поселенець діставав осібну волоку, гуфен, якої величина залежала від якости ґрунту: на місцях лїсвстих відмежувались франконські (більші) волоки, на полях оброблених — фламські (менші)[2]). Середньою нормою волоки приймалась величина 30-ти морґів (більше 15-ти десятин). Села розпались на ряди хуторів. Кождий властитель волоки входив, сказать би, в безпосередні юридичні відносини з паном, відповідав тільки за себе. Ся обставина стільки важна, що деякі вчені бачили в нїй цїлу основу нїмецького права. Сю гадку наводить Чоппе, мов одну з невдатних (по його думцї) проб пояснення основи німецького права: „Заснувати село в нїмецькім праві, каже він, значить тільки, що роздробити фільварки (Vorwerke) і полишити (поселенцям) видїлені частини на вічне посїдання з освобожденнем принайменше від деяких родів повинностий і служб, якими досїль були обтяжені селяни та домагатись від них за се чиншу“[3]). Та годї не згодити ся, що тут вгадана справжня основа нїмецького права; хоч йому товаришило богато иньших появ, всеж важнїйшою з них та дуже характеристичною є, безсумнївно, заміна старо-словянськоï громадськоï господарки на приватну ленну, запозичену від західноï Европи.

По заведенню приватного володіння землею вже не могла бути первісна громадська запорука, при якій в руських країнах пан лишив собі право визначування тільки загальноï скількости податків і повинностий, громадаж сама вже розкладала їх на своїх членів[4]). Ся загальна скількість податків і повинностий зберігалась навіть без огляду на зменшенне й приріст громади й тому ся остання повинна була сама клопотатись про повноту свого складу; пан був, хочби вчасти за-

---

[1]) Urkund. у Tzchoppe N. 50, 48: „Ex relatu Henrici scultethi, qui... villam singulis terminis cum Frederico, advocato de Stinaw, mensuravit et limitavit“...

[2]) Urkundenbuch у Tzchoppe N. 46.

[3]) Tzchoppe 94.

[4]) Бѣляева 71, 75.

безпечений що до постійного побирання доходів[1]) і через те відхилялась конечність прикріплення до землї. По німецькому натомість праву, що притримувалось порядку приватного посїдання, кождому поселенцеви віддавалась волока на вічну, ленну власність (dziedzina). Таке наданнє є, розумієть ся, привілейом, бо даєть ся ним право навіть продати свій ґрунт, розумієть ся разом з повинностями, що лежать на нїм; пан позбавлюєся права відбирання без причини від поселенця його частки; та се є вже як небудь початок кріпацького права, що розвинулось потім у таке строге рабство під догідними умовами польського юридичного побуту, які Польща знова як раз винна нїмецькому праву.

Право вільного володїння могло статись привілейом при більших удїлах та при освободженню від податків; на невеликих селянських частках, обтяжених повинностями, воно неминучо вело до закріпощення: при свободї від податків і звісній розлогости солтиств, сї останнї стались предметом бажання навіть шляхти; тіж солтиства з меншим обємом обтяжені повинностями звелись, як ми вже говорили, на селянські ґрунтові частини.

Про постійну, незначну величину волоки ми вже казали; лишаєть ся показати на се, які повинности постановлювало нїмецьке право при роздїлі волок між поселенців.

Щоби пояснити, як треба розуміти свободу від податків і повинностий, надавану поселенцям нїмецьким правом, досить порівнати декілька документів, що доторкають ся істориї одної, якої небудь оселї. Возьмім напримір кольонїю Кржижановицю, що була в приватнім володїнню монастиря кжижановицького. В 1247 р. Болеслав Стидливий дає сїй кольонії наданнє нїмецького права й каже: „освободжуємо отсе село від усїх повинностий: сторожі, повозу, стану, підводи, поволового

---

[1]) „Который крестьянинъ выйдетъ за волость по року съ отказомъ, и ту выть пахати того села крестьянамъ, а тяглъ царя и великаго князя и монастырскія подати давати всякія и дѣло дѣлати и пока мѣста крестьянинъ будетъ на ту выть, а игумену въ ту выть не вступаться. А который крестьянинъ выйдетъ изъ тихъ селъ за волость, дворъ огноивши, и тотъ дворъ ставити тѣхъ селъ крестьяномъ, которые останут ся в тѣхъ селахъ, своими деньгами, потому, чтобъ берегли другъ друга, чтобы дворъ не огноенъ былъ." Времен N. 2.

та нинь.[2]); в 1267 році король Казимір дає сьому селу права місточка, при чім, разом з відданнем нових прав, потверджує й попередні; в 1425 р. староста корчанський розвязує старий спір між місточком („або селом") Кржижавовицями й паном (монастирем). Поселенці передали судови акт привілея й п е р в і с н у їх умову з монастиром, в якім відносини поселенців до пана означені сим робом:

„Весною вони обовязані орати один день від сходу сонця до полудня, а до смерку сіяти, що треба і скородити. Крім сього повинні орати перелоги один день від рана до полудня й засівати через цілий один день, визначений управою монастиря. Відтак вони повинні від кождої волоки привезти з ліс до монастирського двору по одним возі збіжа й по одним возі сіна; вони повинні що року косити луку протягом одного цілого дня зі своїм харчем (expensis); обовязані привозити дерево для конечної потреби церкви, двора або млина та в пригідний час будувати, або направляти, що треба; одначе начальник монастиря не має права продавати се дерево й гайнувати без потреби. При несподіваній перерві гребель поселенці повинні поспішати з возами й направляти її. Вкінці, вони відповідають перед управою монастиря за вірну силату чиншу та инших звичайних податків і данин. Коли поселенці показують ся в чім небудь невірними монастиреви, тоді начальник монастиря, не конфіскуючи їх майна, звертає ся до старости або віцестарости, щоб їх приневолити до залагоди через конфіскацію"[3]).

Думка, що поселенці н ѣ мецького права дістають повну свободу від податків і повинностий нарівні зі своїм паном завзято підтримуєть ся в польській л ѣ тературі. Такого саме погляду тримався Лелевель[4]). Тому ми приневолені навести ще два приміри з актів, зібраних самим таки Лелевелем, в тій самій книжці, де він говорить про н ѣ мецьке право. „Бачучи не в одно, каже один князь у своїм наданню, вірну службу милого барона нашого... дали ми йому та його потомству свобідну волю завести (locandi) jus teuthonicum у Гостині так, аби згаданий барон наш свобідно міг користуватись всїми пожитками своїх маєтків, я к м и у с в о ї х[5]). „Усї люди, говорить ся в привілею Любенського монастиря, яких покличе

---

[2]) C. D. III. 25.

[3]) Зрештою се місце, поясоване в акті, в сумнівного значіння: Tunc domin. prepositus non pignorando ad capitis (capitaneos?) confluat, vel ad vicesgerentem etc. C. D. III, 206.

[4]) Pocz. praw. Polsk. 1828, 88 і далі.

[5]) Lel. Dyplom. N. 16.

аббат, чи се Поляки, чи Німці або Gallici, будуть вічно свобідні й вилучені з під всякого права польського без виїмку та від всяких служб, повинностий, грошевих поборів, оранки і мит, до яких були обовязані князеви, або каштелянови, або жупанам (juppanus) і не будуть обовязані платити що небудь, давати, привозити, орати або відбувати яку небудь службу нїкому, крім аббата та його братиї[1]).

Одною з основних признак нїмецького права вважає ся переміну ручної й натуральної повинности на грошевий чинш (Zins, census). Сей чинш походив від $^1/_4$ марки за волоку до $^1/_2$ марки[2]), николи більше одної марки. Така заміна натуральної господарки грошевою, була вжеж принесена до Шлеску й Польщі Німцями з їх першої вітчини, де вже почав ся розклад натурального господарства. Та на сім ступнї економічного розвитку, на якім стояла Польща грошеве господарство не могло прищіпити ся сильно. При слабім розвитку потреб тай торговлї хліборобови на всякий випадок було лекше відробити звісне число днів на рік, нїж добути гроший. Сї обставини природно, скоро довели по селах, основаних на німецькім праві, до сполучення чиншу з панщиною.

Та чи справдї при наданню нїмецького права всї повинности натуральні й обовязкові роботи були замінені на чинш? Вище наведений документ дає на се відмовну відповідь; у нїм крім чиншу, говорить ся ще про побори й данини; з иньших знов актів видко, що сї побори містились у виплатї означеної скількости жита й вівса від кождої волоки. Така виплата натурою се annona ducalis, останок давнїйших княжих прав до землі. Князі, як ми бачили, часто лишали її для себе по наданню німецького права; коли ж князь відрік ся від нея, то вжеж не на користь поселенців тільки панів: одни пан домагаєть ся, крім чиншу ще й аннони. Значить ся сей приріст селянських повинностий не може бути признаний пізнїйшим попсованнем нїмецького права під впливом польського й повинен бути привязуваний до первісних окремішностий його в Польщі.

---

[1]) Lel. Dypl. N. 5.
[2]) Cod. D. III. N. 58.

Другий побір натурою, постановлений, або радше утриманий німецьким правом, лежить у доставі ріжних продуктів сїльської господарки й худоби (явець, козлят, телят і т. инь.)[1]).

Вище наведений документ 1425 року не полишає ніякого сумнїву що до спірного питання про се, чи ручна повинність (панщина) лежала в первісних умовах нїмецького права: поселенцї обовязані працювати на панщинї $3^1/_2$ дня на рік від волоки крім надзвичайних робіт (привозу дерева, направи гребель і инь.). В актах стрічаємо й инші свідоцтва про панщину. В 1302 році якийсь Держикрай надаючи нїмецьке право своєму селу, каже: „Постановляємо, шо поселенцї будуть нам орати, а ті що вже перше орали, будуть се чинити, як давнїйше“[2]). Зрештою треба замітити, що первісно пани відступали новій кольонїї всю свою землю; фільварків не треба було, поки ще пани були дружинниками князя й жили в його резиденції; та тільки що появились фільварки, зараз появилась всюди панщина, більше важка на приватно-панських, менше важка на княжих землях.

Разом з основанням фільварків показались і всї ті повинности селян, до яких вони були обовязані давнїйшим княжим правом: сторожа, підводова повинність, ловецька й инші. Що до стацій, то вони належали до перших умов поселенцїв: пан, що дістав княже право, заступав князя при судових обїздах та звичайно три рази на рік поселенцї були обовязані доставляти йому все потрібне при сих відвідинах, або платити йому гроші, коли він не приїде[3]).

Коли князь відрікав ся від свого останнього права — побирання надзвичайного грошевого податку (exactio pecunialis, опісля серебщина) то й сей побір не переводив ся, лишень ішов на користь пана[4]).

Найважнїйше однак побільшенне повинностий повстало наслїдком заведення десятини, що перейшла до Польщі з католицької Нїмеччини. Не всюди й не все сьвітські пани відсту-

---

[1]) C. D. P. III. 58.

[2]) C. D. P. III. 72 (arabunt, vel arare tenebuntur).

[3]) Cod. D. P. III. N. 58.

[4]) C. D. P. ibid: Cum exactiones super hereditates nostras ponemus...

пали церкві право побирання десятини, та десятина збиралась всюди й усе та замінялась таким чином в особний рід постійного податку: вона була, без сумніву найтяжшою з податків: з початку була се повна десятина (10 ий сніп) потім заступалась постійною скількостию відповідного збіжа від волоки (6 до 12 шеффелів), або замінювалась на гроші (особливо при наданню німецького права).

Особиста свобода, дідичне посідання волоки з правом позбування її, обовязок платити чинш від ґрунту й чисто васальні повинности — віддавание від плодів землі даннин, — всї ті признаки зрівнюють положение селян, оселених на німецькім праві з положением цензуалів західної Европи; цензуал є васалем найнизшого рода, що передав сеніорови свою власність у рекомендацию, або таки дістав її від сеніора; одинокою ріжницею між ним і несвобідними (трибутариями) була особиста свобода. Розуміють ся, що кріпаки (Hörige), люто придавлені у рідному краю розвитком феодальної власти панів, де й справжні цензуали перемінювались скоро на кріпаків, не могли вважати важкими сї умови, які ставились у новій вітчині.

Та в положению сих кольонїстів Німців і польських селян, що набули такий устрій, лежали зерна будучого кріпацького права. Як у західній Европі цензуали порівнались з трибутариями, так і польські чиншові поселенці скоро перейшли в ряди кріпаків (adscripticii). Основа сього переходу містилась у вічнім посіданню волоки. Приріст людности та побільшение повинностий мусїли приневолити чиншових поселенців до виходу зі своєї кольонії на инші менше угнітані землї; та вихід сей спинений; він можливий тільки під одною умовою — продажею своєї волоки иншому; ті самі одначе обставини, що спонукують ленного посідача волоки до її продажі, стають ся осторогою перед покупом для нових поселенців.

В Польщі XIV віка, коли німецьке право показало рішучий вплив на праводавство і практику, коли наслідком сього й положение польських селян наближалось вже до кріпацького положения німецьких поселенців, і тоді ще, кажемо, почувалась величезна ріжниця між польським правом та німецьким, не на користь сього остатнього. На основі Вислицького статуту Казимїра Великого 1347 року селяни польського права зберігають ще вповні право переходу, а селяни, оселені

на нїмецькім праві, прикріплені до землї як раз ізза сих причин, про які говорить ся в наведенім тут шлеськім актї.

„Постановлюємо, що коли від нас або кого небудь з панів, нам підданих, утїче кметь без вини пана, тодї такий утїкач не може набувати нїякого права (nullum jus acquirat), поки пан не довідаєся про місце його пробування, наколиж пан довідаєть ся, де він пробуває, й через рік не буде домагатись його звороту на судї (jure), тодї по роцї не може вже сього зробити, колиб і бажав. Наколиж утїкач, що й на судї покаже ся винним (jure convictus), не схоче вернутись зі страху перед строгостию, або злобою свого пана, тодї постановлюємо, що такий утїкач повинен заплатити свому панови три марки кари (poena) й річний чинш, який перше платив й отсим допіро висше згаданий утїкач, кметь освободжуєть ся від свого пана. Се розуміннє треба привязувати до кметїв не тевтонського права. Наколиж кметь оселений на праві тевтонськім, то втїкати анї відходити не може, не спродавши своєї спадщини (haereditate), або не помістивши замість себе самостійного кметя й тодї допіро по з'оранню до чиста та обсїві озимини й ярини, може відійти свобідно, сповістивши пана (domino resignando)“.

Потім йде постанова про се, що пан має право затримати річи кметя, що в тїк у ночі, та вказують ся припадки, коли всї кметї можуть покинути свого пана. Припадки сї се: а) церковний проклін над паном, б) знасилуваннє селянки через нього й в) грабленнє селян за довги пана. „Та коли нема висше наведених причин, тодї кметь нїяким чином не може відійти від свого пана, не лишивши в порядку дому, як слїд приладженого тай се тільки на Різдво Христове[1]), по старім звичаю. Коли кметь спершу мав пільгу, то повинен служити свому панови тільки лїт (не кидаючи його) скільки користував ся пільгою тай се лиш в тім випадку коли кметь на праві польськім. Колиж кметь оселений на тевтоньськім праві, то він не може відійти нїяким чином, не сплативши чиншу за тільки лїт, як довго користував ся пільгою й тодї ще не сьміє сього вчинити, не давши на своє місце так саме богатого кметя й не відбувши озимих й ярих посївів; зробивши отсе, він може відійти“[2]).

---

[1]) У Vol. leg. надруковано: „in necessitate domini“; відчитувати треба: »in Nativitate Domini“. Див. Лелев. Pocz. Pr.

[2]) „Et hoc quando in jure polonico sedet kmetho. Quando vero kmetho jure theuthonico est locatus, idem nequeat recedere ullomodo, nisi tot annis censum exsolvat, quot annis habuit libertatem: nec tunc hoc sibi liceat, nisi aeque divitem loco sui kmethonem constituat...“ T. I. 50.

Закон сей дуже ясний; він каже, що 1) кметь польського права може відійти без відома пана, в який небудь час, заплативши йому 3 марки кари й річний чинш; він може покинути його й безкарно що року в означеним дни, лишивши дім у гарнім порядку й відсидівши число літ своєї пільги; 2) що кметь нїмецького права не може відійти, а) не продавши своєї волоки (розуміють ся з повинностями) другому так саме самостійному, б) не відсидівши цїлого числа літ пільги, в) не з'оравши й обсіявши піль. Звичайно вказують на отсе право посідання (haereditatis) й право продажі волоки, мов на доказ важних пільг для селян, оселених по нїмецькім праві[1]); такий погляд стрічаємо навіть у Бантке, що на доказ правди покликують ся саме на той параґраф Вислицького статута. Здаєть ся, легко понять, що власник звязаний правом продавання своєї власности не в сьвітлім положенню. Селянин тїкав дуже радо кидаючи дармо свою власність; та йому закон заказув робити се, велить продавати її; чомуж би знов панови не тішитись, коли лишать ся йому даремно земля й дім, які можна собі забрати або продати? Пранодавцям було се явісно, що селянинови, прикріпленому до землї нїмецьким правом не легко найти купця на свій ґрунт; ті, що бажали занять ся хлїборобством, без купованя найдуть такі самі ґрунти по селах, що користують ся польським правом та можуть сидїти собі на них до схочу, зберігаючи собі все право утечі; закон знав, що і даремно селянин не легко найде собі наступника — тому й сей закон в інтересї панів кладе на селян о б о в ' я з о к (не право) в який небудь спосіб передати свій ґрунт другому, щоби волока не лишалась пуста; тодї пан нїчого не тратить: йому все одно, хто буде платити чинш; ось чому закон додав вимову, щоби виходець передав волоку так саме самостійному селянинови. Одначе й по сповненню сих домагань, селянин нїмецького права не може вийти свобідно: він мусить заплатити чинш за цїле число літ пільги (при основанню сїл на нїмецькім праві все давались полекші тому, бо при новім волоснім способі господарки, треба було неминуче перебудованя сїл, розселення хуторами; в польськім же праві не все були пільги й не для

[1]) Bantke Hist. pr. Polsk. 1859 p. str. 93.

всїх). Селянин польського права, що відслужив лїта пільги, не був нїчим вязаний.

Та ми дуже не радо беремо ся до таких пояснень і без сього ясного закона, де говорить ся про кметїв-тїкачів, оселених на тевтонськім праві, й про заходи против їх утїкання.

Не дивуємо ся, що такий ясний закон був до сеї пори не понятий, бо свобода й привілеї вважались безсумнївною признакою нїмецького права, нїкомуж не прийшлось перевірити сю думку, перенятy від нїмецьких учених.

Правда, що в період Вислицького статуту вже заводились деякі обмеження свободи переходу селян, оселених на польськім праві[1]): та всї обмеження зроблені під очевидним впливом нїмецького права. Звичай, приватні ріжнородні умови уступають тепер місце писаному, все вирівнюючому закону; се вчасне прямованнє до однофоремности закона, певна річ, повинно приписуватись впливови нїмецького а через нїмецьке римського права. Такий перехід від побутової ріжнородности до правної прецизнї міг бути дуже добродїйним, коли б право не осьвячувало й не утверджувало на вікн шкідливих появ; сеж було неминучим, наколи жерелом права став тільки один шляхотський стан (під впливом сьогож нїмецького права). Вправдї до часу видання законів про повсюдне закріпощеннє селян, богато поселенцїв вступило в кріпацький стан дорогою економічної залежности від пана; та хтож заперечить, що й тодї було й опісля таки та імовірно й на завсїгди лишилоб ся богато поселенцїв у лїпшім економічнім положенню, що так і спромоглиб охоронити свободу особисту та дїлань. В Росиї загальне закріпощеннє наступило принайменше два столїття пізнїйше ніж у Польщі, і дослїдники до тепер не порішили, чи була тут внутрішня потреба такого загального порядку, чи то бачить ся тут вплив сусїдних порядків і узаконень. Як опісля побачимо, нїмецьке селянське право мало безпосереднїй вплив на польсько-литовські права, а ті обмежували що раз більше і більше свободу селян; тепер же звертаємо увагу

---

[1]) Vol. leg. T. I. 29: „Не позволяется переходити з одного села в иньше богато кметям нараз; можуть вийти без відома пана з села тільки 1 або 2".

читача на ось яке питання: коли поселювання на нїмецькім праві було некористне для самовласти панів, то щож спонукало їх до що раз більшого віддавання своїх селян (Поляків) з польського права під нїмецьке? Чи бажання притягнути поселенців новим устроєм? Коли нїмецьке право діставалось (на Шлеску й у Польщі) Нїмцям-кольонїстам, тодї надання їм нїмецького права було дїйсне привілеєм для них, бо се право було їм рідне; для Поляків одначе в сім напрямку мало воно зовсїм противне значіння. Лишою пільгою для Поляків було-б зменшення повинностий селянських, нїяк же заведення волочного господарства, вічної ленної власности та поневільний[1]) розклад громад.

Тим часом нїмецьке право по селах так розповсюднювало ся у цілій Польщі, що й признаки давнїйшого способу господарки зникли; а разом з тим зникла і свобідна верства хлїборобів. Богато польських ученых, що захвалювали нїмецьке право, прихилювались вже до сього, щоб бачити в гострім кріпацькім праві несловянський звичай, лишень нїмецький: „підданство й гостра підвластність (селян), каже Бантке[2]), не були витвором Словян, лиш були запозичені й заведені пізнїйше; разом з християнством, десятинами й ленними повинностями, вони появились наслїдком впливу й приміру Франків й західних країв.“ У тім випадку він тільки повторює слова Нарушевича, що всї данини, повинности, звичаї шляхти, міщан та сільської громади разом з „її неволею“ прийшли до краю від Франків і Нїмців[3]). Жаль тільки, що такі дослїдники вдоволялись загальними висловами про якийсь таємний вплив приміру, про християнство (певна річ католицьке, що дїйсно завело всюди десятину й тим сильно погіршило положення селян). Пильнїйший огляд документів відкрив би їм дотикальну звязь між нїмецьким і кріпацьким правом.

Коли Литовсько-Руська держава зіткнулась з Польською, то вже в сїй останнїй юридичні понятя про кріпацьке право були означені. Під вчасним та рішучим впливом польського

---

[1]) Доказ на се, що він був поневільний, подано нижше.
[2]) Hist. pr. Polsk. 88.
[3]) Nar. T. V. 163.

праводавства на юридичний побут Литви й Руси, прикріплення селян у сїх останнїх могло доконатись вже зверху — загальною, праводатною дорогою. Та життє постійно відставало від праводавства в Литовсько-Руській державі; як волочний спосіб господарки, так і закріпощення розширювалось ступнями й се дає нам спромогу прослїдити й тут отсю звязь.

З початку тільки близші до Польщі провінції — Белзька (ще від часів Витовта) й Підляся присвоїли собі волочне господарство. Властиво Литва (Жмудь та Виленська земля) ледви чи могла довго триматись проти впливу польсько-німецького права, бо в неї господарські навички не були такі трівкі, як у народів словянських, споконвіку хлїборобських; нам не звісно, скільки словянська громада була близька Литві. Русь непохитнїйше зберігала свій відвічний спосіб господарства й його наслїдки[1]) та чим дальше на схід до України, тим завзятїйше; вкінци, стара громада до останку дотримала своє істнованнє в козацьких степах. Таким же істроричним і теоґрафічним порядком ішло з Польщі й розповсюднювалось на Руси кріпацьке право.

Найбільше цїкавий акт, що свідчить про неминучу, залежність кріпацького й нїмецького права, є устава о волоках Жиґмонта Августа (1557—1558). З неї показує ся ось що: а) Найбільше вживаним, хоч і неповсюдним господарством у Литовській державі в половинї XVI віка стаєть ся вже волочне. б) Король (як пан, не володар) висказує замітне своє бажаннє завести його всюди, як користнїйше для себе. „Ревізори повинні наглядати, щоб місця для посель були визначувані межівниками на третїм, середнїм поли.... а уряд повинен пильно примушувати селян до заселювання визначених місць“[2]). в) Господарка ся перенята з нїмецького права (хоч сей термін вже давно вийшов з уживання, як що для Литви й Руси давнїйше нїмецьке право стало вже польським),

---

[1]) Памятн. т. I. 209 (Уст. о волок.).

[2]) Ibid. пізнїй § 29. Волоки на Литві й Руси були подвійного роду: „хєльмінска“ й „коронна“; перша містила 16 д. 818 кв. сяж., а морг 1307 кв. с.; друга — 16 д. 1110 кв. с., а морг 1.317 кв. с. На волоці рахувалось 30 моргів, на морг 3 кв. шнури, на шнур 100 кв. прутів. Див. Фундуклея, Описаніе Кіевской губ. I, 15.

що видко (крім волочної господарки) з повсюдного істнования війтів. „А служба їх ось яка: на приказ уряду виганяти селян на роботу, також до сплати чиншу й податків наших, бути при сплаті податків, приводити селян до уряду на розправу замість децького, при всїх роботах наглядати над людьми свого війтівства, замість наставника, їздити з людьми свого війтівства, що доставляють овес та сіно до Вильна й иньших міст і віддавати овес та сїно; визначувати межі під карою копи гроший"[1]. У кождім селї настановлені (ставлені) два або три лавники; обовязком їх — розслїджувати страти селян від спашення й иньших причин, за що лавник дістав гриш; він обовязаний вірно доносити урядови, що розслїдив; в противнім разї карають ся смертию, мов кривоприсяжник. Пільгами (як ми бачили) від селяньских повинностий лавник не користує ся; війт має одну волоку свобідну від податків. Власть давнїйших солтисів, заведених нїмецьким правом, передана тепер урядови з їх правами й доходами; до них належали: судові права, оплати, всякі плати від 10-ї волоки (в старих привилеях понайбільше від 6-і), побори мяса від різників і кари грошеві від селян за злочини. г) Селяни є вже в станї повного закріпощення: „селянин та його майно належить до нас", сказано в уставі; та се закріпощення заведено на тих самих основах, що вказані Вислицьким статутом для селян нїмецького права, а се, коли селянин втече з волоки, тодї земля його й цїле господарство передає ся иньшому, а втікача уряд пошукує сам, або через війта; втікача, що верне ся добровільно, або судовою дорогою, уряд осаджує на пустій волоцї. Селянин може продати будинки й господарство перед урядом при війті й лавниках та оселити на своїй волоці покупника, який би міг виповнювати повинности[2]), а сам може оселитись у містї або на пустій волоцї, але в границях присуду свого уряду; колиж уряд не має в своїм окрузі ні міста, ні пустих волок, аж тоді селянин може виходити на иньший маєток, що належить одначе до того самого володаря

---

[1]) Пам. I 21.

[2]) Зміcне право продажі свого ґрунту поєднує ся тут з принципом, що селянин та його майно належить до пана!

(себто, короля). В такім разї уряд видає йому свідоцтво, що він вийшов добровільно заселивши свою волоку; се свідоцтво він повинен показати урядови або війтови сього маєтку, до якого переносить ся. Оселюватись поза межами володїння володаря він не може. Тільки в однім випадку втїкача селянина не пошукує ся урядом, себто, коли бідний селянин вийшов на зиму для прожитку в часї голоду (засївши одначе поле й сповістивши уряд при війтї про своє убожество й недостачу засобів до життя) й коли потім не верне ся до сьв. Яна. Селяни крім чиншу (21—26 грошей по якости ґрунту) приносять натуральні повинности: 2 бочки вівса й 1 віз сїна від волоки (се княжа аннона, що нїколи не переводилась); селяни обовязані звозити се збіже до збудованого замку (Вильно) або до пристаней. Стация (себто обовязок доставлювання продуктів панови, коли він сам покажесь на селї) або заступаєть ся грішми ($2^1/_2$ гроша від волоки) або відбираєть ся натурою по бажанню пана (від кождої волоки курка й 10 яєц, від 13-ти волок ялівка й баран). Ся стация також нїколи не переводилась. Відтак селяни обовязані до панщини (по два дни на тиждень та 4 днї волоки лїтом); зрештою панщина й тепер складаєть ся тільки на другорядний дохід пана; головним лишаєть ся чинш. Земля замкова оброблюєся головно на користь уряду: уряд побирає чинш від 10-ї волоки, а з гуменного (фільваркового) збіжа уряд дістає 3-тий сніп (не забудемо тут, що уряд переймив давнїйшу власть солтисів). Таким чином, чи то панщина була первісною умовою між солтисами й поселенцями, чи вироділась з княжих „servitia“, на всякий випадок вона привязувалась до селян оселених на нїмецькім праві. Серебщина, яку ще крім всього наведеного платили селяни, є старинною exactio pecunialis, що все збиралась з поселенцїв нїмецького права. Підводова повинність, сторожева й ловецька істнують усюди. д) Вкінци, в уставі просто висказуєть ся, що свобідна угода (умова селянина з паном) не можлива в волочнім господарстві: „Пустих волок та їх сїножатий нїкому не наймати й нїяким робом, анї за п о к л о н и, нї за заплату скарбови не віддати їх під обробок.“ Такий приказ здаєть ся дивовижний на перший погляд; чомуж лишати волоку пусткою, коли можна мати з неї дохід? Иньше місце сеї устави пояснює сю загадку: „Порожних волок селянам не орати й коли

посьмін хто се вчинити, не записавшись у реєстр, то збіже йому відбирав ся до наших стоділ, він же сам платить скарбови нашому карбованець гроший". Значить, пан зрікав ся навіть свого часового доходу, коби тільки досягнути сього, щоб усі його ґрунти були заселені на праві вічного володіння, введеного німецьким правом.

Виходить, що коли прикріплення до землі й заборона свобідної умови є характеристичною признакою стану, то очевидно, що нїмецькому праву неминучо товаришувало кріпацьке право.

В самій уставі о волоках декільки разів говорить ся, що руські землї ще не піддались волочній господарцї та мають осібні умовини що до даний і повинностий[1]): „На руських землях, де ґрунти на волоки не поділені... меди й иньші данини повинні збиратись по давньому, поки не буде иньшого наказу". В 1531 році архиепископ Вітебський та всї князї й пани, бояри й міщани вітебські склали умову між собою про се, як тримати людий своїх похожих вільних, а саме приймати сих людий по „полоцькому." В 1551 році вже всї бояри, шляхта, сьвященники, міщани й слуги панцирні воєводства Вітебського й Полоцького підписали між собою умову про загальну норму селянських повинностий.

Сими двома „уставними записями" пани зносять давнїйші „куницї" — добровільну угоду пана з селянами й обовязують ся приймати селян не инакше, як за 4-ту частину (4-тий сніп жита й неякого збіжа, за половину меду від сих пчіл, які розплодить селянин на місци, від сих же, які привезе з собою або купить, не платить нїчого. Хтож затаїть частину, хочби один сніп, сей платить подвійно і карбованець кари, одначе се повинен розслїджувати не сам один господар, тільки при участи людий. Крім сього, селяни обовязані відробити на рік 8 толок; на весну через цїлий тиждень будувати на дворі пана нові будинки, направляти старі, зимою ходити на полювання й ловлю риб. Згадана четверта частина може бути замінена ручною повинностию, себто панщиною по 2 днї на тиждень лїтом і зимою та крім сього ще 8 толок. Селянин, що переходить до иньшого пана, повинен заздалегідь ще лїтом

[1]) Пам. 1, 2, 174, 210.

віддати панови переліг (певна річ, тому, щоби пан мав час засіяти його на свою користь) у першу неділю великого посту, вдаривши чолом та заплативши виходову куницю — 12 широких грошей та забиратись тоді геть. Хто пропустить сей речинець (збор)[1], або Зборну неділю, не може вийти й лишаєть ся до другого року. Виходячи, селянин повинен поправити й прилагодити дім або обійстє, де мешкав, та привернути його до такого порядку, в якім його дістав; коли взяв дім зі статком або збіжем, то при виході повинен стількиж у нім полишити. Селянин, що оселивсь на нетиканім ще ґрунтї, де нема оселї й готового підораного поля, дістає 10 лїт пільги (по уставній записї 1531 р. 5 лїт, а хто сяде на нерозробленій ще землї, а будинків не буде, ні оранини, сьому пільги 2 роки); хтож поселить ся в готовім домі й на обробленім полї, сьому нема пільги. Скільки лїт пільги пересидить, тільки ж лїт обовязаний відслужити свому панови, а потім може йти геть; пани повинні добровільно пускати їх, не спиняючи нїчим („не чепячи ихъ нічимъ"). Коли селянин купив осторонь якій дім, то йому вільно продати сей дім, кому схоче; та наколи що добудує з панського ліса, то все те повинно лишитись.

Селянин повинен виходити не потайки, везти своє майно явно, вдаривши чолом, зі своїм господарем в усім розрахувавшись, заплативши куницю 12 грошей; а хто стане вивозити своє майно потайки й довідаєть ся про се господар або зловить його, такий чоловік тратить своє майно й збіже, що лишилось ще в землї. Путні люди повинні бути заховані (захованы путными людьми) по старому; люди стародавнї (що стратили право переходу) службу служать, данини дають, поплатки і вроки платять по старому звичаю, або як їх господар схоче уладнати[2]).

---

[1]) Г. Леонтович („Крестьяне юго-западной Россіи") пійнав слово „збір" у значінню громадських сходин: та комуж не звісно, що перша неділя великого посту зветь ся „Збірною неділею".

[2]) Ми не наведемо сього акту тут, коли не були приневолені занятим повторюванням ось яких похибок: „На Руси (московській та, певна річ, Литовській) Татари прикріпили нарід до землї для фінансових пожитків; тому то на Руси нідє, крім більших міст не стрічав ся свобідного чоловіка, себто такого, що мав право переходу з місця на місце" Мацейовский Histor. Prawod. Slow. т. II, ст. 127 (вид. 1858 року).

Порівнуючи сей закон з законом о волоках, бачимо, а) що волочна господарка, введена нїмецьким правом, ще не була повсюдною в Вітебськім та Полоцькім воєводстві до половини XVI в.; б) що тому тут нема повсюдного прикріплення до землі, за се в пробі внесення свобідної категорії селян; в) положеннє свобідних селян характеризує ся тут тими самими рисами, що положеннє польських селян, оселених на полїськім праві, в Вислицьких статутах; г) повинности селян, хочай прибільшені тепер (у тій цїли й видано устану про похожих людий), все таки далеко лекші від селянських повинностий, постановлених при волочній господарцї: так, по уставі про похожих людий селянин місто натуральної повинности, може відробляти по два дні на тиждень й 8 толок тай більше вічого: по уставіж о волоках він повинен заплатити чинш, принести натурою звісне число бочок збіжа і вкінци відбувати ту саму панщину по 2 дні на тиждень та 4 толоки.

На Руси — Білоруси, Полїсю й Украйні — села творили ще громади, що дїлились на менші ще громади: с л у ж é н и й и д в о р и щ а. Перше, здаєть ся, в загально вживаною назвою підданства на Білоруси, друге — в Украйні: остання подибуємо й на Волини у віддалених частинах Червоної Руси. На чолї громади стояв „старець“, що зі свого ґрунту не давав повинностий. Нема нїякої спромоги підвести під льотічні рубрики всю ріжнородність положення селян при руській господарцї. Сею ріжноманїтностию основно відріжнює ся руська господарка від волочної (нїмецької), де зовсїм противно нема нїякої ріжнородности. В руських селах були й невільники, були й свобідні, позбавлені прав переходу, були, як ми вже бачили, й вільні похожі люди. Та серед усеї ріжноманїтности добачуєть ся одно, що як господарка була громадська, так і повинности всїх селян вкладались на громаду, що було далеко важнїйшим від права переходу, чим то як раз ріжнить ся руська господарка від волочної. Громадське посїданнє зберігалось навіть між селянами ріжних панів, що й давало причину до спорів між ними[1]).

---

[1]) А. Ю. Западн. Россіи Т. I. N. 62.

В королівських маєтках заведення волочної господарки утвердилось остаточно, як можна думати в часах устави о волоках[1]); одначе в приватних маєтках вона поволи відносила побіду над громадською руською; навіть там, де її заводилось, вона не могла примоститись з цілою докладностию і повнотою, робила уступки давнійшому способови господарки, або псувала його. Инколи в маєтку того самого пана були села з волочним ладом тай села, що зберігли громадську господарку; так, напримір, в маєтку Полонськім князя Радивила в 1598 р.[2]) одна волость Угринецька ще лишаєть ся при давнійшій господарці, друга Полонська уряджена на волочний спосіб, хоч місцеві обставини не позволили йому принятись вповні тому, що села „не могли перенестись зі своїх стародавніх місць й побудуватись на своїх волоках через недостачу будівлянного лїса“ (як висловлюєть ся інвентар) та наслїдком рішучої відрази словянського племени до такого устрою (що додаємо від себе). Кожде село Полонської землї творить одиницю, докладно відмірену й розділену на волоки, кождою волокою володіє або один селянин зі своєю родиною, або два селяни разом; деякі волоки віддані під умовою відбування кінної земської служби; волоки церковні (1 або 2 на церкву) освободжені від повинностий рівно як і волоки бояр кінних і путних. Селяни, що не мають волоки й зовуть ся підсусїдками, замість усїх оплат з'обовязують ся до панщини по одному дневи на тиждень. За межами розміреного простору лежать застїнки — поза сферою дїлання волочної господарки; землї, що належить до них — се, або непригожі пустарі, або віддають ся як додаток до волок; головно на користь бояр, обовязаних до військової й листов і (почтової) служби. Всї оплати й повинности розкладають ся на волоки.

---

[1]) Зрештою не треба думати, будьтоби від часу устави о волоках всї королівські маєтки були перетворені відразу. З описи Гомельського староства 1640 р. (А. З. Р. V. 16) видко, що тут громадська господарка була ще в повнім значінню; чинші й повинности розкладають ся на служби (що тут числять 2—3 дими); та важнійший побір, медову дань вкладаєть ся на цїлу громаду, себто, село.

[2]) Инвент. им. Полон. Пам. Врем. Ком. т. III, Від. 2, ст. 60 і далї.

В другім маєтку сьогож пана, у волости Угринецькій, села ділять ся на два дворища або двори, що містять по 5—16 димів; кождий „дим" становить родину. Вплив нової господарки показав ся тут розкладом громадської повинности на подимну; дим нарівнює ся з волокою. Найзначнійша медова даннина збирав ся не з села, як перше при громадськім господаретві, тай не з дворів, лишень із димів. В иньших маєтках, по інвентарям, майже сучасним Полонському, грошеві чинши розкладають ся на дворища, а маєткова даннина збирав ся з цїлого села[1]). Одначе й у маєтку Полонськім давнїйша господарка ще відріжнює ся від волочної і прикметами і скількостию даннин і повинностий.

Порівнаймо, вкінци, обєм повинностий селянських при одній та другій господарцї. Село Оздів, уряджене у волочній господарци містить 25 волок піддапських; від кождої з них селяни а) платять чинш по 2 копи 40 гр., б) дяклу пів-мацн жита, яку вони обовязані засїяти й заволочити на панськім полї; в) повинні орати лїтом один день та волочити другий; г) селяни волости Полонської обовязані зжати, звезти та зложити в скирти все збіже, скільки не було на панській рілї; д) привезти від кождої волоки що року 4 возн дрова; е) скосити сїно на панських сїножатях, зложити в скирти й відвезти на панський двір; ж) давати сторожу до двора полонського, по черзї всї села — по 2 сторожів на тиждень; з) давати по одній підводі від волоки на рік; и) появлятисї гуртом (на гвалт) до направи гребель; к) давати стацїї в часї переїзду пана (від 10 волок одну ялївку й барана, від кождої волоки 1 гуску, 2 курки, 20 яєц і віз сїна), та л) при передаванню чиншу від кождої волоки платити бирчого й писчого по 12 литовських гроший.

Тимчасом у того самого пана, майже в тій самій місцевости, в другий маєток, що лишив ся ще на праві руськім — село Угринячі. Повинність Угринецьких селян лежить в отсїм: а) вони платять позлотівщину й медову даннину, від села 67 кіп, 34 гроший та 2 пен.; а через те, що в селї 54 димів, виходить на дим по одній копі й коло 13 гроший; та розміри

[1]) Пам. Вр. Ком., 2 від. ст. 19 і далї.

дима нам невідомі (можна думати, судячи по числї робучих рук, що дим міг бути й менший і більший від волоки); тому розложимо грошеву повинність на число рук. В Угринівах, при руській господарцї, всїх мущин було 148, в селї Горках, що було на волочній господарцї 32 мущин; в Угринівах сума всїх податків рівналась 67 к. 34 гр., і 2 пен., у Горках лишень — 28 кіп 32 гр; значить ся, в останнїм припадку від душі приходить коло 53 гр., а в першім тільки коло 27 гроший від душі. б) Поселенцї руського права не відбувають панщини; ь) нїчого не згадується про їх повинности — підводову, сторожеву, дякольну та стацї; врештою можна згодити ся з тим, що сї повинности розуміють ся самі про себе, та якаж й без сього ріжниця в усїм останнїм! Так то, приватна господарка давала більше спроможности до побільшування повинностий та поборів, аніж громадська.

Друга поява, що випливає з розкладу громади — се пролєтарият. Здаєть ся нам, що нїчо не може так розяснити нашу думку, як примір з сучасної нам дійсности; в тій цїли звернемось до Босниї, мов дорогоцінної памятки словянського побуту, писованого нїмецьким правом; тут позволимо собі зробити витяг із твору[1]), кождому звісного; та факти наведені в нім може наберуть тут нової сили поруч представлених нами поглядів.

„У Босниї... цїла хлїборобська верства живе на правах фермерів, або арендаторів. Пан може вигнати селянина, коли схоче, селянин знов може[1]) покинути його землю. Замічу мимохідь, що се повернулось на шкоду хлїборобови: йому трудно вийти тому[2]), 1) що він звичайно задовжував ся в аґи (дїдича), 2) що він ледви може сподіватись землї від другого пана, за те навпаки трафляєть ся дуже часто, що коли селянин полїпшить свій ґрунтець, то пан його зганяє, щоби прилучити сей ґрунт до землї, яку перше оброблював панщиною, тепер же наймитами, або, щоби передати її другому кметовн, що заплатить йому за се певну суму. Наслїдком

---

[1]) Гільферд. Сборн. ст. 444. 447. 448.

[2]) Себто, має право.

системи фермерства (кметівства), та його припадкового й умовного характеру в Боснії нема нїчого подібного до словянської громади. Кождий кметь має свій ґрунтець зовсїм независно від громади.

„Кнез“ села (себто вибираний староста) помагає Туркам обдирати нарід. Бідні селяни, що не мають права голосу на радї, піддані самовільним (з боку кнеза та богатих панів) податкам і тому часто продають свою останню корову або коня та нищать ся так, що аґа виганяє їх зі своєї землї. Тодї бідаки звичайно кидають села та збудувавши собі де небудь недалечко хату на пустій землї, працюють мов наймити в иньших господарів: вони стають ся пролєтарами. Боснійське село — се театр дрібних інтриґ: кождий кметь бажає відтрунути другого, щоб набути його ґрунт!... Сі пролєтарі живуть у так званих колибах (злиденні хатки, сплетені з хворосту, покриті деревляною корою) й годують ся чим Бог дав... Колибарів у Боснії дуже багато: на 10 родин, що працюють над землею, повинно числитись від 2—3, та иноді й більше родин пролєтарів... Можете бачити в колибах родини, де дїти одним словом голі, а дївчата ледви прикривають себе якою сорочиною в лахміттю; де люди цїлими місяцями віджвлюють ся юшкою з кукурузиння та ріжних диких корінїв; де дїти гинуть як мухи, дорослі конають з голоду. Турецькі пани терплять сих безталанних пролєтарів по лїсах та пустках, що до них належать. Взятись до оороблювання землї вони не можуть, бо ніяк їм купити ні вола, нї плуга; кметь мусить мати свою худобину та своє знаряде, в иньших знов округах, де сам пан дає худобу і знаряддє, добирає він собі такого кметя, що має дещо та зможе заплатити йому при оселенню“.

Як раз так і в Польщі з тих порядків заведених нїмецьким правом, добувсь пролєтарият. Відібравши самостійному кметьови спроможність (не право) переходу з відданої йому волоки, викликало воно новий спосіб на його знищеннє — взаїмне суперництво між кметями. Знищивши ся, він не в силї виконувати повинностий і тїкає сам або пан його проганяє. Ми бачили, що таких бідняків устава о волоках пускає на волю. Одначе ся воля, без ніякого добра, гірша від всякої неволї. Зруйновані втікачі на московській окраїнї, на вільних степах, збирались знов у громаду; але втїкачі в Коронї

Польській не мали степів тай лишались серед суспільности, заражуючи її новою хоробою, так чужою словянському сьвітови; їх бездольний стан такий, що нове закріпощення, а навіть неволя, — се дуже гарний вихід із нього.

В Польщі до днів нинїшнього панованя пролетарият був у широких розмірах: з 3, 300.000 селян було 1,339.000 людий без пїякої власности[1]).

Звісно, що західні економісти розвинули погляд на закріпощення селян, як на неминучу історичну появу. Сей погляд, зовсїм вірний що до приватної — західно европейської господарки, годї вповнї приложити до словянської громадської (де вона могла ще зацїлїти). Громада се саморідна ґрунтова ассоціяция, що застуиає капітал.

IV.

Міське нїмецьке право.

Гіппе, у своїм творі про польську конституцию, що вийшов минулого року, дуже наближив ся до правди, кажучи про значіннє нїмецького права в Польщі ось що: „Нещасна супротилежність землї і міста, що так важко тяжіла над західно-европейським житєм від часу Февдалїзму, та ще й тепер по части вяже ся у Нїмеччинї з нерівностию прав і численними шкідливими перепонами торговлї — в Польщі, при пануючих там умовах, мусїла виявитись ще яркійше, й таким чином ся республїка лишилась у середновічнім станї. Коли Анґлія від певної доби випередила континент в економічнім і полїтичнім напрямку та навіть нинї (без огляду на свій орґанічний розвиток) являєть ся далеко новійшою (сучаснїйшою), анїж сї держави, яких штучний орґанізм зложено на основі

[1]) Schnitzler, L' Empire de Tzars III. 451. Автор, не знати на якій основі, відносить початки витворення польського пролетарияту до року 1807., себто до видання Наполеоном I. манїфесту про особисте освобожденне селян у Варшавськім великім князьстві (III. 205). З одного боку, відомо про істнованнє пролетарияту в Польщі далеко скорше, з другогож годї припустити, щоби майже половина селян пайшлась у сім положенню відразу по оголошеню манїфесту Наполеона I.

теорії, то різницю сю треба шукати у тім, що в Англії місто й земля майже ніколи не були супротилежними поняттями та що незначні випадки сього розділу скоро нівечились. У тім, без сумніву, містить ся також головна причина (не дуже то оцінювана доктринерами-публіцистами) розвитку й величности заатлянтичної доньки Альбіона“[1]).

На жаль, ся думка підсунулась Гіппе припадково: недостача уваги, чи відповідної знайомости з правами історичного розвитку словянських країн, відмінних від романо-германських, була причиною сього, що автор попав у неясність та суперечність. Декільки стерн назад Гіппе говорить: „Польща ніколи не була позбавлена середньої, землею володіючої верстви; на ній то лишень опиралась держава в часах свого добробуту. Ся верства в Польщі була всеж не так численна, як у теперішній північній Америці, що рівнож має в ній свою підпору; але до неї належала значна частина міщан і шляхти ще в XVI віці... Тв. каже Гіппе. Польща не була краєм одиноким: вона м у с і л а війти в круг розвитку европейського континенту. Поступ нових часів опираєть ся на розвитку рухомого капіталу супроти ґрунтової власности, — торговлї та вищого промислу супроти сільської господарки, міст супроти земель“[2]). Коли так, то незрозуміло, чому супротилежність між містом і землею згубна; незрозуміло, чому Англія випередила инші краї Европи в економічнім напрямку; неясно, чому Польща лишилась у середніх віках, коли романсько-германські краї вийшли вже з них.

Щоби наближатись до правди, Гіппе лишилось тільки бути консеквентним. Розбрат між містом і землею в романсько-германських краях є дійсно злом, але злом, що повстало для знищення иншого більшого зла; сю суспільну думку сам Гіппе висловлює ось як: „В романсько-германських краях повстав цілий міський устрій, мов пристановище старо германської громадської свободи тоді, коли по селах (plattes Land) кріпацьке право (Horigkeit) розповсюднювалось все більше та більше“.[3])

---

[1]) Verf. der Rep. Pol., 176.
[2]) Ibid. 170.
[3]) Ibid. 171.

„Мешканці старинних республік Греції й Італії, каже Ад. Сміт, складались головно з ґрунтових посідачів, між яких первісно була розділена державна територія, та які вважали більше користною річчю будувати свої доми в сусідстві один побіч одного й обводити їх муром для спільної безпечности. По упадку західної Римської Імперії, ґрунтові властителі жили вже навпаки мабуть у кріпких замках, серед власних маєтків, окружені своїми васалями й людьми, що жили в їх залежности. Міста були заселені головно ремісниками, майстрами, що були, здаєть ся, в рабській залежности, або в стані недалекім від рабства. Привілеї, признані мешканцям деяких важнійших европейських міст, подибувані в старих хартіях, дають ясне поняте про сей стан, в якім були міщани до часу відібрання сих свобід. Люди, яким признають ся, немов привілей, право видавати замуж своїх доньок без дозволу пана, лишати по смерти маєток своїм дітям, а не панови, й передавати свою власність дорогою заповіту, мусять бути встані дуже близьким до рабства, в якім жили селяне“ [1]).

Хоч Сміт висказуєть ся тут обережно, вживаючи висловів: „здаєть ся“ й „мабуть“, всеж пізнійші досліди зовсім потвердили сю думку. Тоді, коли в Польщу стали переселювати ся Німці з ріжних сторін Німеччини, в самій Німеччині ні мешканці міст не мали повних громадянських прав, ані міські громади — самоуправи; вони тільки ще боролись за самостійність зі своїми панами (понайбільше епископами, що й помагало їм до деяких удач при завзятій тодішній боротьбі світської власти з духовною). Та поки що в самій епоці боротьби (XI—XII в.) міські громади двигали подвійне ярмо — коронних урядників королівських війтів і панів та їх війтів, бурґрафів, віцтумів та иньш. При кінці XI віка в старім Кельні, де дух муніціпальної свободи, як кажуть, животів ще від часів римських, де трівкійше, ніж у богато иньших містах утвердилась опісля громадська самоуправа, трафив ся ось який випадок: коли раз шеффенів обвинили перед архиепископом Ганноном за якийсь несправедливий присуд, тоді архиепископ признавши їх оправдання безосновними, казав їм повиколювати

[1]) Про богацтво народів, кн. III від. III.

очі, а одному з них, що був його „особливим домашнім услужником", полишив одно око[1]). Тільки на початку XII віка імператор Генрих V осьвободив инше старе місто Шпаєр від права панів і війтів до участи в спадчині померших міщан, від мита в середині міста, від Bann- und Schatzpfennig, поборів натурою від товарових човнів (Abgabe des Pfeffers), позвів на суд поза мурами міста, від обовязкових робіт ремісників (Brodbäckers і инь.), від Bannwein, від обовязку утримування пана (епископа) в часі своїх судів та инь. Тодї то імператор осьвободив і Ворме від сторожевого (Wachtgeld), заказав примусові вінчання та забезпечив права спадчини[2]). Лишень у двацятих роках XII віка Майнц дістав подібні привілеї. З форми його надання видко, що більшість міщан не звалась ще свобідною., „mit Beirath des Kleros, der Grafen, der Freien (Altburger), der Gottesleute und niederen Bürger"[3]). Після найдавнійшої грамоти для Соесте, якої основний замет належить до XII віку, архиепископ кельнський, „als unser Herr", іменує всїх суддїв і начальників, міщани одначе настановлюють (bestellen) шеффенів; відріжняють ся три роди судів: пробета, війта й солтиса; крім сього є „Burrichter", низші судні, мабуть у хлїборобських передмістях; війт відбував три рази на рік „Voigtding"; він володїв правом карного суду з карою смерти, сповняючи Blutbann в імени архиепископа; до нього належить право найвисшого полїційного нагляду; властивий міський суд є під проводом солтиса; міщани мають вже свій „ратуш" і на його користь відступають ⅓ кар грошевих з тих, що нарушають міський спокій та вживають неправдивих ваг і мір; та сей ратуш не є ще місцем засїдання низшої ради: громада лишаєть ся ще в повній залежности; їй заказано, без згоди кельнських урядників, складати умови з сусїдними панами та графами. В Ахені шеффенів вибирано спершу з поміж Königsleute, опісля вже і з міщан[4]). Магдебурґ, місто, що дало назву міському праву у словянських землях, при кінці XII віка не мав ніякої громадської само-

[1]) Barthold Gesch. der deutschen Städte und deutschen Bürgertums, 1853 року. I. 128.

[2]) Ibid., 205

[3]) Ibid., 240

[4]) Codex juris municipalis Germaniæ, Gengler, Erlangen, 1867 року. 4.

стійности. Найдавнійший акт сього міста, який до нас дійшов, се привілей епископа Віхмана 1188 року[1]). З сього привілея ясно, що суд в Магдебурзі не належить до громади, лиш до бургграфа й солтиса: „Si civis contra hospitem et hospes contra civem aliquam querellam habuerit, pro qua placitum burgravii vel sculteti expectare deberet[a]...[2]); присуди бургграфа й солтиса можуть бути доконувані й без участи шеффенів в разах, що не дозволяють проволоки, коли шеффенів нема присутних[3]); згадують ся про збори громадян (conventus civium): епископ наказує, щоби дурні (stulti) не поважились вшинювати постанов лїпших громадян (meliores); одначе ci збори не мають власти пізнїйших міських громад; права для міста видає пан, як се доказують самі статути Віхмана. Консулї й міська рада появляють ся в Магдебурзі вже за часів великого інтеррегнум, коли то всюди в Німеччині міські громади досягли вершин муніціпальної свободи. Сих примірів здають ся досить для сього, щоби переконатись, що німецькі міста до XIII віка були в станї підданськім, дуже близькім до рабства сїльських мешканців. Вони не були пристановищем старо-німецької свободи, як висказав ся Гіппе, лишень передовими постами знова прокидуючої ся свободи, що згинула під панованнем феодальних порядків, а тепер наново відживала. Міста мусїли замкнути ся самі в собі: ясно, що отсе їх відокремленнє є великим добром, одинокою запорукою ратунку для суспільности. Міста своїм освобожденнем дали основу освобожденния околишніх поселенцїв.

Понятє міста, як житла стану, середнього між панами та хлїборобами є понятєм новим, властивим християнській Европі. Як саме понятє, так і предмет, що ним визначаєть ся (Stadt), витворились пізнїйше, аніж настав розділ між рицарським і селянським станом. Усї міста Німеччини не дуже давного походження, крім кольонїй на берегах Рену й Дунаю, заснованих ще Римлянами. Оселї сього рода, називані бургами, відріжнювались від решти осель сим, що мешканцї їх мали більше спільности та звязи між собою. А тимчасом ме-

---

[1]) Див. у Тц., Urkundenbuch, ст. 266.
[2]) Ibid., § 7.
[3]) Ibid., § 8.

шканці відкритих місць розселювались осібними хуторами і фермами, мешканці бургу мимохіть позабувались сеї навички. Сим передовсім відріжнювався їх побут від побуту сільських мешканців і ріжниця отся незвичайно важна.

Складом людности місто було зовсім подібне до землі. Людність складалась із тих саме верстов, що й на землях, себто, рицарської та кріпацької. Колиж сі дві верстви не розділили ся від себе так, як земські верстви, то причина сього містилась у міській спільности життя. В кождім місті були свої так звані Geschlechter, міська шляхта, подібна до земського дворянства, що становила одначе найвищий рід рицарського стану; вони були панами ґрунтів, мали свої герби й панські титули. Доступу до своїх родових кругів вони пильнували журливо як і земські дворяни. Поруч сеї давнійшої, імовірно дружинної, людности й під її захистом, осідали осібними оселями (vicus) купці й ремісники; сі поселенці лучились у спілку основану на земляцтві, з чим часто сполучувалась і спільність занять. Такі спілки, оселені на ґрунтах властника міста, обовязані були до кріпацьких повинностий для нього; та деякі з поселенців зуміли добути собі привілеї, що признавали їм право платити (замість панщини) означений чинш панови й право мати своїх вибираних начальників. А тимчасом до міста прилучують ся нові спілки або нові цехи. Давнійші громади переміняють ся на Altbürger і т. ин. Таким чином свобода відвойовувала собі що раз більшу територию. Творить ся стан міщан (Bürger) на крайній межі рицарського й селянського стану — стан у повнім розумінню середній. До нього занижують ся родове рицарство, до нього прямує і безправна кріпацька людність.

Одночасно з приростом числа свобідної людности, повставала й розширювалась самоуправа міста. Міські дворяни й родовиті та старші міщани, що розбогатіли торговлею стараються скинути з себе всяку залежність від своїх панів: горить завзята, часто кривава боротьба між містами та єпископами. В тій боротьбі головна роля припадає шляхті і старим міщанам, бо низші міщани не дуже то здібні до сього, щоб інтересуватись політичною свободою, а ще менше здатні до підперання її. Та міській аристократиї вдають ся усунути, або принайменше обмежити власть пана: міста не хочуть піддa-

ватись єпископським солтисам та колегії скабінів, що залежить від них; вони складають собі раду (Rath) кермовану новим вибираним головою міста, що називавсь Burgermeister або Rathmeister. Давний судовий обовязок шеффенів лишав ся при них; власть солтиса або бургграфа обмежує ся на ролю предсѣдателя в сій колегії, тай сеся власть зі зростом богатства міста, купуєть ся нима. Одначе до міської ради мають доступ тільки патрицийські роди: низші цехи й нові корпорації бачуть в радї таке саме чуже собі начальство, як власть солтиса. При розладі між патрициями й паном, отсей остатній опирав ся инколи на низші цехи; та по хвилевій побідї власть його стрічав нову невдачу як раз з сього боку, що приніс йому хвилеву побіду: прокидує ся ворожнеча, инодї відкрита війна, повна жорстокости між патрициями й народом: коли нарід бере гору, замкнена в собі міська рада відчиняє ся і приймає до свого складу представителїв черни; инколи творять ся дві ради — мала патрицийна і більша, демократична. Результатом сього виходить прибільшенне прав міста, і розуміть ся, прибільшена сила, що стає проти власти пана. Вкінци, коли ся власть вже зовсім усунена (як се було в Італії та Німеччині), міста стають у безпосередній відносини до державної власти, себто, в такі самі, в яких були державні князї.

Ми рішились подати сих кілька заміток про початкову історию германських міст тому, щоби читач міг мати все на примітї отсї конечні для нас виводи: 1) розвиток міського права в західній Европі почавсь тодї ще, коли суспільність складалась із двох гостро роздїлених верстов: рицарів і селян; 2) міста, віддїлюючись від землї, підмагали як раз тим самим ступневому зближенню земських верстов; 3) таке зближенне могло доконатись тільки серед верстви торгових і промислових людий, яка так далеко віддалена від рицарства (родом своїх занять), скільки й від селян (своїм богатством й особистими правами)[1]).

---

[1]) Міста в Англії, освободившись від підданства у баронів, не творили осібних республік тому, що пова міськими межами їх захоплювало не безладне житє дрібних самостійних держав, лишень доладна цілість єдної держави. Міста не потребували розвивати свого осібного права тому, що міщани були й суддями на судах графства. Вже від часів Едварда III. депутати графів і міст

При зовсім иньших обставинах почав ся розвиток міського права, на німецький взорець, в землях Польських і Руських та довів до супротивних результатів.

В попередніх роздїлах ми вияснили, в якім вигляді первісне німецьке право означило в Польськім королївстві права та обопільні відносини так званих земських людий, себто панів та хлїборобів. Та сї верстви прибрали острий становий характер допіро тодї, коли з німецького права стало вироблюватись міське право, коли посеред землї появились замкнені в собі міські громади, чужі для решти народу правами й управою та почасти (в деяких сторонах Польщі) й національностию. Неминучо треба нам проте розглянути: 1) повстаннє з загального нїмецького права — права міського (що доконалось на Шлеську та частиною й у самій Польщі), 2) відносини міста до землї по нїмецькому праву і права міст, 3) міську управу, загальну в своїх основах для всїх країн Польського королївства; та ми, розумієть ся, будемо займатись головно проявами нїмецького міського права в руських, особливож полуднево-руських містах.

1. Почин німецького міського права в польських землях.

Первісно німецьке право нїраз не було міським правом: з одного боку воно (як ми бачили) обіймало і міста і села, з другого — (як се зараз побачимо) не відріжнювало міста від села. Думають, що одною з дуже важних прислуг нїмецького права є се, що воно перший раз завело в Польщі ріжницю між містом і селом в европейськім розумінню сих термінів, бо до сього часу в Польщі містом називалось більше село, збудоване довкола замку й обведене ровом або деревляним частоколом[1]. В цїлій масї привілеїв на основаннє міст і сїл з німецьким правом не стрічаємо нїякої ріжницї між правами одних і других. Як при заснованню сїл, так і міст

радять в одній парляменті. За Генрика VII. міщанина вибирають предсїдателем низшого парляменту. Городський характер не дїлив також міщан від хлїборобів, бо не було там монополю на ремесла.

[1]) Tzehoppe 100.

пан діставав надання від князя і потім поручав основання оселі підприємцеви, що в тім разі називав ся понайбільше війтом (advocatus); зрештою назва ся часто мішалась із назвою солтиса[1]), солтиси також називають ся инколи advocati, війтиж — солтисами[2]), або й зовсім без ріжниці[3]); вкінци, иногді обі сі назви надають ся разом одній особі. Потім йде поділ громадської землі на волоки, означує ся чинш від волок, ленні права, судові доходи і права війта. Наколи місто основує сам князь, тоді він тут означує й свої княжі права; колиж основателем міста є приватна особа, то права її означують ся князем у наперед виставленому на її імя наданню. Загально вживані назви civitas — місто і villa — змінюють ся при сім; инколиж вони сполучують ся разом на означення одної й тої самої осели[4]), як приміром: „civitas et villa nostra", инше епископ вроцлавський[5]). Німецьке право надавалось і селянам на взір міст[6]). Ось один з актів заснования міста на німецькім праві: „Ми, Генрих[7]), з Божої ласки герцог Шлеску й пан Вроцлавський (dominus Wratizlawiae) оповіщуємо всім.., що передали місто наше Гродхів (Гроткав) Генрихови, війтови нашому гродхівському, і дозволили заселити його на праві тевтонськім, в тім самім місци, де воно тепер лежить. За отсе заселення (locatio) Генрих буде володіти вічно, з потомками своїми, шестою нивою (area), третим феником (denarius) від суду, половиною мясних, збіжевих та чобітних крамниць, вільною лазнею, вільним шинком, та одним двором (curia), що називає ся Махів. Крім сього присуджуємо йому в нагороду за його вірність, щоби свобідно користував ся всіма млинами й ставками, скільки може їх заложити в околиці сього міста. Надто дозволяємо сьому містови вживати 5 волок на пасовиско. До тогож належить ще йому (себто війтови) та йде на ко-

---

[1]) Urk. 14.

[2]) Поміщанне сих назв трівае потім і в польськім праводавстві, див. Vol. leg. I. 374 і инь.

[3]) Cod. D. R. P. III. 136.

[4]) Див. Urk. Tz. N. 11, 29.

[5]) Ibid. 95.

[6]) Ibid. 3, 21, й бог. инь.

[7]) Генрих IV, герцог Шлеску в 1268 році.

ристь міста 67 волок; з них за льокацию він (війт) та його потомки свобідно володїють шестою волокою а з решти будуть віддавати нам від кождої волоки потрійну дань (annona) себто, чотири міри жита, чотири пшениці й чотири вівса. Бажаємо ще й постановлюємо на віки, щоби се місто користувалось наймарктським правом у всїх своїх управненнях та дїланнях"[1]).

Сей акт містить у собі головно означеннє прав війта, одначе з нього можна добути й деякі дані про права нових міщан. Замітна форма надання місту ґрунтової власности: 67 чиншових волок „належить війтови та йде на користь міста." Пан передає землю не місту безпосередно, лиш війтови, що вже, як вічний ленний володїлець, відповідає перед своїм паном за чинш. Що місту віддавалась отся земля не на громадську власність, се очевидна річ, насамперед із сього, що з чиншових волок усе відділяє ся означена скількість волок освободжених від повинностий та призначених до загального користування (ad usum communem), як вигони або пасовиска; в друге, се видко з сих актів, в яких нові міські поселенці освободжують ся від княжої данини на відоме число лїт, залежно від якости волок, що кому там дістались: так приміром 1252 року Генрих III, герцоґ шлеський, дає аббатиссї Требницькій Ґертрудї право перетворення маєтку Шавон на місто, на взір Наймаркту, тимже мешканцям сього міста, що оселять ся на полях оброблених (extirpatis), даєть ся пільга на чотири роки, а оселеним на полях необроблених — на вісїм лїт[2]).

Нема сумнїву, що в невеличких містах, де мешканцї (як се видко з наведеного зараз низше документу) займались сїльськими промислами, пан мусїв був добирати тих самих, що й по селах, способів, аби забезпечити собі побираннє доходів, себто мусїв позбавити кольонїстів права самовільного покидання занятих волок. В містах одначе, що вже й до часу німецького права процьвітали торговлею та промислами, таке обмеженнє, природно, було непотрібне;

[1]) Urk. 62.

[2]) Urk. 37.

мешканці таких міст отже як перше, так і потім лишились неприкріпленими. Земля набута міщанами, становила тільки ленну їх власність: з осель (area) та волок вони повинні були складати чинш панови й війтови. Чинш сей то замінював ся на гроші (чинш), то навіть лишав ся натуральною повинностию, себто, сплачувавсь збіжем. Не були міщани й вільні від панщини, наколи вона існувала перше. Привілеї, що були видані міщанам, спільні з привілеями, які діставали й села дорогою надань: вони лежали в освободженню міщан від ріжних княжих поборів, що заступались одначе грошевою оплатою (відкупним чиншом) часто дуже важким. Ось як означують ся права нїмецького міста в однім із актів: Предслав, епископ вроцлавский, переносить на нїмецьке право місто Оттмахав, що a longis retroactis temporibus jure polonico sit locatum. Предслав переносить його тому, що через „се і він (епископ) та церков має користи". До сьогож:

1) Міщани обовязані що року платити за чинш епископови 4 марки, а дїдичному війтови міста — 2 марки.

2) Від кождої волоки, належної до міста, міщанин або передміщанин обовязаний доставляти епископови що року 4-и міри пшениці, 4 вівса й тільки ж ячменю, з півмаркою грошей.

3) Кождий сад, завбільшки на полеву десятину, повинен що року платити епископови фуґток, або 12 грошей.

4) Кожда мясна крамниця (з виймком приналежних до плебана та війта) платить епископови що року $^1/_2$ марки; кожда збіжева крамниця платить фуґток, або 14 грошів; кожда крамниця ремісників (sutorum) платить $^1/_2$ фуґтока.

5) По повнім сплаченню всїх сих чиншів і мит, епископ може наложити податок (exactionem) на міщан Оттмахавських відповідно до їх достатків, одначе так, щоби вони не були надто обтяжені; податок відбирає ся pro ejusdem episcopi arbitrio voluntatis.

6) По скошенню сїна епископа власним його коштом, міщани Оттмахавські повинні будуть зібрати се сїно і зложити його в копицї без винагороди; потім епископ повинен вже сам пожуритись привозом його до шопи.

7) Цїлий дохід із воску, привоженого з иньших міст до Оттмахава, йде для епископа.

8) Міщани й хліборобн можуть мати спільне пасовиско, не наносячи однак шкоди пасовискам епископа і плебана.

9) Плебан буде ненарушно мати, як давнійше, всї десятини й права від кождого міського ґрунту й маєтку.

10) Крім сього, від кождої крамниці, ятки й гостинниці, від усїх доходових заведень, якіб тільки були уряджені міщанами на ринку або поза ринком, з чого то епископови плив би чинш, відступав він половину сього чиншу міщанам; постановляють ся в місті щотижневий торг.

11) Та, щоби сею льокацією не був зруйнований старий та розумний звичай сього міста, міщани будуть що року, за вказівками епископа, доконувати направ коло міського рова.

Наколи всї ті права, чи радше, заперечення права істнували в Оттмахаві до часу надання нїмецького права, то вони невідмінно там опісля лишились. Зрештою, епископ заявив, що він дав нїмецьке право Оттмахаву для прибільшення свого доходу, тому імовірно, частина вище начислених поборів наложена на ново. Коли ж місто користувалось лїпшим положенем при так званім польськім праві, то й при наданню нїмецького права його положенне було дещо вище, аніж отсе Оттмахава.

Суд і управа в містах належить або самому панови, або його війтови[1]), або війтови княжому. Війт по містах не є тільки судією й управителем, але і ленним паном міста; йому та його потомкам міщани обовязують ся служити, як своєму найблизшому панови: advocato et suis posteris tanquam domino suo speciali deservient[2]). Початки свобідних інституцій появлялись і тут ті самі, що по селах, як то колегія шеффенів, вибирана, по неозначеному висказови одного магдебурського вайстума, князем разом з народом. Сам Магдебург, який що йно вступив у період муніципальної самоуправи, уділяючи 1235 року свої права старшому шлеському місту Наймарктови (Шроді), так означує юридичне становище міста: „Вишший наш судня, пан бурґграф магдебурський, три рази на рік проводить на суді. Коли ж бурґграф пропустить сї три дні

[1]) Urk. Tzschoppe N-ro 70

[2]) C. D. P. III. 63

(з виїмком, коли він буде на службі імператора), або коли се буде день святочний, тоді ми не являємось на суд бурґграфа. Префект наш (солтис) проводить на судї цілий рік, що 14 день, з виїмком свят. Префект наш судить і рішає всї справи, крім трех: насильства, що називає ся Not, нападу на дім, що зовесь Heimsuche й рабунку по дорогах (insidiae?) що називає ся Lage. Такі справи судить бурґграф“[1]). Не відріжнюючи міста від села у правах, нїмецьке право мало одначе в своїй юридичнім язицї терміни для відріжнення міста від села, як „civitas“ і „villa“, та вживало сї терміни не все однаково. В актах стрічаєть ся припадок, що один князь (Опольский, 1260 року, на прохання епископа вроцлавського, був приневолений замінити ново основане ним місто Славетицї (Slavecici, Slaventzütz) на село тому, що се місто підкопувало инше, епископове, положений недалеко від нього — Уязд. Цїкаво провідати, чого то позбавлено Славетиць при переміні на село, сим робом нам пояснять ся ріжницї, які були між містом і селом у первіснім нїмецькім праві: „Ми, каже князь, зносимо місто Славетицї, хоч і не без більшої шкоди для себе, й бажаємо на дальше мати там просте село і свій двір; ся оселя не буде мати нїякого права ринку (jus forense) й шинків та нїчо таке не буде заподїяне нї нами, нї нашими потомками, щоб місто Уязд потерпіло яку небудь страту. Ми не позволимо повести через Славетицї публичної дороги й зарядимо, щоби вона йшла, як перше йшла, через Уязд“[2]). Ось усе, що ясними словами акту відріжнює місто від села: торг, шинки й публична дорога. При розглядї ще й инших однородних актів показуєть ся, що сї привілеї становлять почин насамперед знаного „права милї“ (себто заборони торговлї, ремесла й шинкарства на певнім просторі — не завсїгди як раз на милю від міських границь); в друге, не менше знаного „права складів“ (depositorium), а в трете, „права пропінації“. Ся ріжниця між містом і селом, штучна централїзация ремісничої й купецької людности в означених пунктах, є одною з важнїйших боків міського права в Польщі; в пізнїйших часах вона

[1]) Ibid. N-ro 16.

[2]) Urk. Tz. N-ro 50.

приняла ширший розвиток та значіннє в Польських і Литовсько-Руських землях.

Weichbild. Без огляду на се, що нїмецьке право зовсім понївечило вже старі словянські порядки, що міськими мешканцями вважає ся вже тільки купецький та ремісничий стан, міста зберігали ще супроти землї старе верховодне положеннє.

В часах, коли міста не користувались ще внутрішньою самоуправою, шеффени міст мали величезне значіннє в цїлім міськім окрузї. Значіннє міських шеффенів було велике на судах провінцияльного й міського війта, особливо в тих разах, коли міські війти дістали (як ми бачили висше) власть війтів провінцияльних; тоді значіннє міських шеффенів простягалось на цїлий підвластний їм округ. Сей округ творив се, що називалось по нїмецьки Weichbild; та польський Weichbild зовсїм не те що Weichbild саксонський. У Саксонїї і взагалї в Німеччинї називалась так найблизша околиця міста, що належала здебільшого до його володїння, наколи Weichbild шлесько-польський означає широку міську юрисдикцию, що обіймала землї й оселї ріжних панів; усі верстви мешканців, що в нїм жили, підлягали судови центрального міста, себто судови тих осіб та заведень, що тодї мали власть у містї; таким чином, шеффени мали не лишень судове значіннє при війтах, але з волї короля брали инколи участь і в адмінїстрациї цїлого округа. Імператор Карль IV. приписує 1355 року земським (провінцияльним) війтам буценському й ґерлицькому боронити селян від гнету дворян (що не вдоволяють ся правними чиншами, панщиною й иньшими повинностями, Cins-Dinste und Richte); надто провінцияльні війти повинні на домаганнє імператора радити з містами mit Rate unserer Stete)[1]. З сього замітного документу видко, що імператор Карль хотїв вложити й на польські міста отсю ролю німецьких міст, себто ролю оборонців хлїборобського стану й помічників королївської власти в боротьбі з рицарями; одначе, як се побачимо низше, міста Шлеська й Польщі не могли приняти на себе такого обовязку; зрештою вони повинні були в сїм ви-

[1] Urk. N-ro 48.

падку помагати радами ще й тому, що селяни сидїли на нїмецькім праві, яке повинно було бути знайоме міським шеффенам більше нїж кому иньшому.

Вище виложене поняте про Weichbild у польських землях суперечить принятому понятю сього предмету. Думають, що Weichbild повстав ось таким робом. Був звичай вибирати для устрою нового міста взорець у якім небудь старшім містї; кажуть, що коли від старшого міста запожичено тільки його суспільний устрій (Verfassung), то він не ставав ще вищою інстанцією для молодшої кольонії; колиж старше місто передавало молодшому свої закони, себто функціоноване там карне й цивільне право, тодї доперва між одним і другим наступали інстанційні відносини: таке старше місто разом з кількома молодшими кольонїями, мов мати, окружена родиною, творило один округ — вайхбільд[1]). Одначе такий погляд про походженне міських округів не дуже годить ся зі свідоцтвом актів. Польські князї не признають інстанційних відносин між нїмецькими кольонїстами. Вони дозволяють тільки молодшим містам звертатись до старших по вказівки для суспільного устрою (Weisthum) й по пояснення прав; значить ся, тодї коли покаже ся сумнів про розуміннє права, молодше місто обовязане радитись старшого.

Первісно вище (карне) й апеляційне судівництво було віддаване, як ми бачили, не міським громадам, лише королівським урядникам, провінціяльним, опісляж міським війтам. Кожда земля, кожде князївство мало своє столичне (головне) місто, де містились провінціяльні суди. Се останнє було центром суду й управи, самаж земля складалась у Weichbild. Одначе звичай звертати ся до старшого міста по вказівки й пояснення права легко міг перейти, і справдї переходив в інстанційні відносини. Сумнїви в розумінню сього або иньшого права вирішали, що зовсім ясне, при дїлах приватних, себто при рішенню справи цивільної, або карного процесу. Звертаючись по пояснення права до старшого міста, молодше віддавало і саму справу його судови. Таким чином старше місто розглядало цїлу справу в її основах, себто ставало

---

[1]) Urk., ст. 109 і далї 207.

вищою інстанцією. Позивані діставали дозвіл апеляції до суду старшого міста за згодою обох сторін. Згодом перегодом неясність юридичних понять сих часів остаточно перемінила відносини старших і молодших кольоній на інстанційні: молодші кольонії почали посилати вже не по Weisthum'и, лишень по Urtheil'і, засуди або постанови, за що платили чималі гроші.

Такі відносини зовсім змінили первісний порядок і внесли таку самовільну та заплутану процедуру, що князі мусїли знов регулювати порядок судівництва. До сього вони добирають ось яких способів: підносять центральне місто, де був провінціяльний суд до значіння „взірцевого міста“, й постановлюють, що від нього повинні брати пояснення прав кольонїсти цїлого йому призначеного округа. Се легко пояснити ось таким приміром. В 1286 році князї Опольські, володільці Ратиборські (domini de Ratibor) видають місту Ратиборови привілей сього змісту. „Нагороджуючи місто за його вірність та заслуги, постановлюємо, що всї поселенці нашої волости (dominio) на праві фламськім, коли будуть у них сумнїви що до права, не повинні шукати нїде пояснень, крім у нашій землї, та се нїде в нашій землї крім Ратибора, хочби навіть привілеї яких небудь міст або сїл містили в собі щось противного отсїй постанові. Самеж місто Ратибор не повинно від нині звертатись у правних питаннях, до нїякого чужоземного міста, лишень повинно рішати всї справи, що випадуть у самім місті, або вилявуть, мов апеляцій, маючи перед очима лише страх Божий; всякі апеляцій й до нас і до иньших міст відкидують ся. Колиб сталось таке, що самі міщани будуть сумнїватись в якім небудь праві, тоді вони повинні покликати до себе пять війтів і солтисів, яких ми для них що року по власній уподобі визначати будемо. Присуд їх признає ся безапеляційним“[1]). Таким чином Ратибор ставть ся не тільки вищою інстанцією в своїй землї але і „взірцевим містом“ (Musterstadt) без огляду на се, що богато міст сеї землї могло бути основаних на взорець иньших ріжних міст. Те саме повторює ся в широких розмірах на цїлім Шлеську й потім

[1]) Tz. Urk., N-ro 79.

у Польщі. Старшим містом, основаним на взорець Маґдебурґа, був Наймаркт (по польськи Шрода, відси й друга назва маґдебурського права — „шродське право“); потім на взір Маґдебурґа основано й инші міста (імовірно Вроцлав й Швайдниць), далі основано сила міст на взорець Наймаркту (між иншими Требниць і Ґроткав) вкінци одно місто на взорець иншого шлеського таки міста.

Та апеляційні відносини, що зложились опісля, приноровились не до сього порядку; головне місто кождої землі, столиця кождого королівства підносились на ступень вищої безапеляційної інстанциї. Як раз те саме бачимо й у східних країнах Польщі. Краків був оснований на взорець Вроцлава з сею одначе вимовкою, що місто повинно бути уряджене не так, як Вроцлав, лишень як Маґдебурґ[1]); потім богато міст було заснованих на взорець Наймаркту; решта діставала неозначено маґдебурське право без ніяких вказівок на ближші взірці. На Мазовію й Куявах надавалось міське право на взорець Кульма (відси — „кульмське міське право“). Опісля на Литві богато міст було заснованих на взорець Вільна і Трок, потім Витебська й инших міст; на Полісю й Волини міста заводились на взорець Бреста Литовського, то що. Инколи вказуєть ся як взорець два міста, замість одного.

Всіми тими постановами взірців означують ся тільки відносини міста до князя й провінціяльних урядників, роди й обсяг податків та внутрішній устрій міської управи, але ні раз не інстанційна залежність одних міст від других. Одначе могло трафитись і справді часто бувало, що головне місто землі діставало міське право скорше від инших міст сього краю й ставалось для них взірцем. Значить, вайхбільди відповідали на Шлеску й у Польщі старим словянським подїлам на землі. Місто зберігало центральне положенне у вайхбільді лише завдяки старим спомннам.

Та місто могло зберігти таке положенне тільки до сього часу, поки в нім не розвинулась самоуправа. Пани, що жили в округах, піддають ся судови міських шеффенів тільки тому,

---

[1]) eo jure locamus, quo et Wratislawiensis civitas est locata. Ut non quod ibi sit, sed quod ad Magdeburgiensis civitatis jus et formam fieri debeat, animadvertatur. Miscell. Cracov., fasc. II.

що на сім суді проводить королівський війт: годі думати, що вони схочуть піддаватись судови й навіть адміністрації купців та ремісників, коли сі зовсім освободять ся від власти королівських війтів. З розвитком муніціпальної управи перериваєть ся злука міста з землею та злука міст між собою.

Рада. Богатші, промислові й торгові громади дістають від королїв право уряджувати самим свої суспільні порядки, користуватись у містї властию міського й провінціяльного міста, або як висловлює ся один акт: „quidquid pro utilitate et commodo civitatis excogitare vel adinvenire possent, videlicet in juribus ejusdem civitatis, si eadem jura, sive tangant hereditarium et provincialem advocatum, possent... meliorare“... etc. Під іменем прав тут розуміють ся саме, як каже далї акт, право вибору та скидання консулїв та видавання нових устав для міста[1]). Місто стався містом у нїмецькім значінню сього слова тільки тодї, коли добуває самоуправу. Коллегія шеффенів не була урядовою коллегією в середині міста; вона мала значінне тільки тодї, коли трафлялось нарушенне права, постановач права залежала в містї від війта. Міська адміністрація й праводанство стають ся добром громади тільки тодї, коли громада дістає право мати свою раду (Rath), що складає ся, на взорець нїмецьких міст, з ратмайстрів (консулїв) та має бурмістра, як предсідателя. Досягненне сього вершка самоуправи не коштувало польських міст ні найменшого труду; князї й епископи позволяли Німцям (що творили більшість людности по містах) заножичувати досхочу від саксонських міст права, що коштували сих остатнїх кривавих змагань. Самі князї старались про такі права для своїх міст[2]), або надавали їх при самім основанню міста на нїмецькім праві, або, основуючи місто на взорець якогось старшого, через те саме віддавали новому місту право присвоювати все, що вдїв старше місто на користь своєї самоуправи. Від сього несамостійного розвитку міських заведень у Польщі залежало між иньшим і се, що такі заснования були инколи мертвими й не відповідали своєму дійсному значінню. Рада

[1]) Urk. Tz. N:ro 164.
[2]) Urk. Tz. N:ro 66.

в своїй основі є коллеґією, зложеною з самих міщан дорогою вибору, а тимчасом у шлеських містах бачимо инколи, що консулїв вибирає війт: „консулїв (міста Видни або Вайденав) і цехмістрів повинен вибирати й настановляти війт“[1]).

Та взагалї почин рад справедливо вважаєть ся дуже важною появою в розвитку муніціпальної свободи. Міська рада присвоює собі згодом перегодом цїлу власть королївських урядників, на скільки ся власть доторкалась міста. Сюди належить право видавати нові постанови для міста (Willkühren) право накладати й збирати податки, право поліційного нагляду. До ради переходить і ся часть судової власти, що належала перше до провінціяльних війтів (або, як їх називає міське право, бурґґрафів), себто відбуваннє вищого суду три рази на рік (драйдінґи), що називалось до найпізнїйших часів judicia burgrabialia)[2]). Таким чином і присутність війта не спиняла повного розвитку міської громадської свободи. Та всеж міста постарались відхилити від себе зовсїм сю чужу для них власть. Спершу міста починають з війтами юридичну боротьбу, подають скарги князеви[3]). Вкінци, купованнє війтівств покінчує будівлю муніціпальної свободи. Се доконалось у Шлеску протягом XIV й XV віка[4]). Тоді тільки виринає м у н і ц і п а л ь н е м і с ь к е п р а в о (Stadtrecht супроти Weichbildrecht), — виринає з нїмецького права та не як його невідмінний наслїдок або його повторенне під иньшим іменем, як се звичайно думають. Отсим то ступневим перебігом розвитку муніціпального права пояснюють ся се, що численні міста західно-польських країн дістають скількись привілеїв, старші — на нїмецьке право, пізнїйші — на міське магдебурське. Деякі вчені потратили богато працї та бистроти розумовань, дошу-

---

[1]) Urk. Nro 84.

[2]) На бурґґрафськім великім суді проводив квартальний бурґґраф; тодї війт відступав йому місце й сам засідав на другім; та без нього не могли відбуватись сї суди. Kr. M. Lwowa, Zubrycki, 24.

[3]) Urk. Tz. Nro 106.

[4]) В 1319 році Бавцен, 1322 р. Бріг, 1323 р. Гайнав, 1326—1345 р. Вроцлав, 1331 р. Глоґів, 1334 р. Їлац, 1362 р. Олава, 1371 р. Шнайдниц 1372 р Лїгніц, 1391 р. Грохів, 1400 р. Стінова й инь. Див. Tz. Urkundenanmk., 224.

куючись частинних ріжниць між нїмецьким і маґдебурським правом тому, що вважали їх двома параллельними родами одного міського права[1]).

Повний розвиток міського права є разом із тим повним знищеннєм Weichbild'у; останньому ступневи внутрішньої самоуправи товаришує цілковите віддїленнє міста від землї. Пани, рицарі просять королїв, щоби їх освободили від власти міст і позволили піддаватись тільки судови королївських урядників. Таке проханнє занесли до Карла IV рицарі Герлицької землї та імператор дав їм 1356 року привілей, що на далї над ними буде мати власть тільки земський війт та королївський суд. Weichbild обмежавсь мурами міста й селами, підданими місту на панськім праві. Пани, підклонюючись як давнїйше королївським урядникам, провінцияльним війтам, придають їм тепер шеффенів уже членів шляхетського стану: з провінцияльного суду творить ся суд земський. Землею стало саме дворянство, містож неґациєю землї. Виходить, що в польських країнах не місто віддїлюєть ся від землї для охорони незалежности, лишень земля від міста наслїдком замахів сього останнього на самоуправу земських людий. Зрештою на Шлеску, де нїмецька народність однаково розширювалась на цїлу людність краю, на міщан і на землян, не було ще рішучого роздїлу між міською та земською управою та судом. На земських судах у Вроцлавськім князївстві було по постанові короля Яна, 1343 року, дванайцять шеффенів, шість з поміж земського дворянства та шість з міщан вроцлавських, володїючих ленними ґрунтами, під проводом королївського старости (Hauptmann). Пояснення права повинно братись від вроцлавських ратманів. В 1346 роцї була постановлена у Вроцлаві постійна коллеґія з шістьох членів (трех дворян, вибраних ратманами й трех ратманів міст, вибраних дворянами), що мала право висшого кассацийного суду над засудами земських судів. Взагалї там, де міста й земляни однако належали до нїмецького племени, не було між ними повного роздїлу прав управи й судівництва. Так на основі кульмського права, що мало силу в пруських країнах Польщі, „в справах, дотикаючих цїлої

[1]) Маємо на думцї Чоппе, у нього ст. 95 і далї, 206 і далї

землї, уряд не може постановити нїчого без однодушної згоди землї і міст“[1]). Радники міст Торуня (Торна), Ельбльонґа (Ельбінґа) й Гданська (Данціґа) засїдали в пруському сенатї. На ґенеральних та частинних соймах брали участь і депутати міст[2]). Мешканцї міст не були позбавлені прав приватного володїння землею. А вжеж, така злука нїмецьких міст з нїмецьким дворянством посеред словянської й литовської людности не доводила до нїяких добрих наслїдків; противно, ся злука являлась тут змовою міст і дворянства проти хлїборобського стану.

У властивих землях польських і Галицької Руси відчуження міст міщанських від землї було більше рішуче. Там нїмецька людність головно осередкувалась по містах[3]), займаючись торговлею й ремеслами, коли тимчасом пани й хлїбороби на все лишились при своїй народности (бо нїмецька кольонїзація по селах була незначна). Муніціпальне право надавалось первісно тільки нїмецьким поселенцям; по дуже імовірнім здогадї деяких ученых, міська словянська людність первісно навіть не брала участи в привілеях маґдебурського або хелмінського права. Тодї то принялось у юридичнім язицї диковинне уживанне слів: „civis“ і „Polonus“, як двох протилежних термінів у юридичнім розумінню[4]). В сїм то розумінню заказують ся містам робити своїми громадянами „Поляків“. У наданню для Кракова князь каже, що: „війти краківські обіцяли йому не приймати до себе нї одного крїпака (adscriptitium), нї княжого, нї церковного, нї чийого небудь иньшого, нї навіть свобідного Поляка, який досїль жив на селї“[5]). Таким чином у польських і галицьких містах до двох причин (спеціяльного роду занять і віддїльної муніціпальної управи) прилучилась ще третя причина відчуження міста від землї — чужинність міської людности. Тому то роздїл між містами й

---

[1]) Ius Culm., по ґданському виданню 1745 року, кн. I, розд. 3.

[2]) Balinski, Star. Pols., I, 595.

[3]) Kr. miasta Lw., 84: „В тих часах (на початку XV в.) всї міста й місточка .. в краю (Галичинї) були заселені Нїмцями; про се можна переконатись із назви сих осіб, що з иньших місточок приймали право львівське“.

[4]) „Si Polonus civem in causam traxerit“... Див. Misc. Crac., fasc. II, 65

[5]) „Vel etiam Polonum liberum“... Див. ibid.

землею був тут скорший та більше рішучий. Розділ сей лишав ся та з часом навіть утверджувавсь що раз більше без огляду на се, що вкінци німецька людність міст зміняла свою німецьку народність на польську. Розділ між містом і землею ставав ся тим острійший, що в тім самім часі, коли по містах розвивалось німецьке, муніціпальне право, по селах розвивались принціпи німецького права в зовсім противлежнім напрямі. Дві галузі одного й того самого коріня відросли так далеко від себе, що потім не признавались вже до свого кровного спорідненія, й назва „німецького права“ лишилась тільки при муніціпальнім праві.

В країнах, де німецьке право (не муніціпальне) вчасно й рішучо змінило старий словянський суспільний устрій на німецький (означивши права рицарського стану й піддавши йому селянський), в таких країнах (у Шлеску й почасти в самій Польщі) вплив властиво-муніціпального права на остре розділеннє станів, рівно як инші згубні наслідки його не дуже то замітні. Але в сторонах, де німецьке право (не муніціпальне) розвивалось повільно й не безпосередно, муніціпальне право стрінуло ще словянські порядки майже незмінені й потім на них показало свій шкідливий вплив з особлившою ясностю. Так вплинуло воно якраз у Литовсько-Руській державі. Тут не було попереду сих згубних прояв, що його викликали в Германії; противно, тут подібні появи товаришать йому. Се дає нам нагоду бути свідками самого розпалу боротьби між словянськими суспільними принціпами й німецькими, дає спромогу порівнати земське місто з містом міщанським[1]).

[1]) Німецьке муніціпальне право в Польщі й Галицькій Руси почало розпросторонюватись від XIII—XIV віка й остаточно утвердилось у XV віці; в Литовсько-Руській державі воно почало розвиватись від XV віка й остаточно утвердилось у XVI віці. Детайлі про се можна найти в „Starożytna Polska“ Балінського й Ліпінського та брошурі, виданій на основі сього твору, „Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten polnischen Reiches“, Реннеля.

2. Місто земське й місто міщанське (заведення муніципального права в Литовсько-Руській державі).

Коли завелось міське право в польських краях, тоді давний город став називати ся містом (польське „miasto“ зовсім відповідає нїмецькій неозначеній назві „Stadt“), що було заселене торговими й промисловими людьми, не мало участи в правах земства та за те не допускало земської й навіть державної власти до вмішування в свою внутрішню управу й праводавство. Мешканцї таких міст або „міщани“ творять зовсїм осібну верству суспільности.

Не таке було поняте про місто, що панувало у словянських народів лехитського й руського племени. В старо-польських, рівно як у всїх старо-словянських суспільствах значінне міста було инше: місто було головою землї, головною громадою між иньшими громадами, що творили землю. Земля складалась з менших громад, яких центром були також міста (пригороди), що підлягали центральній громадї. Мацєйовский[1]), на основі старих словянських актів відновлює нам образ такої громади в широкім значінню: „Села й міста, сусїдні між собою та немов заокруглені звісним обсягом землї, становили одну громаду, більше чи менше обширну. В старих історичних памятках така громада називає ся по латинї provinciola, pagus, у нових, як що в Гельмольда (II, 12) й Адама Бременського (II, 17), а також у державних актах XII в., польських, полабських і чеських — provincia, vicinia, vicinatus, castellania. По польськи Ї називали ополем[2]) тому, що мешканцї такого округа, будучи сусїдами, сидїли в віддаленню поля один від одного, чи то один сусїд віддїлювавсь від другого одним полем. У иньших Словян були иньші назви, що означають одно й те саме, що й польське ополе (у Сербів — „околина“, у Винодольців — „обина“, у Русинів — „вьрзь“). Такий округ складав ся з міста й сїл, або, коли міста були невеличкі, з кількох міст, зрештою не більше, як три[3]), та з кількох сїл. Тому

[1]) Pierw. dz. Pol. i Litwy, 223.

[2]) Пор. Codex dipl. regni Pol. III, Nr. 34.

[3]) Таке (доволї дивоглядне) обмеженне числа міст землї не має місця на руській териториї.

то офіціяльні акти полабських Словян, писані по латині, називають його також — civitas cum toto burgwrado, розуміючи під сим місто, замок та довколішні села. По назвах урядів, звязаних тісно з ополями видно, що се заведення належить до глибокої старини. Обовязки, які первісно лежали на мешканцях ополя, містились у тім, що мали вони відповідати за лоччини, заподіяні в окрузі й приносити деякі повинности для добра околиці... Столиця або місто, в якого мурах засідали вищі власти округа, немов то управляла иньшими містами вже хочби тому, що з неї виходили для них постанови. Вроцлав, Краків та Сандомир називались столицями... Познань, місто знатне за часів Болеслава Хороброго, виставляло 1.300 тяжко-узброєних і 4.000 легко узброєних. За панованя сьогож короля Гнезно було більшим містом, окруженим передмістями. Беручи на увагу величину польських міст, треба мати на оцї се, що коли літописці оповідають про їх залюдненне, то розуміють не круг міста, замкненний його мурами, але й округ його, себто ополе... Більші й менші міста були під одним і тим самим правом, бо загальне польське право було однакове й не розділювалось на земське й міське".

На жаль, крім сих загальних висловів, ані Мацейовский, ані иньші польські письменники не подають нам ніяких даних про первісний устрій польських міст до часу присвоїня магдебурського права. Вони на основі висказів, що звичайно вживають ся в привілеях німецького права, здебільшого бачуть у первісним устрою польських міст повну недостачу громадської самостійности, що, на їх думку, дуже скоро була придавлена княжими й земськими урядниками (каштелянами, палятинами, суднями й підсудками). Певна річ, що дуже скоре присвоїне німецького права польськими містами було причиною сього, що до нас не дійшли писані памятки про бувший словяньский їх устрій; та руські міста почали діставати німецьке право далеко пізнійше; про первісний їх устрій маємо певні історичні свідоцтва. До сього жерела порівняного методу беруть ся й польські письменники при поясненню давнійшого життя польських міст[1]). Нема найменшої потреби відновлювати тут історичні свідоцтва про руські міста в давнійшім періоді; предмет сей

[1]) Мацейовский, Pierw. dz. P. i L., 263 та дальш.

доволї докладно вже розслїджений руськими ученими. Та ще більше тут не потрібно сього, бо наука давно вже признала Новгород і Псків не виїмками, лише взірцями давнїйшого побуту наших міст; всї міста, що кладуть ся на рівні з Новгородом у сїм так часто цитованім місцї лїтописї: „Новгородци изначала, и Смоляне, и Кыяне, и Полачане, и вся власти, якоже на думу, на вѣча сходятся, на что же старѣйшiи сдумаютъ, на томъ же пригороди станутъ“ [1]), вийшли опісля в склад Литовсько-Руської держави й набули маґдебурське право в XV і XVI вицї. Лишав ся нам отже показати тільки, чи не втратили західно-руські міста свого первісного устрою й відносин до землї в періоді XIII і XIV віка, себ то в періодї литовського панованя.

Як на докір старо-руському устроєви повторюють звичайну фразу: „Місто нїчим не рїжнилось від села“. Ми бачили, що первісно й у нїмецькім праві місто не рїжнилось від села своїми правами. Та в отсій фразї замічає ся два противлежні розуміння: або місто лишаєть ся в безправю сїльських мешканцїв, або село бере участь у самоуправі й правах міста. Основні риси старо-руського міського устрою ось такі: насамперед, місто стоїть на чолї землї; вдруге, на міську людність складають ся всї верстви тодїшньої суспільности без рїжницї, втрете, місто разом із землею користуєть ся самоуправою. Отсї то риси зберігають ся в містах західної Руси в XIII і XIV в. На чолї кождої землї стоїть центральне місто й посеред землї його пригороди. Довкола кождого міста (й центрального й пригородів) простягаєть ся його волость, з якою творить він юридичну й ґрунтову одиницю. По „стародавному звѣчному обычаю“, волость і місто платять княжу даннину, при чім розклад даннини доконують громадські „мужі“; в тім часї ні урядник, ні иньшiй хто не заїздже до них [2]). Місто й волость утримують княжий замок (коли настали замки) спільними засобами. Справи о пасїках і пчолах, позви про межі судять міські й й волостні мешканцї самі на спільних (копних) судах; судова кара виновника йде на замок і на користь громадського

---

[1]) Лавр. лїтоп., 160.

[2]) А. З. Р., II, Nr. 203.

суду[1]). Ціле спільне юридичне поступованне міста й волости основує ся головно на сім, що земля волостна й міська творить їх загальну власність у тім розумінню, що уряд не має тут на оцї приватних посїдачів, лишень все цілу громаду, як при наданню прав, так і при визначенню обовязків, що спочивають на землї[2]). Коли иноді волость віддїлювалась від міста в осібну громаду, ґрунтову та юридичну, то се не було роздїлом двох станів міського й хлїборобського, лишень що роздїлом одної громади на дві однородні. Так за великого князя Александра волость Торопецька віддїлилась від міста Торопця, себ-то збирати даннину й тивунщину від волости й приносити її до скарбу, судити й годити повинен був волостний старець, незалежно від Торопчан; тай ось такий роздїл доконувавсь не без боротьби з боку міста[3]). Спілка волостий (з пригородами) творила землю з центральним містом на її чолї. Відносини сього останнього до пригородів і волостий містились у сім, що управа пригородів та їх волостий була в руках бояр центрального міста. Бояри виїзджали до пригородів для управи по черзї. Певна річ, що в тім напрямку було богато виїмків: численні пригороди повертали ся в приватне володїннє, иньші віддїлювались від землї та приймали управителїв безпосередно від князя.

Як давнїйшими часами людність руських міст складалась із бояр, купців і чорних людий, так у XV вицї подибуємо тїї самі верстви в містах західної Руси. В 1456 роцї, в Полоцьку були верстви міських мешканцїв ось такі: 1) вища верства посїдачів, — бояри; 2) верства торгова, — „міщане“ (те саме, що перше „купцї“; такий термін ужитий в грамотї короля Казиміра, під виливом польської мови, або радше польських юридичних понять); 3) міські дворяне й 4) верства ремічнича й хлїборобська — чорні люди. Третя з тих верств становить такий самий, неозначений, перехідний відтінок, як в старім Новгородї боярські дїти „житые люди“, „гриди“ або „земцы“. Даремно шукатиб у лїтописях та актах рішучої відповіди на

[1]) A. З. Р. II. 203.

[2]) Ibid., I. 147.

[3]) A. З. Р. I. Nr. 146.

се, чи були сї верстви родовими, чи ні. Даремно прикладати цїлу вищу верству (бояр) до княжої дружини. В кождій громадї були свої бояри та свої чорні люди. Три останні верстви стоять у більшій злуцї й між собою і з волостию. Про загально-волостні справи клопочуть ся міщани, міські дворяни й усї волостні люди[1]). Прямованнє до віддїленія себе від решти міської людности тільки тоді появляє ся між боярами в більших західно-руських містах, коли дорогою шляхетських надань стали переходити на західну Русь західно-европейські понятя. Між иньшим бояри бажають за приміром польскої шляхти освободити себе від загальноміських податків; одначе се не вдавалось їм так довго, поки право (наданє магдебурського права) не віддїлило докладно решти мешканцїв міст від бояр. Так у Полоцьку складати податки повинні були бояри, міщани, дворяни й посполство; се запевнили мешканцї міста посполною присягою, потвердженою грамотою Казиміра. Та бояри стали відхилятись від сього загального обовязку, на що жалують ся иньші верстви перед тим королем. Бояри виправдувались перед королем старими привілеями, наданими Витовтом, і казали, що присягу зложили тільки на який час. Але король не прияв сих виправдань та постановив: бояри повинні давати поміч, коли потребуємо, кождий по змозї. Разом із тим король видав таку постанову про суспільні, міські збори: повинні бути вибрані два мужі з бояр, два — з міщан, два з бояр і два — з посполитих, люди добрі, придатні й вірні; на сховок для суспільних гроший, зібраних з міста на державні податки, закладає ся скриню з чотирма ключами — боярським, міщанським, дворянським і посполитим (чорних людий). Вибрані люди не можуть один без одного відчиняти сю скриню; що возьмуть та що роздадуть, має бути відоме й має бути ведене справоздаинє[2]). Навіть пізнійшими часами в міських поселеннях руських, що не користувались магдебурським правом, бояри й міщани приносять спільні повинности й тому гуртом клопочуть ся про потреби міста: 1571 р. король Жигмонт Август пише в наданню Білої Церкви, що бояри й міщани білоцерківського замку просять

---

[1]) A. З. Р., I., Nr. 147.

[2]) Ibid., 61.

його о продовженнє наданої їм перше полекші від всяких оплат — датків, капщизи, мита, побору й торгового; король годить ся на се, щоби „всї бояри й міщани, що тепер є при тім нашім замку білоцерківськім та що на далї будуть приходити сюди й осідати“, користувались всякими пожитками, торгами й шинками; можуть вони по всїх землях (панствах), приналежних до Корони, купувати збіже й живність на свою потребу й привозити суходолом і водою до Білої Церкви без оплати мита; обовязком їх лишає ся утримуваннє сторожі на степу й на шляхах та сповіщаннє про наближаннє ворога[1]). З сього акту видко, що торговля й шинкарство не творили спеціяльного занятя самих лишень міщан.

Що до внутрішньої управи міської та суду, то відомости, що дійшли до нас, дуже скупі. Одначе й на основі нечисленних даних можна прийти до доволї правдивих виводів про збереженнє в містах старих свобідних громадських нащадків. У згаданій висше грамотї короля Казиміра, король говорить мешканцям міста Полоцька таке: „Наказуємо, щоби бояри, міщани, дворяни міські й поспільство були між собою в згоді та, щоби сповняли наші міські справи всі гуртом у згодї, по давньому, а збори відбували (сымались бы) всї разом на місці, де перше здавна збирались; а без бояр міщанам, дворянам та черни не годить ся збирати соймів“ (сеймовъ не надобѣ чинить“). Про справи таких „соймів“ (старого віча) не маємо означених звісток; та так саме не можемо сказати нїчого означеного про права і справи новгородського віча, без огляду на численні, детальні, історичні звістки по отсе останнє: характеристичний рис староруських заведень се — недостача постійного (писаного) права й панованнє права звичаєвого. По огляді одначе пізнїйшої дїяльности сїльських громад, можна непохибно думати, що до міських соймів належала цїла внутрішня управа та суд[2]). Правдаж, що міські громади були на иньших умовах, ніж сїльські тому, що серед міст утвердив ся замковий уряд (те саме, що давними часами „княжий двір“); отсе поставленнє поруч себе громадського начальника й замкового вело до неминучих спорів між ними; тому то постій-

[1]) А. Южн. и Зап. Рос. I. 160

[2]) Див. А. З. Р., I., 204

них вибираних, урядових осіб не стрічаємо так саме, як не стрічаємо їх і в старих східно-руських містах крім Новгорода й Пскова. В 1502 році згадується ся „староста“ в Смоленську й тут розуміє ся не урядник замковий (староста), лишень вибираний, міський: він називаєть ся старостою міста й жалкуєть ся перед королем разом із міщанами, що люди міські всї обідрані королївськими служебниками, які „у Смоленску на замку мѣшкаютъ“ [1]).

Міська самоуправа була разом і земською; в містах сього часу бачимо умови, на основі яких намістники й воєводи земель повинні визначуватись королем із місцевих мешканців за згодою міських мешканців та землї. В вище згаданім привілею Торопчан [2]) король, наказуючи мешканцям міста не вмішуватись в справи волостної громади, каже: „Намѣстнику Торопецкому, кто отъ насъ будетъ, послѣ Зенька (тодїшнього намістника), который Торопчанинъ въ Торопцы намѣстничество держати, не надобѣ къ нимъ (волостним людям) по дань нашу и по тивунщину въѣзжати“. Тут 1) намістник — Торопчанин; 2) дїяльність намістника представляєть ся загальною дїяльностию міста. Та ми маємо богате жерело для означення відносин між містом і королївськими урядниками; се так звані земські грамоти. Вони пояснюють нам і склад міського залюднення та його права й дають спромогу означити відносини до землї головного міста землї [3]).

---

[1]) A. З. Р. I, 199.

[2]) A. З. Р., I, 146.

[3]) Уважаємо потрібним зробити декільки уваг що до земських грамот, використуваних для нашої цїли: користуємось тут головно грамотами Александра й Жигмонта I. З грамот сих частию безпосередно показує ся, що вони є копіями старших грамот, виданих Казимїром, коли він був ще тільки великим князем Литовським (див. A. З. Р., I, 203 й 204: частию виходить се з самого вмісту грамот, що инколи суперечить змістови иньших актів, сучасних їм; так 1511 р. потверджена стара грамота Полоцької землї, а тимчасом богато порядків давно вже змінилось: місто Полоцьк дістало вже маґдебурське право й тому земська грамота 1511 року в богато дечім суперечить грамоті на маґдебурське право, потвердженій тим самим королем в попереднім 1510 році (див. A. З. Р., II, NNr. 61 і 70). З сього ясно показує ся, що в земських грамотах Олександра й Жигмонта відбивають ся порядки, сучасні не отсім королям й не XVI віку, але великому князеви Казимірови, себто перший поло-

В 1505 роцї били чолом перед королем Олександром владика смоленський, окольничі смоленські, всї князї, пани, бояри, міщани, чорні люди й усе посполитство міста й землї смоленської, прохаючи потвердження привілею Казиміра, яку сей великий князь дав Смоленцям за дотриманнє присяги тим володарям, що сиділи на Вильнї й Троках. Казимір, крім сього, вже як король, означав відносини їх до свого намістника, Николи Радивила судовими листами. Олександр, повибиравши деякі пункти з сього привілея й судових листів, дає свою грамоту. В 1503 року просила о се Витебська земля: князї, бояри, слуги витебські, війт і міщани міста Витебська й уся земля витебська. Важнїйші пункти обох грамот такі:

1) Християнства грецького обряду не нарушувати, не гнобити віри (податок на віру) й не вмішувати ся в церковні маєтки; коли який Литовець або Лях окрещений у Витебську на руську віру, князеви не нарушувати сього й не ломити в нїчім їх християнського права.

2) В права приватної власности отчини, купна і дїдицтва князеви не вмішувати ся (сю умову про спадщину треба замітити для захитання думки Мацєйовского, що добачує на Литві й Руси поконвічні прінціпи феодалізму й, розумієть ся, право князя до спадщини по своїх підданих).

3) Маєтків, заслужених князями, боярами, слугами й міщанами у давнїйших князїв, не відбирати від Витебців на основі грамот сих князїв.

4) Волостями смоленської землї, як володїли колись бояри смоленські, так і по старому їм володїти; крім бояр смоленських, нїкому волостий смоленських не тримати; Свидригайло й Витовт відчахнули було деякі волости від Смоленська й приписали їх иньшим землям (приміром Мстиславови); але тїїж князї (певна річ, під натиском Смоленска) знова звернули їх Смоленськови, по старому; в Полоцьку волостию Дрисецькою бояри полоцькі володїли й роками цїлими, судили й рядили в ній (та надуживали власти) [1]).

вині XV віка та ще давнїйшим часам — Жигмонта й Витовта (як про се просто говорить ся в грамотах), коли то староруські порядки в самостійній Литовсько-Руській державі зберігались ще непорушно.

[1]) А. З. Р., I, 175

5) На суди предків великих князїв і своїх власних не накидуватись, не карати Витебця без розправи й без розпитання Витебцїв, не заковувати в желїза, коли є порука; князь не повинен користуватись відпитанням, краденим добром („татинное беремя"); вкрадене добро повинно бути звернене сьому, в кого вкрадено, що-ж не достав, повинно нагородитись (на йогож користь) з маєтку злодія, або видати головою злодїя позивачеви. Витебця за межами витебської землї не судити; в разї скарги перед князя одного Витебця на иньшого в Литві (себто коли князь не у Витебську) подавати позив воєводї витебському, хоч би й про вину смерти, а воєводї судити по присязї, розглянувши справу з князями, боярами й міщанами; на випадок вини, карати виновника у Витебську по праву витебської землї.

6) До суду про ваги й міри, до торгових процесів князеви не мішатись, Витебцям самим карати виновника.

7) Воєводу настановляти по старому, по волї Витебців: коли який воєвода буде їм нелюбий і вони поскаржать ся перед князем на нього (обмолвятъ), то князь повинен дать їм иньшого воєводу по їх волї. Воєвода, першого дня по приїздї до Витебська цїлує крест перед Витебцями на се, щоби без суду їх не карати в чім небудь по доносах; у Смоленську, крім воєводи, судили та рядили разом з ним „окольничі" (у Витебську князї, бояри й міщани) та иньші урядники; инколи при лихих воєводах забирали власть і суд люди, не маючи до сього права: приміром, ловчий князя Николи Радивила почав був судити й радити по цїлім містї й децьких посилать, але на прохання міста таку самоволю вкорочувалось; при воєводї та окольничих виконуючими урядниками були ябедники й подвойский; на випадок над'ужить з боку сих полїцийних урядників, князь наказував, щоби намістник вибирав на підвойських добрих людий, які були-б міщанам любі.

8) Відносини землї до воєводи містились у повинности підводовій та сторожевій; громадяни-ж (мешканцї міста Смоленська) не були обовязані давати підводи воєводї, окольничим, намістникови й слугам воєводи, лишень князеви, на випадок його приїзду до Смоленська; сторожу для скарбу намістників смоленських громадяни давали тільки тоді, коли намістники виїзджали з міста та й се з підданських людий, що здавна сю

службу відбували; над'ужиття в усім тім полагоджувались князем, на скаргу міста; рівнож тільки підданські люди були обовязані гатити стави; до будови мостів були обовязані всі, або кождий — платить за направу по грошеви від свого грунту.

9) Побори на користь воєводи були такі: а оплати від купців чужих міст, торгуючих мясом у Смоленську, а не від міських різників; б) судові оплати й децькованне в означеній мірі; міста освободжувались від мита; мито бересь тільки від приїздних купців: инші повинности міста приносить разом з волостию.

10) Витебцям жити у Витебську добровільно, по старому, де хто схоче; колиж якому буде під князем важко, або нелюбо, князеви його не тримати силою. йому отверта дорога, куди схоче; він повинен відійти у вітчину великих князів — Литву й не потайки, вдаривши чолом перед Сьвятим Благовіщенним та сповістивши воєводу й свою братию — мужів, Витебців; він при виході має право до свого маєтку, може його продати або записати; князеви до сього не вмішуватись[1]).

Збираючи в одно вище наведені пункти, що становлять зміст земських грамот, бачимо, що сі грамоти більше подібні до умовних грамот великих князів московських з Новгородом. Грамоти видавались властиво для міста, як се видно з цілого їх змісту: судять і карають разом з воєводою Витебці у Витебську; воєвода у Витебську цілує хрест перед Витебцями; вкінци, инші пункти означують властиво права мешканців міста (див. пункти 6, 8, 10, 4). Внутрішня самоуправа й суд, при свобідним виборі воєвод та участи в судї, мало вступають ся новгородській свободї. Місто верховодить над землею: Витебськ вибирав воєводу для цілої земли, в Смоленській землї смоленські бояри мають свої волости. Поняте міста обіймає цілість міських мешканців, хоча купці й чорні люди складають і свої громади, як їх складали й у Новгородї. При такій одности всіх веретв міста, з одного боку, й при такій злуці міста з землею, з другого, було не трудно заступати ся за вищі земські інтереси, як напримір, ненарушність православної віри.

---

[1]) А. З. Р. I. 204 і 213

Наколи, як ми вже бачили, зміст земських грамот належить до XIV і XV віка та в богато дечім був уже несучасним XVI вікови, то з другого боку нема сумніву, що порядки, виявлені в них, тривають аж до часу надання містам магдебурського права.

Щож і коли нарушило сі порядки? Яким робом мешканці міста, з одного боку відокремились від князїв-бояр та взагалї сього, що потім складалось у вищий стан, а з другого боку, — віддїлились і від волостних людий? Яким чином загально земські права повернулись у станові та з великого добра стались злом? Питання сї найлїпше пояснюють ся історию нїмецького права в Литовсько-Руській державі тому, що воно переходило вже сюди в останній формі права міського[1]) й ставало в безпосереднїй суперечности проти поконвічних словянських поглядів, без нїяких перехідних, лагодячих відтінків, хоча врештою для удачі його тутешнїй ґрунт був вже в частинї приготовлений безпосереднїм впливом польських шляхетських понять та кріпацького права.

Коли перший раз надавалось магдебурське право старому руському місту, тодї виринало перше питання: хто підлягав сьому праву, чи то, хто буде називатись міщанами? В старих руських містах (приміром у Полоцьку) ми бачили рїжні верстви мешканців, що разом всї складались на горожан. Міська людність обіймала в собі як бояр, вищі верстви, так і селян; посередуючі між ними верстви вже й давнїйше, в офіціяльній мові, називались міщанами, але се є над'ужиттєм юридичного терміну, що закравсь з польського права, де купців вже давно сполучувалось в один стан — міщанський. Тепер треба було повести дві розмежні лїнії, серед мешканців міста й мешканців волости: ті, що лишились по однім боцї одної лїнії, повинні були статись вищим станом, ті на другім боцї сеїж лїнії повинні були під назвою міщан скластись у середній стан; вкінци, сей останнїй повинен був віддїлити ся й від волостних людий, що від тепер неминучо вже підпадали під кріпацьке право. Коли 1498 року великий князь Олександр

---

[1]) Витяги можна запримітити в одним акті, поміщенім в Актахъ относ. къ исторіи Южн. и З. Р., I. 95

дарував Полоцькови магдебурське право[1]), загнав ся в дуже прикре положеннє, кого то піддати сьому праву, себто, кого зробити міщанами; з початку постановив перейти у стан міщан усїм мешканцям міста — купцям, або, як висловлюють ся юридичні акти, міщанам, дворянам міським і чорним людям, крім бояр, до яких лекше було приноровити польські поняття про шляхту; потім, не називаючи вже попередніх міських верств, він приступав до хистких розмежувань топографічних: дїланню магдебурського права підлягають всї, що живуть в містї, так поза Двиною, як ті, що живуть по сїм боцї Двини й на острові; сей розклад доторкавть ся зовсім незалежних купців і тут покищо мало трудностий; але в самім містї богато було селян і крім сього до міста належав цїлий округ, що звичайно платив разом з ним податки й відбував військову службу; далї, до мешканцїв міста боярів і купців належали села; по селах були свої верстви: путні бояри й прості селяне. Великий князь що до всїх сих верств мешканців так постановив: всї селяне церковні, боярські й міщанські, що живуть у містї, всї волостні селяне міського округа й сїл, належних до міщан (себто купців) зі всїма верствами сїльських мешканців (та путні бояри) підлягають магдебурському праву. Таким чином віддїлені бояри й селяне, що живуть на їх ґрунтах. Усїх иньших „выймусмъ, — пише великий князь, — отъ права городскаго и бояроскаго".

Та ось таке розмеженнє показалось справді невдоволяючим: виринули спори й скарги між новими станами. Вже на другий рік 1499 сї скарги були предложені князеви до полагодження Як бачимо, були предложені князеви такі питання: 1) Як поступати при спорах о ґрунтові володїння особливо, коли спір прокидувть ся між особами, приналежними до двох ріжних присудів, міського й городського (замкового)? Князь віддає право сього важного суду судови боярському: „Ті суди мав відбувати намістник наш полоцький зі старшими боярами полоцькими, по давному звичаю" (та по давному звичаю, як ми бачили, намістник судив не тільки з одними боярами). 2) Як поступати у зносинах з чужоземними державами? Давнїйше

[1]) А. З. Р., I, 159

місто, як голова землі, мало право приймати послів й умовляти ся з ними, тепер, коли державний характер міста переміню ся на дрібний, становий та місто творять властиво міщани, тоді питають Полочани, що тут робити, — коли приїдуть посли з Новгороду, Пскова, Великих-Лук або Нїмцїв? Князь зневолений привернути стару єдність міста й постановлює, що в таких разах намістник зі старшими боярами полоцькими, покликавши війта і старших міщан, повинен принять й відправити послів, як се давнїйше бувало; одначе вже й тут добачують ся обмеженнє автономії земського міста: „коли що буде доторкуватись міської (місцевої) справи", каже ся у княжій відповіди. Та з одного боку, в торгові справи тепер не годило б ся мішати боярам і намістникови, а з другого від справ, що доторкають ся торгових (місцевих) інтересів, тепер відхиляють ся більшу частину маси міської людности й віддають ся вони намістникови з боярами. Потім відкривають ся найтруднїйші питання що до піддання маґдебурському праву волостних людий. Ми бачили, що князь причислив до міщанського стану путних бояр Та деякі волости, як ми бачили вище, управлялись та судились боярами полоцькими (міськими) по черзі й між иньшим до їх суду належали путники в сих волостях; і знов питанне: до чийого присуду належать тепер? Князь знов лишав се по старому, себто вже по части відступав від свого розмеженя, зробленого в наданю маґдебурського права; коли, на основі сього надання, маґдебурському праву підлягають села купців і путних бояр та взагалї володінне й доми їх у містї та поза ним, то як тут поступати, колиб перед самим наданнем маґдебурського права маєтки й перейшли до бояр і відворотно? Князь полишав справу in status quo. Тимчасом у наданню князь наказує боярам звернути міщанам закуплені в них сими останнїми доми „гвавтовнє", відібравши назад гроші. В наданню маґдебурського права князь причислив до міщанського стану всїх селян, що живуть у містї; та тепер при новім питанню про се, він постановлює зовсїм инакше: селяни боярські, що займають ся торговлею, — каже він — повинні платити податки разом з міщанами, але судови війта й міщан не підлягають. Вкінци, до присуду війта і міщан прибігають хлопи, раби й закупні; міщани їх не видають та хочуть судити правом нїмецьким. Князь постановлює, що війт

і міщани не повинні приймати й судити людий невільних, лиш повинен судити їх намістник полоцький міським правом. Далеко трудніше було питанне про такі міські верстви, що були причислені до міщанського стану, а разом були й службовими людьми. Се міські дворяни й путники. Чиж обовязані тепер перші їздити з послами, мов їх провідники, а другі давати їм коний? Князь призначує тим часом, що й одні та другі повинні сповняти се тільки в такім випадку, коли він сам, або полоцький намістник на його приказ послів вислав. Потім починає ся ряд питань про обставини, доторкаючі перше або цілої Полоцької земли, або цілого міста Полоцька. Давнійше в Полоцьку був уряджений вільний перевіз через Двину а за утримуванне його перевізники брали заплату, сторожівщину від волостий цілої землї Полоцької; тепер війт і міщани постановили оплату за перевіз від велико-княжих людий та бояреських. Князь знов зберігає старину. Перше місто робило довги серед усїх верств своїх мешканців: хтож мав тепер платити отсї довги? Князь бере ся до казуістики: він каже, що коли давнійше дохід з міських мит і узвоз побирали купцї разом з боярами, а тепер, силою магдебурського права, тільки міщани користують ся сими доходами, то вони й повинні принятн на себе сплату міських довгів. Ми сказали, що дуже легко було видїлити бояр з нового міщанського стану; одначе й поміж верствами бояр і купцїв була одна дуже тїсна звязь, яку годі було так легко розірвати: давнійше всї мешканцї міста мали однакове право торговлї; тоді нїкому се не могло прийти на думку, що торговля становить привілей одного стану. Великий, що мав лиш засоби, займавсь купецтвом. Тепер, вперве прокидує ся дуже важне питанне: чи мають право торгувати бояри, коли й давнійше вони вислали до Риги жито, крупи, попіл та смолу? Князь відповідає, що бояри мають право спродавати тільки своє власне жито та инше, не скуповуючи сих продуктів від инших виробників. Звісно, що опісля праводавство так попсувало народні погляди що торговлю стали вважати соромітною для шляхтича й відворотно шляхетські пересуди вплинули на праводавство так, що шляхетство тратив сей, хто займав ся торговлею. Ся обставина стала одною з важнійших причин упадку торговлі в Річи Посполитій.

Одначе й отсе розмеженне вскорі показалось за малим; зараз у 1500 році[1]) знов перед великого князя виступають ся з новими непорозуміннями. У наданню магдебурського права великий князь піддав сільських путників магдебурському присудови. Тепер їзза них прокидує ся спір поміж замком і містом: замкови показалось се „шкодно“ тому, що йому стало за мало людий пригонних. Великий князь розвязує се ось так: сільські путники, що постійно живуть по селах і в Полоцьку не мають своїх домів, повинні, як давнійше, служити замкови полоцькому й зіставатись під зарядом полоцького намістника, а ті путники (названі тут вже міщанами), що здавна мають доми та взагалї маєток у містї, повинні управлюватись і судити магдебурським правом. Та люди, що належали тепер до магдебурського права, накупили богато маєтків, від яких треба відбувати замкову службу; такі нові міщани, хоч підлягають магдебурському праву, поза тим від своїх куплених маєтків повинні відбувати путну службу; тільки на далї вже, без волї великого князя, **вони не повинні купувати таких маєтків**. Не знаємо, яким правом вирнуло питанне про ремісників, що жили у Полоцьку; може бути, що деякі з них були обовязані до яких небудь повинностий для намістника; князь пише, що намістник полоцький та бояри не повинні вмішуватись до них. Люди, що були призначені на міщан і заложились потім за намістника, владики, ігуменю, боярів, ігуменів і попів, повинні вернутись під магдебурське право.

Та й отсе розмежуванне не принесло спокою місту; віковічна будівля земського міста не могла розлетїтись та на його руїнах не могло піднестись нове, міщанське, — в двох роках. У 1510 році[2]) король Жигмонт, в новім наданню для Полоцька, каже: „Брат наш, король Олександр замінив право литовське й руське на право нїмецьке, себто магдборське“; одначе потім, завдяки деяким трудностям, не зносячи магдборського права, богато пунктів свого привілею відмінив, як се ясно видко з сього, що доторкає ся сільських путників й инших деяких пунктів; наслїдком сеї відміни вирнув сумнїв, і по причині

---

[1]) А. З. Р., I, 185

[2]) А. З. Р., II, 61.

його міщани міста Полоцька завели між собою спори та розділи: деякі з них „выломившись з під нѣмецького права, вдались під присуд городський (замковий), а богато розійшлось геть". Король думав, що все те вийшло по причині останніх змін первісного привілею й сподівався завести загальний порядок привернением сього привілею. В тій ціли він знова віддав під присуд магдебурський усіх міщан і чорних людий і всіх закладнів, що були за владикою полоцьким, ігуменною, князями і боярами, ігуменами й попами. Вони обовязані сповняти разом з містом „всякія поплатки и подачки и тяжкости и послуги"; пановиж землї, на якій вони сидять, обовязані платити тільки ґрунтовий чинш (поземь) по звичаю й умові з паном. Кождий князь і боярин може мати в себе тільки по одному двірнику та огороднику на привід. Але король помилив ся, думаючи, що все уладить ся по привернению первісного привілею Олександра. Перший раз в руській суспільности прокидує ся станова борба: то не повстанне бідних проти богатих, як у Великім Новгородї, не борба підвладних проти пануючих-гнобителїв, як на землях Московської держави, — се повстанне земських верств проти себе. Жалують ся королеви міщани на воєводу полоцького, на всіх князїв, панів-бояр'в і духовних володїльців. Причин до спорів було богато: з одного боку, міщани купують землї від бояр'в, путних людий, данних та пригонних, себто землї від яких належалась земська служба. Земство вважає таких нових посїдачів, рівно як і сих сїльських мешканців, що причислені до міщан, своїми членами й піддає їх городському (замковому) судови. Крім сього, богато людий, таки й самі „выломились" з під права магдборського й завдались городському праву, не хотячи платити серебщини й ординщини та инших податків разом з містом; в тій цїли богато піддає ся владицї, князям і боярам полоцьким. З другого боку земські верстви, бояри, слуги воєводи й инші службові люди поженились з міщанками та взяли віном міські[1]) двори й землї тай не хочуть служити „місту" (в новім вже міщанськім виглядї) й бути послушними магдборському праву. З сьогож на-

[1]) А. З. Р. II 147.

дання видко, що нове маґдебурське право відчужило місто від землї й вчинило ворожим, а не дало йому сили для оборони міщан від нападів з боку земства: появляють ся „кривди, утиски, грабежи, гвалты многіе, забійства головъ и бои“ проти міщан з боку урядників і слуг воєводи. Акти мовчать про дальший хід соціяльного перевороту в Полоцьку. Та час, певна річ, зробив своє й довів Полоцьк до такого порядку річий, до якого прийшли й иньші міста західної Руси: містом стала називатись міщанська селитьба, віддїлена своїми привілеями так від хліборобів, як і панів, викликуючи зависть з одного боку й погорду з другого.

Зазначім тепера наслїдки сього перевороту для земських верств, для селян, та панів.

Шляхетство, що виродилось з міських боярів, службових людий при замках з домішкою ріжних сїльських елементів, вже розірвало злуку з містом; йому нема чого жити в містї, навіть невигідно там жити, де треба раз у раз змагатись з чужою для нього управою; закон, як ми бачили, дозволяв боярам мати тільки двори для приїзду в містї з означеним, дуже обмеженим числом людий (по одному двірнику й огороднику)[1]. В противнім разї він буде приневолений піддатись під управу адміністративної й судової власти міщан та війти тим саме у міщанський стан. Наслїдком сього, пани переходять на села, свої маєтки, де підносять ся тепер шляхетскі замки[2], подїя, — замітимо мимохіть, — чужа північній Руси. Навіть висші королївські урядники, воєводи та їх намістники, волїють красше жити в сїльських замках. Замок на селї неминучо приносив за собою дальший розвиток кріпацького права: всюди творилась фільваркова господарка й за нею всюди підданство, панщина. Селяни обовязані перше доставляти деякі цїнні продукти

---

[1]) А. З. Р., II, 61.

[2]) В „Древностяхъ Польскихъ“ Морачевского, сей вихід шляхтичів з міст на села й розвиток фільваркової господарки пояснює ся економічними причинами, а саме тим, що в XV віцї піднеслась торговля збіжем через здобуток ґданського порту; одначе тут зовсім страчено з ока се, що торговлею перестали займатись шляхтичі саме від XV віка, себто від часу повсюдного заведення маґдебурського права по містах; фільваркова господарка звичайно заспокоювала тільки потреби численної служби пана.

(на Литві всюди — мід), як ґрунтову ренту, панови, тепер оброблюють частину землї, безпосередно належачу до замку й відбувають ріжні услуги на замку (сторожа та ин.). Другий наслідок розповсюднення маґдебурського права по містах для селянського стану так саме важний. До сього часу всї земські люди (мужі) збирались на віча в своїм нейтральнім місті: громадські суди були загально-земськими. Коли ж з виділенням міста в осібну юрисдикцію, відділилась важнїйша, богатша й більше просьвічена частина землї, загально-земські суди втратила одність, повагу з боку центральної власти та силу. Шляхтичі були приневолені творити осібні збори, шляхотські віча[1]) (земські суди) зі становим характером; копні суди знова сталисъ становими — селянськими. В тім новім характері копні суди могли триматись ще який час силою навички; боронити їх законности й права не було кому. Хоч бояри діставали вже давнїйше польське шляхетство та численні привілеї, але не творили ще стану. Навпаки ріжниця між ними була така, що польське станове поняте „шляхтич“ вживалось тут для означення одного тільки роду володільців землї. Тепер при відділенню инших міських мешканців в осібну верству міщан, всї ріжнородні панські верстви зрослись в один стан. Початок сеї появи замітний вже в самих наданнях маґдебурського права: королї віддїлюють міщан від всякого присуду „городского й бояръского“. Всї попередні загальноземські, загально-державні заведення замінюють ся тепер на станові. Ті самі права, що були так добродійні для краю, поки в них брали участь всї верстви суспільности, сталисъ жерелом згуби для держави, коли одиноким його участником став один лише шляхетський стан.

Значить ся, з заведенням німецького міського права в краях Річи Посполитої сповнює ся поява, просто противежна тій, яка в тій самій сфері доконувалась у Німеччинї. Коли там міське право появилось тому, щоби злагодити гострий розділ панської й хлїборобської верстви й у міських громадах приготовило нейтральний ґрунт для їх помирення, — тут те саме

[1]) Як у Польщи, так і в Литовській Руси земські суди стали шляхетськими по упровадженю там і тут німецького права в містах.

міське право принесло становий розлад у суспільність, якого вона до сеї пори цїлком не знала. Нам нема що вказувати навіть на згубного духа сього розладу, що так мутно обявив ся в довговіковій істориї Річи Посполитої й запечатав ся її природною смертию.

Замітки, що тепер наступають, доторкають ся прав міста й пояснять, сподївмось, ще й се, який то могутнїй вплив виявило наданне маґдебурського права на почин і розвиток ідеї шляхетства.

3. Права міст.

Як основна причина занепаду й упадку шляхетської держави містить ся у правах і привілеях шляхетського стану, так основна причина занепаду й упадку міст лежить в їх правах і привілеях.

Праводатні права міст. Всякий привілей маґдебурського права починаєть ся ось таким важним наданнєм: „Даємо й даровуємо на вічність право німецьке маґдебурське, відсуваючи всї иньші права польські, литовські й руські та всї иньші звичаї, що булиб незгідні з правом німецьким маґдебурським“. Сим наданнєм місто зовсїм видїлює ся зі сфери дїлання загальних державних законів. Праводатне означенне дальших прав й устав у внутрі міста лишає ся вже йому самому. Нема сумнїву, що такого високого права годї не признати дуже важним наданнєм. Та ще право се надано міщанам скорше, нїж шляхетський стан дістав подібне право, або принайменше скорше, нїж праводатна власть утвердилась в руках шляхотського стану, мов ненарушне їх конституцийне право. Вжеж нема сумнїву й про се, що подібним наданнєм місто на завсїгди відхиляє ся від участи в законодатній дїяльности шляхетського стану. Тепер усе буде залежало від сього, чия праводатна дїяльність, шляхетська, чи міщанська стане загальнодержавною, праводатною властию. Коливж одначе шляхетство лишилось земським станом, а міщанство — вилученнєм із земства, то розуміть ся, що державна праводатна власть повинна бути полишена шляхетському станови. Провінцияльні соймики й генеральні соймы шляхтичів зробились представителями цїлої

держави. Тому то, коли міщани, при кінці XVIII віка, домагались участи в праводатній власти, як привернення старого історичного права, вони твердили се, що ніколи таки не було й не могло бути. На жаль, не тільки міщани XVIII віка, але й учені дослідники XIX віка також помиляють ся, думаючи, що міста користувались давнійше правом представительства на соймах. Історичні випадки, на які вони покликують ся в доказ своєї думки, належать або до сих часів, коли ще не було правильних соймів і коли німецьке магдебурське право не змогло ще розірвати старої земської єдности між різними верствами мешканців, або до часів повного розвитку соймової власти. Звичайно показують на слїди участи міст у праводатній власти в отсих появах першої доби: 1) Представителї міст підписують ся під умовами між Польщею й сусідними державами; так, приміром, трактат 1343 року між королем Казиміром Великим і послами магістра Нїмецького ордена Рудольфа підписаний містами Познанем, Калишем, Вроцлавом, Брестом куявським, Краковом, Сандомиром й Санчом[1]); ті самі міста й ратифікують туюж умову; подібно знова 1411 року деякі міста: Познань, Калиш, Іновроцлав, Брест куявський, Краків і Сандомир підписали умову між Ягайлом і Витовтом з одного боку й Хрестоносцями з другого. 2) Міщани дають записи на вірність королям, як приміром 1373 р. місто Познань дає запись королеви Людвикови про се, що по його смерти трон буде віданий одному з його дїтий[2]); такий сам запис рік опісля дають міста Ставишин, Конин, Калиш та инші; в 1425 р. такий запис дають королеви Ягайлови міста Схрем, Вехова, Фрауштадт, Меджирич, Сквирина, Гнезно, Калиш і богато инших[3]). 3) Міста приймано в одну конфедерацию зі шляхтою.

З отсих трех поя дві останні зовсім не можуть бути доказами участи міщан в праводатній власти. Записї, які дають міста на вірність королеви Людвикови та його потомству не є нїчим більше, як загально вживаною формою присяги. Се видко вже в сього, що записи збирають ся від міст по виборі

[1]) Dział. Lit., 1, 2, p. 34 — Zbiór praw, dow. i uwag, I, 13.
[2]) Ibid., 14.
[3]) Ibid., 15.

й коронації Людвика та з сього, що кожде місто дає такий запис осібно; годі думати, щоби вибір короля доконував ся осібною постановою кождого міста[1]). Королі повинні були старатись дуже про се, щоби вірність міст звязати з найбільше сьвяточними актами. В XIV віці міста Великопольщі, Мазовя, Малопольщі й Червоної Руси мали людність головно нїмецьку, або принайменше власть і управа міст належала до Нїмців — війтів і радних. Не маючи нїякого польського патріотизму міста часто зраджували польських королів у користь нїмецької імперії та взагалї нїмецьких держав. Від міст отже передовсїм треба було відбирати присяжний запис на письмі у формі сьвяточного акту. Подібні присяжні записи, тогож саме значіння дали міста й королеви Ягайлови[2]). Взагалї инакше годї дивити ся на участь міст у виборі королів до сеї пори, поки правильною сталась і утвердилась власть сойма. Від сього часу до вибору короля допускались представителї тільки сих міст, які дїйсно мали право участи на соймах (як се побачимо низше). Що до принятя міст у шляхетські конфедерації, то тут, очевидно, нема мови про праводатну власть. Се були лиш взаїмні умови для загальної охорони земського спокою в часї безурядя. Важнїйшою від сих двох появ видає ся підпис міст на умовах і запевненє сих останнїх містами, мов доказ їх участи в политичних справах найбільшої ваги. Такий одначе характер моглаб мати ся поява тільки тодї, колиб представителї міст у числї инших станів, брали участь в самім складанню умов. Тим часом вони тільки підписують уже зложену умову, немов поручильники, так саме, як отсї умови підписували легати папи й посли инших держав. Підпис міст сьвідчить про се, що умова справдї зложена та, що вони обявлять ся проти короля, коли він задумає відрічи ся від уступок на користь магістра ордену.

---

[1]) По смерти Людвика Угорського 1382 року обіцянку сповненя давнїйшої присяги зложеної умершому королеви (що до вибору на трон одного з його потомків) підписала конфедерация воєвод, каштелянів і шляхти (nobiles, milites, totaque communitas) провінцій.

[2]) Зрештою в поступованню Ягайла, що старав ся о записи на вибір своїм наступником сина Владислава, або доньки Ядвиги від рїжних міст ще перед постановою сього питання загальним земським збором, можна справдї бачити деяке запобіганє та всеж не основане на нїякім праві.

Зрештою, таке саме значіннє мав в тих часах і підпис сьвітських та духовних урядів держави на сих умовах, завдяки сій простій причині, що правильного праводатного збору в тих часах не було ще в Польщі.

Говорити про участь міст у праводатній власти, так значить ся говорити і про право участи їх на соймах. Поки не було соймів (правильних зборів певного числа представителів певних громад в означених речинцях, з ясно означеними правами) не було й права, лишень факт участи сих або иньших одиниць у постановлюванню законів та в народних зборах. В тім розумінню аж до початку правильних соймів можна заперечувати й участь в праводатній власти самого шляхетського стану з такою саме рациєю, як доказувати участь міщан у ній. До періоду Ягайлонів, королі і князї радили зі своїми близшими слугами (баронами, рицарями), духовенством та підручною масею народу, з огляду на се, де було зібране віче. В сих часах (до династиї Ягайлонів) німецьке маґдебурське право в Польщі не змогло ще розірвати давнїйшої земської єдности міських мешканців і панської верстви. Примір Литовської Руси показує нам, що ще довго опісля по наданню нїмецького права містам, вони разом із землею клопочуть ся про загально-земські інтереси, як ми се бачили висше, коли була мова про земські грамоти Полоцької землї. Що як раз такий перехідний час був і в польських містах, видко з сього, що в XIV віці: „обивателями“ міст були шляхтичі, земські урядники, як се й замітив (на основі істориї Нарушевича) один публіцист 1790 року[1]).

Анонїмний публїцист висказав при сїм свій здогад, що можливо ті міста, які в сих часах підписувались на умовах, не мали ще маґдебурського права. Здогад сей зовсїм хибний. Познань, Краків, Сандомир та инь. дістали маґдебурське право ще в XIII віці; та народний погляд висказаний тут автором, дорожший від усяких цитатів та виписок: висловлюючи свій здогад, анонімний публіцист очевидно, нї раз не сумнїває ся про се, що міста, які не мали маґдебурського права, могли брати участь у праводатній власти; з набутком знов маґде-

---

[1]) Sprawiedliwość długim miejskich niby praw zbiorom y memoriałom krótką odpowiednią uwagę dość czyniąca. 1790 р. Див. ст. 19.

бурського права, вони зараз позбавляють ся всякої участи в загальнодержавнім праводавстві. Нарешті всі факти, що вказують на участь міст у праводатній власти в добі соймів, вже зовсім не підлягають сумнівам. Чацкий наводить з „Мстрики коронної“ форму вибору короля Жигмонта I (1506 року): Fuereque universi principes et praelati spirituales et saeculares, barones, nobilitates et communitates terrarum ac civitatum, de jure ac consuetudine ad electionem regiam pertinentes... vocati ac avisati... etc.“[1]). Законом[2]) і звичаєм утвердилось право участи в соймі при деяких тільки містах, як що: з числа коронних воно належало до Кракова, Познаня, Калиша, Сандомира та Львова, на основі конституції 1420 р., потвердженої статутом короля Александра 1505 року; з міст мазовецьких фактичну участь на соймах можна доказати при містах Варшаві і Плоцьку; литовський сойм допустив до себе тільки представителів Вильна 1568 р., по конституції Гродненського сойму; рік опісля представителї Люблина засідали на Люблинськім соймі (в часї унії Литви з Короною). Значить ся тільки ті міста, яким надано право участи в соймах, як осібний привілей, не були вилучені від загальної праводатної власти. Та коли й так закони, постановлювані на соймах, не доторкали ся міст, то участь міських представителів на них могла бути тільки дуже обмежена.

Міщани несправедливо обвинувачували шляхту, що вона в добі виборного уряду, позбавила міста участи в праводатній власти. Вони могли би жалувати ся тільки на се, що деякі з вище згаданих вісїм міст стратили в сїй добі право висилати своїх представителїв на сойм.

---

[1]) O litew. i polsk. prawach, I, 280.

[2]) Коли тільки з неозначених державних зборів, віч витворив ся сойм, зараз закон означав докладно, які міста мають право засідати на соймах: се доконало ся у другій половині XV віка (від 1429 до 1595 року); тому то на умові Владислава Ягайловича з магістром ордену 1436 року, підписи наступають у докладно означенім порядку: 1) воєводи, 2) каштеляни, 3) коронні урядники (замість земських послів), 4) міста: Краків, Познань, Сандомир, Калиш і Львів. Див. Vol. leg., I, 131. В 1505 році се потверджено конституцією Радомського сойма й коронним статутом Лаского.

Треба думати, що первісно й самі міста дуже мало цінили право участи в шляхетськім соймі, якого розправи були понайбільше чужі міським інтересам. Инакше годі пояснити, чому та як могло піти в забуття безсумнівне право представительства на соймах згаданих вісім міст. Коли міщани деяких міст, в часі безкоролівя 1648 року, заявили своє право участи у виборі королїв, то шляхетський, конфедерацийний уряд не відкинув сього домагання, як позбавленого всяких основ, противно обіцяв ще допустити їх до будучих виборів, коли міста докажуть своє право безсумнівними привілеями[1]). Та якіж могли бути сумнівні про їх права, коли всї ті названі вище міста, ся вісімка користувалась своїм правом представительства на соймах у XV—XVII віках?

З вичислених вище вісім міст право представительства зберігли до XVII віка тільки чотири: Краків, Вильно, Познань і Львів. Та з них навіть на актах найбільшої ваги не все видко підписи всїх чотирох; приміром на соймі Люблинськім, при доконанню унії Литви з Короною, на однім актї підписались тільки посли міста Кракова, на другім — посли міста Вильна. На суффрагіях при виборі Владислава IV підписались: від міста Познання — Георґ Яновіч (Janecius), доктор фільософії та медицини, проконзуль познанський, Йона Сміґель, війт, і Альберт Рахович, лавник; від міста Вильна — Томаш Бильдзюкевич, війт, секретар королївський, Якуб Радзївиновіч і Богдан Заклишевський, бурмістри, Бартош Гавловицький, писар міста, Вільгельм Енґельбрехт і Казимір Дигон, депутати від міської громади; вкінци, від міста Львова — декільки депутатів. Названі чотири міста зберігають своє право ненарушно; вони підписують ся 1648 року при виборі Яна Казиміра[2]), 1668 року на конфедерації Варшавській по смерти сього короля[3]), 1669 р. при виборі Михайла[4]), 1674 року, по смерти Михайла Вишневецького, на конфедерації (тільки без участи послів міста Познання)[5]), сьогож року на pacta conventa Яна Собєского та

[1]) Vol. leg., IV., 106.
[2]) Vol. leg., IV., 206.
[3]) Ibid. 1068.
[4]) Ibid. V. 35.
[5]) Ibid. 249.

суффрагіях при його виборі[1]), 1676 року на коронаційнім соймі (знов без участи послів Познання), 1696 року на конфедерації коронній та литовській[2]), 1697 року на суффрагіях при виборі Августа II[3]) й на його pacta conventa[4]) (підписались тільки представителі Кракова та Львова), 1733 року на конфедерації Варшавській — три міста (знов без представителів міста Познання), 1764 року на конфедерації Варшавській так саме.

Шляхетський сойм не тільки не відбирав представительства від сих чотирох міст, що мали до сього безсумнівне право, лише навіть готов був розширити його й на инші міста; так, 1764 року, при виборі Станіслава Августа, крім підписів Кракова, Познаня та Львова несподівано являють ся підпис представителів міст Люблина й Каменця Подільського; та чомусь нема представителів Вильна. Число послів від кождого міста лишав ся неозначеним; нема ні постійности в їх числі, ні рівности в числі послів одного міста з числом послів инших міст. Так, 1648 року, виленських послів було чотири, а 1668 року тільки двох; в тім самім часі Краків вислав тільки трех. Подібну нерівність постійно бачить ся й що до инших міст, у всіх випадках їх репрезентації.

Вичислені випадки участи міщан у праводатній, державній дїяльности показують, що представителї міст цїнили тільки своє право участи у виборі королїв: міста висилають депутатів на сойми й конфедерації тільки тоді, коли наступав безкоролївя та новий вибір. Коли тільки доконано вибір і начинаєть ся звичайний хід праводатної дїяльности на соймах, міста не мають на них своїх представителїв. Трудно сказати, чи позбавили ся вони сього права, чи тільки його нехтували. В усякім разі, обставина отся, вказує на се, що королївська власть була одинокою ниткою, що звязувала два суспільства так вигідно положені в одній державі. Певна річ, очевидний інтерес міст домагав ся впливу на се, в чиїх руках має бути королївська власть, щоби шалї политичної рівноваги трималисъ як так несогірше.

---

[1]) Vol. leg. V, 279.
[2]) Ibid. 860.
[3]) Ibid. 870.
[4]) Ibid. VI, 45.

Та чогож можна було сподівати ся цілому міському станови від присутности при виборі королів десяти, чи дванадцяти міських послів серед шляхетського сойма? Ясно, що се було тільки почестною формальностию. В тім містить ся саме причина байдужности згаданих, нечисленних міст до свого права участи у виборчих соймах.

Попри се все право міст Кракова, Вильна, Львова й Познаня до участи у виборі королів основане було тільки на ласці шляхетського стану; воно було тільки прихильним виїмком із загального правила. Загальним же правилом лишаєть ся: „Право вибору королїв належить до сойму, сойм репрезентує земські інтереси; а земською верствою, від часу надання містам нїмецького права, лишаєть ся один тільки шляхетський стан". Та не в тім сила, чи мало се або инше місто право участи в сеймах, лишень у тім — чи міський стан мав право участи в загальнодержавній праводатній дїяльности. По правдї на отсе питанє мусимо відповісти, що не мало й не могло мати сього права. Та коли міста не володіли сим правом, то з другого боку й шляхетський стан не мав права вмішувати ся у праводавство міст. Міста мали право постановляти свої „велькери" (Willkühren), що мали обовязуючу силу закона. Зрештою між положенєм шляхетського стану й положенєм міщан з сього боку була отся рїжниця, що шляхетському станови полишено спромогу розвивати свобідно праводавство; йому не накинено, відразу нїякого чужого кодексу; містаж, набуваючи муніціпальне право, заразом із тим діставали кодекс карних і цивільних законів та форму суспільного устрою, показану їм у старших містах. Тому не багато лишень міст скористало зі свого права що до змін, або принаймснше до лїпшого пристосовленя саксонських законів до словянського побуту. Пригадуємо ще раз, що не можемо й не маємо намїру говорити про основу сих законів та їх вартість в порівнанню з побутовим польським або руським правом; ми не хочемо провірювати, скільки справедливі слова сих, що думають, немов то сї закони були дані для Саксів-дикунів й тому вони писані кровю та що без остраху годї змалювати собі соромітних для людства установ про кари й способи карного допиту, які містять ся у „Саксонах". Вкажемо тільки на се, що права сї принесено вже готові до міст Литовської Руси.

які розуміють ся не мали нїмецької людности й творили вони тут зовсїм чуже право. В тім, на нашу думку, містить ся основна причана, чому муніціпальне праводанство лишилось у Польщі майже незмінним від XIII до XVIII віка.

Друга причина безсильности праводатної власти міського стану лежить у сїм, що сей стан не витворив (та не міг витворити) загальних соймів, подібних до шляхетських. При кінцї XVIII віка Колонтай жалував, що старі часи Річи Посполитої не полишили у спадщинї його часам якого небудь загального міського парляменту, чогось в родї англійської палати депутатів; він бажав би, щоби поруч шляхетського сойму була „Miejska Izba", забуваючи попри се цїлком, що в Англії палата депутатів не обіймає тільки одинокого міщанського стану, що ся палата зовсїм відповідає „посольській ізбі" сойма, як польський сенат відповідає палатї льордів. У Польщі загальноземські інтереси репрезентували земські посли. Міська Палата знов могла бути не частиною загального сойма, але зовсїм осібним соймом, немов би иньшої держави. На се, певна річ, не могла згодити ся земська держава. Тому, коли вирішали питання про реформи, що до цїлого міщанського стану в державі, що уряд давнїйшими часами, хоч таки скликав репрезентантів міст, всеж не на осібні міські збори, лишень на загальний сойм. Так було, коли Казимір Великий хотїв завести новий порядок у муніціпальнім судівництві: збори, що доконали реформу, складали ся з епископів, аббатів та иньших прелатів, каштелянів, воєвод і земських урядників, баронів, рицарів і шляхти, райцїв, війтів та лавників із міст[1]). Від часу ж повстання правильних соймів ні один раз не повторили ся загальні збори міських представителїв. Питання, що доторкували ся міст цїлої держави, полагоджували ся шляхотським соймом; кодекси муніціпального права редагували ся та видавали ся урядом[2]).

Таким чином праводатна дїяльність полишена була кождому місту зокрема, а через те вкорочувала ся сфера дїлання праводанства та зменшувало ся достоїнство самих законів. Закони постановлювали ся давнїйше радою, а потім по-

---

[1]) Vol. leg., I, 146.

[2]) Ibid., 352 (статут Лаского).

спільством кождого міста — інтригами, користолюбні, що наносили кривду одній стороні. Скарги, що прокидували ся по причині таких законів, викликували вмішування центрального ряду, короля та сойму; сеж знова ображувало й понижувало незалежність та компетентність праводатної власти в місті. Будемо мати нагоду показати, як міські велькери по містах придавлювали право народної більшости, як у руських містах вони нищили та ображували руську народність і православну віру. Тепер одначе, як думаємо, буде доволі навести зміст одного акту, дуже характеристичного що до внутрішнього міського праводанства: се акт короля Жиґмонта I з 1526 року, що доторкує ся міста Вильна. Поспільство міста нераз жалувало ся на раду за те, що вона веде управу не по писаному праву, як у иньших містах та при тім поспільство подавало королеви деякі пункти, щоби король наказав раді тримати ся в управі сих пунктів. Король, як видко, сповнив се прохання. Зі свого боку знов Виленська рада представляє королеви, що перше ніколи сі пункти не були в уживанню, що місто кермувало ся старими звичаями та привілеями. Наслідком сього заведення нових пунктів поданих поспільством, численні богаті мешканці побідніли й відріклись від маґдебурського права. Тому рада просить привернути їй у „повний уряд“, по давному. Король, перед яким вступились за радою духовні та сьвітські пани великого князівства Литовського, розсуджує таким чином: колиби предки короля вважали для міста користними сі пункти, які тепер подає поспільство, то певна річ, вони внесли б їх у свої привілеї; та місто не потребує ніяких нових законів, ані зміни давнійших, ані настановлення нових урядників; тому то король зносить пункти поспільства, яке не повинно нічим противити ся раді і инь.[1]).

При иньших нагодах та в иньших містах королї не завсігди потурають аристократичному консерватизмови ради й дають більше прав народному зборови; та завсігди й усюди отсї боязкі кроки на шляху праводанства ставляють ся при помочи королївської або соймової власти.

---

[1]) Собр. древн. гр. и ак. гор. Вильны и Трок. I. Nr 20.

Права міст до судової й адміністративної власти. Другий важливий пункт надання муніціпального права — такий: „На віки освободжуємо всіх міщан від судів і власти всіх воєвод, панів і старост, суддів та підсудків, намістників та иньших урядників так, що міщани не будуть обовязані відповідати перед ними, про щоб там на них і не заношено скарги". Право се без сумніву, мав незвичайну вагу: ним постановлює ся самоуправу та самостійний суд по містах. І в тім праві міста випередили шляхетський стан, що дістав своїй станові суди й своїх шляхетських урядників пізнійше, як раз наслідком надання сього права містам. Але то саме право на завсігди відчахнуло міста від участи в загальнодержавній судовій власти та управі. На основі карного процесу, що розвинув ся в Польщі й Литовській Руси зараз по заведенню нїмецького права, кождий повинен відповідати in forum competens, себто перед тим судом, до якого належить підсудний своїм станом. Вже давно вирінали із сього ріжні непорозуміння. Так ще у Вислицьких статутах Касиміра Великого була признана конечність частинного нарушення сього права тому, що — як каже закон — палїї та иньші злочинці, щоби вимінути руки правосуддя, часто крюють ся по містах і селах, що користують ся нїмецьким правом та втїкають сим робом від кари під захистом нїмецького права: таких злочинцїв постановлено витягати extra forum[1]). Незгода між земським та міським (польським та нїмецьким) правом відбила ся й у иньших двох параґрафах сьогож закону: „de illis, qui habentes jus teutonicum, utuntur polonico" і „de illo, qui citatur contra suum privilegium". Така незгода турбувала праводатну власть також у всіх дальших періодах. Але загальне правило про forum competens зберігало своє значінне. Силою сього правила міщанський суд не міг судити шляхтича. Наколиж по містах далї жило ще богато шляхтичів і місто було постійним місцем зборів околишнїх панів на торги та ярмарки, на сойміки та суди й попри се місцем пристановища в часї воєнних нападів, то у всїх сих випадках міщани могли стати жертвами численних злочинних поступків з боку шляхетського стану. До сього особливо богато

---

[1]) Vol. leg., I. 28

причин давали названі вище сходини; а безкарність, майже запоручена законом, служила ще більшою заохотою. Закон поклав собі прибільшити судову власть міст. Торунська конституція 1521 року постановила: „Тому що прокинув ся шкідний розлад між шляхетством і містами що до сих шляхтичів, які карають ся арештом на місці злочину за насильства по містах і місточках, постановлює ся така тимчасова устава (за згодою сенаторів та земських послів): коли який небудь шляхтич буде арештований міським (міщанським) урядом у королівськім місті, чи місточку, або в місті якого небудь приватного посїдача, то такий шляхтич, арештований на основі обвинувачення про насильство, повинен тримати ся у міськім ратуші. По доконанню сього, міський уряд не може ніяким робом відбувати над ним суд, ані накладати кари на сього шляхтича, поки не з'явить ся на засїданнє міського суду місцевий староста або віце-староста міський для постанови, що треба вчинити з таким шляхтичом за насильство. Коли староста або віце-староста згодить ся у своїм поглядї з постановою міського уряду, тодї шляхтич повинен бути засуджений та покараний згідно з постановою старости і міського уряду, коли-ж староста не згодить ся у своїм засудї із осудом міського уряду, то арештант повинен лишити ся у міській вязницї до сього часу, поки не надійде королівська постанова в сій справі. Та коли в якім небудь містї або місточку міський уряд посьмів вчинити що небудь против вище написаного, то староста, під якою властию й у якого округї в таке місто або місточко, повинен приловити верхнього проконзуля (бурмістра) разом з одним з поміж райців та відрубати їм голови"[1]).

Отсе тимчасове зарядженнє замінено пізнійшими конституціями на постійний закон[2]), але вже з деякими відмінами та доповненнями. Так в часї безкоролївя 1587, 1632, 1648, 1668 і 1674 року було постановлено, що подібні мішані суди повинні бути відбувані у міськім ратушї судом кантуровим, разом із міським магістрацьким, одначе так, щоби у складї суду були дві частини суднїв кантурових і одна частина райців[3])

---

[1]) Vol. leg., I, 396—397.
[2]) Vol. leg., II, 1014, 1241, 1399, 1449, 1450 та инш., III, 796
[3]) Vol. leg., II, 1059 і инш.

Зрештою саме поняте про насильство, за яке шляхтич може піддати ся міщанину судови означено тісними границями найтяжших злочинів (напад з убійством і ранами, знасилуванне жінок, напад на дім або двір шляхетський, що стоїть на міськім ґрунті). Коли по розвязанню справи покаже ся, що шляхтич був арештований несправедливо, то міщани підпадають карі 60-ти гривен на користь арештованого[4]). Далї на постанови такого суду дозволена апеляція до трибуналу або на сойм.

На основі цивільного процесу forum competens був сей суд, до якого належав підсудний. Та тут показували ся нові трудности тому, що по маєтковим правам особа міщанського стану часто причислювала ся до земства й відворотно, особа шляхетського стану причислювала ся до міста. Перша річ трафляла ся тодї, коли міщани володїли земськими маєтками, себто ґрунтовою власностию на земськім праві; друга — в тім випадку, коли шляхтич володїв у містї маєтком на міськім праві. Міщанин, що володїв нерухомою земською власностию відповідав перед судом земським. Та через те, що богато міст володїло нерухомою, земською власностию in commune, себто до цїлого міста належали села, фільварки та инь., закон постановив усї такі міста піддати земському судови, лишаючи міським судам дуже незначне число справ. Такі міста, по праву 1633 року, повинні були підлягати присудови земських судів у справах та кривдах земських, як що: видача селянина, стяганне повинностий від селян, справа убійства й проливу крови, захопленне земської нерухомої власности, вирув гаїв та лїсів і богато иньших справ безсумнївно земського характеру; тут вони повинні відповідати зовсїм так саме, як шляхтичі, себто з правом апеляциї не перед асессорию, але до трибуналу. До міськоїж юрисдикциї властиво належали тільки спеціяльно міські справи, а саме справи про маєтки й ґрунти у містах, про стяганне повинностий з міщан, про контракти, довги, торговлю й злочинн міщан. У таких справах міщани підлягали магістрацькому судови з апеляциєю до надворного суду[2]). Закон нераз постановлював, що шляхтич, який мав в містї влас-

[1]) Vol. leg., I. 521.
[2]) Vol. leg., III. 796.

ність на міськім праві обовязаний відповідати перед маґістрацьким судом у сих справах, що доторкають ся міських маєтків. Одначе вже таке часте повторюваннє сього права показує цїлу трудність переведення його в дїйсности. Ми бачили, що в Полоцьку король рішив ся перетяти всі трудности сього роду насильним способом, приказом, аби шляхтичі не володіли маєтками у місті. Тай отсе, певна річ, не сповнювалось ніколи докладно. Наслїдком сього склала ся загальна поведїнка, що кождий шляхтич відповідав перед земським, або міським судом, а кождий міщанин — перед маґістрацьким урядом. Та осьтаке розмеженнє судівництва з початку не було вигідне шляхетському станови. Щоби се пояснити, треба конче звернути ся до загальнодержавного устрою судівництва в мунїціпальнім праві.

Давно ще (більше ніж 200 лїт перед повстаннєм шляхетських трибуналів) витворив ся висший апеляцийний суд нїмецького права. Кажемо тут про загально звісне заведеннє Казиміра Великого[1]), що, бажаючи спинити безправні та ображаючі честь держави апеляциї за границю королївства та облекшити хід процесів, на загальнім зборі земських і міських репрезентантів заснував „jus supremum theutonicale provinciale“ в заміну за маґдебурський суд. Попри се зложено нїмецьке право в один кодекс законів. Сей висший суд складав ся із війта краківського й сімох довічних присяжних, вибраних прокуратором краківського замку разом з війтом краківським з поміж війтів та лавників міст Бохнї, Велички, Ропшицї, Липницї, Мисленицї, Олькуша, Вольбрама, з війтів Липника, Служова, Іжмановицї, Пшечня, Сандвинана, Балина, Чибровицї, з королївських солтисів Бодзанова, Іполомя, Лапшицї, Скавини, Рибна, Лиски, з війтів і солтисів монастирських. Такий суд був судом провінцияльним для Краківської землї, подібно як і в иньших землях (Познанській, Сандомирській, Руській) були свої провінцияльні суди. Одначе провінцияльний Краківський суд що до иньших подібних судів висшою інстанциєю так, що апеляция від міського суду йде на провінцияльний (приміром львівського) суд, відси знова на висший німецький суд краківського замку,

[1]) Vol. leg., I, 144—149.

відси до короля, себто комісарського суду райців шістьох міст[2]). Провінціяльні суди були другими інстанціями судів німецького права. Від них могла йти апеляция до третьої й останньої інстанції, до короля. Королівський знов суд що до справ німецького права був так організований: присяжних на королівськім суді було 12 райців, по двох із шістьох міст — Кракова, Санча, Бохні, Велички, Казиміра та Олькуша. В актах зберіглись постанови сього суду на апеляції від вищого німецького суду краківського замку. Председателем сього суду, замість короля був староста краківський[3]). Таким чином, суд комісарський шістьох міст відділював ся від королівського на осібний суд. При перенесенню столиці з Кракова до Варшави суд королівський (асессория) й суд комісарський шістьох міст стали ся двома зовсім ріжними судовими заведеннями.

До сеї пори, поки німецьке право не перетворило ся ще в муніціпальне, поки ще не була поведена остра границя між станами, вище згадані, апеляційні суди були не муніціпальними судами, лишень судами німецького права, якому однаково могли підлягати й пани та й инші верстви. Коли ж німецьке право перемінило ся на спеціяльне міське, то й суди сї стали ся становими, міщанськими і шляхетський стан бачив у них заведення чуже. Становий пересуд сих судів, певна річ, мусів рівнати ся становому пересудови пізнїйших земських судів і трибуналів. Тимчасом, коли виходила скарга з боку шляхтича на міщанина, справа невдоволяючо розвязана в міськім судї, переходила в апеляції на суд Краківського замку й потім на комісарський суд шістьох міст; коли ж виходила скарга від міщанина на шляхтича, то справа йшла в апеляції від земських або міських судів на королівський суд, свобідний від станових пересудів. Ось чому се шляхетство напирало 1550 року, за Жиґмонта Августа, щоби справи міщан зі шляхтичами рішали ся на асессорськім суді[4]). Сюди згодом переходом перейшла й вища апеляційна власть у справах властиво міських, — комісарський суд шістьох міст істнував ще до кінця

---

[1]) Pocz. sądów miejskich.
[2]) C. D. R. P., III, Nr. 218.
[3]) Zbiór praw, dowodów i uwag, IV, 9.

панування Владислава IV. Сей суд не був внесений ніякою конституцією шляхетського сойму, він зник сам від себе тому, що міщани самі звертали ся до суду короля, де бачили більшу силу і запоруку.

Аж 1578 року шляхетський стан досягнув се, що мали міста вже від часів Казиміра, себто добив ся заведення шляхетського вищого суду, трибуналів, до яких, певна річ, не могли бути допущені депутати міст. Одначе, хоч трибунали справді могли вважати ся вищими загальнодержавними судами (подібно, як шляхетські сойми стали ся загальнодержавним, праводатним збором), не тільки властиво міщанські справи, але навіть справи скарг шляхтичів на міщан не були придані трибуналам; противно, вони лишили ся при асессорії, яка з властивого надворного королівського суду перемінювала ся все більше та більше на особний трибунал, що складав ся у XVIII віці з канцлерів, підканцлерів обох народів, великих секретарів, референдарів, писарів, інстигаторів і віце-інстигаторів, регентів, писаря декретового, чотирох сенаторів і дванадцяти асессорів зі шляхетського стану[1]). Так без ніякої вини з боку шляхетського стану, міста, що перше мали ширшу судову власть, ніж шляхетство, вкінци опинили ся в положенню далеко гіршім та залежнім від шляхетського стану, стратили свій вищий трибунал і стали підлягати судови асессорії, що складала ся із членів зовсім чужих міщанству. Основна причина сеї появи містить ся в тій подвійности, яка проникала цілий склад держави від часу заведення німецького права: два борючі ся против себе принціпи змагали ся заміпити одно одного; колиб не взяло було гори шляхетство, взялоб ві міщанство; способи замирення між ними зносили ся вже самою основою муніціпального, німецького устрою; жерело пізнійшого безправя міст лежало в їх правах: коли тільки було сказано, що міста освободжують ся від усякої власти воєвод і инь. то неминуче стали виявляти ся ті самі наслідки, на які так жалували ся міста в пізнійших часах Річи Посполитої. Судова власть міст обмежила ся самими лишень мурами кождого міста.

---

[1]) Ibid., 12.

Те саме доконало ся і з адміністративною властию. Надання муніціпального права вилучили міста від компетенції не тільки старинних словянських адміністративних заведень, воєводської й каштелянської власти, та потім і від нових, що розвинули ся під впливом німецького права, від старостинської власти[1]). Земські верстви не могли ані вмішувати ся у вибір міських урядників, ані бути вибираними на міських урядників, не входячи в останнє у міщанський стан. Те саме треба розуміти й відворотно: мешканці міст не можуть брати участи ні у виборі земських урядників, ані в земській управі. Тому то при кінці XVIII віка міщани жалують ся, що їх не допускають до служби для вітчини ані в громадянській ні духовній, ні военній дікастерії і справедливо висновують про себе, що вони повинні вважати ся немов чужинцями в державі.

При зростаючім становім роздїлї міщани як раз так саме не бажали мати міськими урядниками шляхтичів, як шляхтичі не бажали бачити на своїх державних урядах міщан. У Львові 1607 року трафило ся ось таке: там між райцями були деякі шляхтичі, що приняли міське право. Колегія сорока мужів зложила заяву, щоби вони покинули свої уряди; міщанам здавало ся, що сї райцї, належачі родом до иньшого стану, не будуть з такою печаливостию старати ся про добробут міщан, як особи сього самого стану; особливо бояли ся, щоби шляхта не заволодїла вповнї радницькими урядами[2]).

Нема отже нїчого дивного, коли шляхта напирає ся, щоби міські староства були роздавані шляхтичам, які мають посїлости в тій землї, де лежить староство; легко поняти, як неможливо було для шляхти відкрити доступ міщанам до займання адміністративних урядів, коли й вони приймали шляхту дуже обережно[3]). Намістники старост також повинні були бути шляхтичами тому, що здебільшого вони заступали старост на судах. Те саме треба думати й про всї иньші адміністративні уряди держави. Значить ся, шляхетство й міщанство жило кожде про себе в межах строгої консеквенції й законности,

---

[1]) Хоч, як побачимо нияше, не завсїгди й не вповнї.

[2]) Zubrycki, Kronika miasta Lwowa, 237.

[3]) Vol. leg., I, 307, 389, III, 192.

вилучаючи себе обопільно від своїх урядових заведень. Не вина тут шляхетства, що шляхетські державні уряди були привабливіші, ніж міщанські.

Право міст на ґрунтову власть. Говорячи про права, наданні привілеями німецького права, ми згадували про одно право, що мало найбільше важні наслідки, а саме про освобожденне поселенців від військової повинности. Се право лишило ся і при тих оселях, що потім дістали муніципальний устрій, себто при містах. Мешканці міст властиво польських вилучені були від обовязку являти ся на посполите рушенне; але давний обовязок ставляння обозів для війська був наложений на міста[1]) (наперекір наданням німецького права). Таким чином, правом було постановлене, що як пани повинні були виступати всї до одного, кождий відповідно до свого нерухомого маєтку, так міста знова були обовязані доставляти війську вози й инші конечні потреби обозів[2]). З пізнїйших конституцій видко, що крім сього обовязку, міста повинні були виставляти на війну й людий (1544 року від 8.000 — одного їздця і від 4.000 — одного піхотника). Місто становило немов коллєктивну особу одного володільця. В тих околицях, де німецьке право розповсюдилось передовсім у формі муніципального, як що на Литві й Руси, мешканці міст не були вилучені від військової повинности; міста великого князївства Литовського повинні були ставити піхоту, коли тимчасом кінницю складали пани[3]). Так у короні, як і в князївстві міста, в яких були значнїйші фортеці, були обовязані тільки до їх утримування та оборони в разї небезпеченства.

Вище було вже згадане, яку вагу мав наданнє сеї пільги та як отся пільга впливає на політичні права сих, що користують ся нею. В теперішнїй хвилї треба вказати на звязь її з правом ґрунтової власности. Повне право посїдання ґрунтів се основний рис польського шляхетства, так що шляхетство й ґрунтова власність вважали ся понятями нероздїльними, майже

[1]) Vol. leg., II, 1374.

[2]) Ibid., III, 420.

[3]) Vol. leg., IV, 673. Порівнай Чацкого, O lit. i pol. praw., I, 219 (вказівки на се, що міщани відкупляють ся від військової повинности); A. J. P., II, Nr. 13.

тотожними. У звязи з правом посїдання стояли всї инші політичні права. Одначе се право вкладало на шляхту ї одинокий обовязок для держави, а саме обовязок військової служби: пан, що не сповнював сеї повинности, підпадав погрозї позбавлення ґрунтової власности. Місто, на основі сього поняття, яке дало про нього німецьке право, було призначене не до сповнення військових, тільки фінансових потреб держави. Мешканцї міста також дістають наданнями ґрунтову власність, але обовязані платити від неї чинш державі. Військовому чоловікови надавала ся земля на приватну власність, місту тільки частиця землї, як ґрунтовій одиниці. При установі двох ріжних судових та адміністративних урядів ті, що володїли частинкою міського ґрунту підлягали урядови міського магістрату принаймнїше в усім, що доторкав ся маєтків; ті знова, що володїють приватною ґрунтовою власностию, підлягають земським (себто шляхетським) судам і адміністративним заведенням.

Так у Польщі установили ся два роди ґрунтової власности: власність, підлягаюча муніципальному праву (bona juri civili supposita), і власність земська, шляхетська (bona iuri terrestri supposita). Право повинно було повести між ними остру межу. В тих часах слабого, юридичного розвитку, права, основані на маєтностях, майже все переходили на особисті; чоловік освобожденний від податків задля земського маєтку, вважав ся особою, що не підлягав обтяженню податками в ніякім разї; відворотно чоловік, що не підлягав військовій повинности задля свого міського маєтку, не хотїв ити в похід і тодї, коли би набув і земську, нерухому власність. Так дїяло ся справдї: міщани, що володїли земською власностию, відмовляють ся від військової служби; шляхтичі, що володїють домами в містї, не хочуть платити податків. І стан міщанський і стан шляхетський прямують до сього, аби вилучити ся обопільно від прав посїдання, що належали до одного й другого, як се бачимо з отсього закону короля Яна Альбрехта 1496 р., доторкаючого ся польських міст:

„Постановлюємо, що міщани й плебеї не можуть купувати й тримати правом вічного володїння або заставу місточок, сїл, лугів та инших маєтків, підлягаючих земському праву тому, що вони не займають відповідних місць між шляхтичами в походах і військах; вони, володїючи такими маєтками, зви-

чайно вишукують нагоду, щоби відхилити ся від воєнних походів. А крім сього, так як вони самі не позволяють шляхтичам купувати домів та маєтків підлягаючих муніципальному праву, годить ся по справедливости також їм заказати купованє маєтків, підлягаючих земському праву. Значить ся, земські и міські суди не повинні допускати записів (inscriptiones — актів купна) сього роду на користь міщан, а коли переступлять отсе узаконенє, то від нині всі купні умови, зроблені против сеї конституції будуть уважати ся недоконаними й без ніякого значіння, на основі сього статуту. Міщани, що захопили вже земські маєтки, обовязують ся продати їх у тім речениці, в якім можуть се зробити під погрозою кари, що неминуче буде стягнена з непослушних на наш розказ, або заряджение місцевого воєводи[1]).

Певна річ, що годї думати, аби сим узаконенєм всї мешканці всїх міст корони зараз були позбавлені своїх земських маєтків. Шляхетству не легко було довести своєї цїли до практичного доконання. Було богато ще міщан, що володіли приватною, нерухомою власностию. В 1505 роцї, в Радомськім статуті короля Александра зроблена була тому уступка з боку шляхетського стану: „Тому що, каже статут, купці й міщани, що мають більшу нагоду розбогатїти з промислу та розбогатївши прилучувати до маєтків міських земські посїлости, звичайно стараютъ ся про увільненє від військової служби й таким чином хочуть у сих маєтках користувати ся більшими привілеями, ніж шляхетство та відбирають шляхетству, що проливав кров за Річ Посполиту й суспільний спокій, його засоби до життя, — то король разом з пралатами, радниками, баронами й земськими послами постановлює, що міщани, володїючі дідичними земськими маєтками, а якими звязана військова служба, не можуть бути вилучені й освободжені від воєнної служби; грамоти ж королївської величности дані з полекшою що до військової служби та ті, що можуть бути видані на далї, не повинні мати ніякої сили[2]).

Очевидно, що в тім випадку закон готовий признати істнуючий факт та лишень управильнює його. Одначе за яких кілька

[1]) Vol. leg., I, 271.
[2]) Vol. leg., I, 305.

літ шляхетство знова старається ся привернути до дїлання статут 1496 року з більшою ще рішучостию та строгостию. Те саме узаконення повторює ся потім 1538 року. Король на основі давнїйших конституцій та „на домагання підданих своїх“, себто шляхтичів, грозить карою 100 марок сьому судиї, що допустить до зложення контракту на користь міщанина; землї, якими вже володїють міщани, повинні бути продані шляхтичеви й громадянинови королівства не пізнїйше як за чотири роки; в противнім разї король конфіскує їх та продає, а гроші обертає на оборону держави. Ся постанова не розтягає ся на міста і громади володїючі in communi маєтками на основі старих привілеїв, наданих ще перед статутом короля Яна Альбрехта[1]).

На сю постанову, без сумнїву, покликує ся 27-й параґраф Пйотрковського привілею Жиґмонта Августа (1550 р.) в якім говорить ся: коли міщани, володїючі земськими маєтками, будуть візвані до суду з якої небудь сторони про предмет їх маєтків, то король обіцює поступити згідно з законом[2]). Се одначе не вказує на признання права міщан до земських маєтків, як хотїв дехто думати[3]). Що шляхетство не відступало від своєї цїли, доказує нове повторення статуту Яна Альбрехта, зроблене 1611 року, з виїмком від сього загального заказу володїння земськими маєтками — міщан міста Кракова та пруських міст[4]). Пруські міста ніколи не тратили сього права (по причинї вже вище поясненій); та Краків очевидно попав у виїмки тому мабуть, що трудно було відібрати маєтки від численних і богатих мешканцїв столицї. Можна думати, що й по иньших містах були ще посїдачі-міщани: конституція про посполите рушення 1621 року приписує, щоби міщани, володїючі дїдичними земськими маєтками, виступали на війну особисто, з виїмком членів магістрата[5]). Такий здогад передовсім доторкує ся міст великого князївства Литовського, які не були

---

[1]) ...Vigore privillegiorum antiquorum, secus de privillegiis, quae ante statutum Joannis Alberti regis concessa sunt. Vol. leg., I, 526.

[2]) Vol. leg., II, 596.

[3]) Zbiór praw, dowodów i uwag, VI, 6.

[4]) Vol. leg., III, 14.

[5]) Ibid., 420.

освобождені від военної повинности й до них, значить ся, навіть не був приноровлений найважнійший мотив польського закона 1495 року та иньших наступаючих постанов. Але й тут міщани, подібно як міщани корони, старались викручувати ся та викупляти ся від військової служби. Закон 1611 року без сумніву доторкув ся однаково міст Корони, як і великого князівства; та в сім останнім він не міг бути ніколи приноровленим з цілою строгостию: так сильно вкорінило ся у старих руських містах поняте про право всіх верств суспільности на володіннє ґрунтовою власностию. Без сумніву й тут проявляв ся ся ріжниця між містами корони й великого князівства, що в перших довго мала перевагу чужа людність, у других же — ніколи. На всякий спосіб 1775 р. ся ріжниця показала ся дуже остро: міщани великого князівства дістали правне право володіння нерухомою земською власностию, а міщани Корони його не дістали.

Значить ся, починаючи від кінця XV віка, шляхетство постійно й удатно йшло до своєї цілі, себто до відмеженя свого права ґрунтової власности від чужих вмішувань. Ніхто не скаже, що шляхетське праводавство поступало в тім разі тільки по праву сильнійшого та, що тут проявило ся не право, лишень надужитє права. Одночасно з такими поступками шляхетства против міщан, у всіх містах міщани виступають у тім саме напрямку против шляхти. Ми бачили, що в Полоцьку міщани змогли добути постанову цілковитого заказу шляхті й боярам володіти міськими посілостями. В иньших містах міщани прямують до сього, щоби шляхтичів, що володіють міськими посілостями, повернути зовсім у міщанський стан: в 1539 році Виленські міщани дістали привілей короля Жиґмонта на се, що всі, хто лише купив міський дім, повинні приняти „право мѣстское“ та що кождий, володіючий міським майном, хотяй би володів разом і земським маєтком, не може виломлювати ся з під міського права[1]). Таку постанову повторив і в 1552 році король Жиґмонт Август[2]). Спонукою до сього

[1]) Собр. др. гр. и ак. тор. Вильны и Трокъ, I, 33.
[2]) Ibid., 52.

служить усе обставина, що шляхтичі та їх слуги відхиляють ся від податків, спочиваючих на міській власности[1]).

4. Урядові заведення й особи в містах.

Вище виложені замітки про права міст, здаєть ся, доста доказують, що муніціпальне право позбавило мешканців міст політичних і громадянських прав в державі: кожде право, надане їм, в останнім своїм наслідку, доводило до безправя. Але ціною позбавлення політичних прав куплено внутрішню самоуправу й самостійний суд у містах. Та чейже ще переконаємо ся про се, що отсей добутий результат не був вартий такої жертви, що справдї незалежна й повна самоуправа неможлива без політичних прав, що кожде місто, полишене самому собі, було безвахистне против насильств инших властий та, що сам устрій муніціпальної управи ві раз не можна вважати взірцем самоуправи.

Таким чином ми повинні означити: 1) відносини муніціпальної управи до державних властий та 2) саму форму муніціпальної управи.

Відносини міської управи до державної провінціяльної адміністрації. Хоча в наданнях муніціпального права всюди говорить ся, що міщани освободжують ся від усякої власти воєвод, старост і инь., всеж у тих самих наданнях королї ставлять міста в ріжні відносини до державних провінціяльних властий. Щоби показати, до якого ступня були ріжнородні первісні права на самоуправу по містах, наведемо декілька примірів із надань для міст Литовсько-Руської держави. В 1507 році Жигмонт потверджує надане маґдебурського права, видане місту Волковийскови ще королем Александром. У тім наданню так означуєть ся відносини міста до королївського, волковийського урядника: „Від власти й судів урядника волковийського їх (міщан) його милість (король Александер) освободив з виймком сього, що доторкаєть ся ґвалту, підпалу, розбою та насильства; се його милість взяв на себе та своїх урядників. Коли який міщанин буде мав дїло до волостного чоловіка, то судить державець волковийський або його

[1]) Див. ibid., NNr. 34, 78, 80, 86; Kronika miasta Lwowa, 85.

намістник на нашім дворі разом з війтом, коли́ж волостний чоловік буде мав діло до міщанина, то судить війт з намістником на ратуші їх (магдебурським) правом[1]). Таким робом тут немов наново привертав ся зміст давніших надань німецького права, ще з перед часу почину муніципального права. Зрештою се одинокий випадок, відомий з актів. Вилучення карних справ із судової власти міських урядників ніде не повторив ся та імовірно був опісля знесений у самім Волковийську. В 1510 році той сам король потверджує надання магдебурського права, видану Олександром місту Високому; в ним говорить ся, що король Олександр не казав намістникови Доротицкому самому судити й годити міщан тілько, що намістник повинен судити при війті й бурмістрах „для смотрѣнія вины“. Коли́ж припаде намістникови й війтови вердунок гроший, то для намістника 8 гроший, війтови 4; від синьої рани намістникови з війтом $7\frac{1}{2}$ гроший; війтови з того третій пеняз. Також коли трафить ся суд про ґвалт, розбій, підпал і крадіж, тоді повинен судити намістник з райцями; коли́ж злодій без краденого, то повинен бути відданий війтови[2]). Тут, очевидно, віддав ся королівському урядникови власть шлеського й польського провінціяльного війта.

Ширше приноровленнє мав сей порядок суду й управи, який 1. 81 року Стефан Баторий постановив у Пинську: „Даємо й дозволяємо війтови з лавниками та бурмістрови з райцями, установленими в місті, власть і право — всякі діла, підлягаючі їх судови, вислухувати, досліджувати, судити, видавати засуди й карати відповідно зі злочинами та уставами магдебурського прива. Одначе всі взагалі обивателі міста Пинська й чужі люди, що будуть уважати себе покривдженими засудом вище названих рад міста Пинська, мають право апелювати від їх декретів до Пинського старости, заплативши до міського скарбу копу гроший, по закону магдебурського права; а потім від суду старости — до королівського суду“[3]). Та піддане міського суду старостинському, як вищій інстанції,

---

[1]) A. З. Р., II. 13.
[2]) A. З. Р., II. 59.
[3]) A. З. Р., III, Nr. 125.

мало місце не в богато містах. Власть старинних, словянських заведень (воєводська, намістницька й инь.) та нових (старостинська) мала дуже великий вплив на міську управу, коли уряд міського війта сполучив ся з урядом воєводи або старости. Король, освободжуючи місто Полоцьк від власти воєвод при наданню маґдебурського права, постановив саме тоді й воєводу полоцького міським війтом: „Що до війтівства в Полоцьку, то як з давних давен, — каже Стефан Баторий у потверджаючім привілею 1580 року, по поворотї Полоцька від Росиї, — війтом бував та війтівством заряджував ніхто иньший, як воєвода Полоцький, так і тепер пан воєвода полоцький — теперішній і усї будучі повинні бути війтами в Полоцьку настановляти лентвійта й відправляти всякі міські справи по законам і звичаям маґдебурського права“[1]).

Та коли й у Литовсько-Руській державі всюди настали староства, то далеко частійше війтівство сполучувало ся зі староством. Через те, що се були появи однородні, які почали ся з тих самих пріндіпів нїмецького права, сполученнє їх було до сього ступня легке й загальне, що шляхетське праводавство вважало потрібним попередити їх злитє осібним законом (певна річ, для своїх станових выгод, щоби відкрити достуи до прожитків більшому числу шляхти). В 1569 році Жиґмонт Август, надаючи маґдебурське право місту Дисиї, пише:[2]) „Що до тамошнього війта йно ми уряд війтівський вкладаємо на старосту нашого дисенського — теперішнього й будучих старост і даємо сим привілейом таку постанову на вічні часи: старости наші дисенські мають бути від нас на місци війтівськім..., а староста буде настановляти лентвійта. Коли випаде яка велика справа, яку-б лентвійт сам не міг рішити, то повинні давати знати старостї, як головному війтови; староста ж, у характері війта, обовязаний явити ся в ратуші й судити такі справи та рішати по маґдебурському праву, лишень не по якому иньшому, разом з лавниками“. Конституцією Варшавського сойму 1607 року було постановлено: „Війтівства, які ще не сполучені (inkorporowane) зі староствами, не будемо сполучувати з ними, щоби

---

[1]) A. З. Р. III. Nr. 121.
[2]) A. Юзн. и З. Р., I, Nr. 151.

не було для військової служби втрати людий заслужених як у Короні, так і в Литві"[1]). Той сам закон був ще раз повторений 1620 року[2]) в pacta conventa Жигмонта III, що обовязує ся не роздавати привілеїв старостам на війтівства, що перше були осібно, seorsive[3]). Тут розуміють ся численні сільські війтівства по староствах, рівно як і війтівства по містах. Та отсим тоді було запобігти злитю богатьох війтівств зі староствами, коли такий злиток вже відбував ся при самім наданню маґдебурського права містам, або при самім заведенню староств. Крім сього, при продажі війтівств лекше, як що було купити їх місцевому старості, який і перше був у постійних економічних зносинах з війтівством. Таким чином бачимо війтівства сполучені з ґродовими й неґродовими староствами в містах Ковелі[4], Кремінці[5]) (наслїдком продажі), Барі (наслїдком заміни довічного староства на вічне й дїдичне при відданю його Виговському, гетманови війск запорожських)[6]) та в богато иньших.

Та всеж не можемо дивити ся на всї вище вияснені випадки залежности міста від воєводської й старостинської власти инакше, як на виїмки. Було богато міст поставлених, по словам надань, в повну незалежність від усіх провінціяльних властий і заведень. Треба означити нормальні й загальні відносини міст до воєводської й старостинської юрисдикциї. Воєводи й старости, по закону, могли вмішувати ся у міську управу тільки в сфері господарства. Воєводи в містах зберігли одну тільки частину власти, — себто право постановлення такси на продукти в містах. Се було поручене воєводам, певна річ, тому, щоби такса могла як так тримати ся при єдности цїни в цїлім воєводстві, а не в кождім старостві осібно. Конституциї, поручаючі воєводам догляд над цінами, мірами й вагами по містах, починають ся від половини XV віка та йдуть вже безнастанно. Так 1451 року було постановлено: „Часто

---

[1]) Vol. leg., II. 1607 р.
[2]) Ibid., III, 367.
[3]) Ibid., VI. 623.
[4]) Рукоп. Київск. Центр. Арх., кн. 1477, л. 87.
[5]) Ibid., кн 1973 л. 38.
[6]) Vol. leg. IV. 647.

мешканцїв міст і місточок, купцї й ремісники пригнїтають та кривдять шляхтичів і захожих у торговлї; тому то постановлюємо, що воєвода кождої землї мав власть зменшувати надмірні ціни й доводити до доброго порядку. А коли міщани покажуть ся непослушними заряджению воєводи, то він мав власть покарати їх по старому звичаю“[1]). Ту саму постанову повторено 1538 р. з погрозою воєводам, що не сповняють своїх обовязків, кари 100 марок, а міщанам непослушним 40 марок[2]).

В 1560 році було постановлено, що воєводи повинні два рази на рік визначувати таксу житевих припасів, покликавши старост або підстарост і урядників, між иньшими й земських. Такса повинна бути постановлена в головнім місті воєводства або землї, на ратуші, при міськім магістратї. Такої підлягають всї продукти ремесла й кольоніяльні товари (коріння, вино, тканини й инь.) тільки не збіже, певна річ, тому, що продукти першого роду купують пани, а збіже вони самі продають у містї; зберігаючи собі право самовільного визначування цїни на продукти ґрунту, шляхетство обмежує волю міщан у визначуванню цін на свої продукти. Зрештою, економічне значінне сього поступования оцїнимо в иньшім віддїлї нашої працї.

Правні відносини міст до старост були далеко більше ріжнородні й доводили до постійних колїзий. Міста, дістявши мунїціпальне право, не втратили для держави свого давнїйшого стратеґічного значіння; „miasto“ все ще лишало ся „городом“. Правда, що замки цитаделї віддїлювали ся від міста рівчаком й до них тільки привязалась назва „ґродів“; але й місто було обведене мурами та творило разом із замком одну твердиню. Староста був властиво оборонцем замку й у сих містах, де не було осібного ґарнїзону, він був військовим начальником твердинї. Се перший пункт колїзиї міста з ґродом, магістрацької управи зі старостинською. Далї староста був державцем (поссесором) королївського маєтку. До сього ж маєтку, йому наданого, прилучувалось передовсїм місто, чи мало воно маґдебурське право, чи не мало. В тім другім випадку місто підлягало економічному зарядови старости, що брав від міщан

[1]) Vol. leg., I. 158.
[2]) Ibid., 523.

грошеві чинши й натуральні побори та користував ся ріжними робітними повинностями в межах, визначених наданнєм або загальною державною уставою. Відси випливали ось такі відносини старости до міст:

1) Староста доглядає порядку міських фортифікаций; наколиж утримуваннє їх та понова повинні були покривати ся з деяких частий державних доходів, умисне на сю ціль призначених містам, як що чопове й шос, то староста повинен був знати, кільки місто дістає доходу й на що його вживають; відси иде ряд узаконень про се, щоби старости провірювали міські доходи. В конституциї Пйотрківського сойму 1565 року висказано як раз сей погляд, що привілеї міст надані їм не одиноко лишень задля добробуту міщан, тільки з тим, аби й на міщан наложити обовязки службового стану. Тому що міста наші основані (fundowane) й надїлені земським маєтком від наших предків не для самих тільки осіб, що живуть по містах, а для добра Річи Посполитої, то поручаємо старостам нашим доглядати, щоби міста підмагались та, щоби складав ся рахунок перед старостою й перед сими, яких прилучимо до нього. Будова й направа міст повинна бути ведена так, як ми накажемо, під доглядом старости й сих, що йому визначимо"[1]). Рік опісля обіцяні комісарі були настановлені[2]); ще рік знова було означено, за який час повинен бути складаний рахунок з податків[3]); сю постанову повторено 1613 року[4]) й накінець сформуловано 1620 року: рахунок повинен складати ся що року перед старостою або підстаростою зі всїх міських доходів; непослушні міщани карають ся 500 марками, по рішенню справи в задворнім судї. Староста й королївські комісарі повинні глядїти, щоби міщани довели до доброго порядку міські мури, башти й вали та мали гармати та скількість пороху, відповідно потребам[5]). Держава, вложивши на міста обовязок утримування твердинь, не вважала вже потрібним видавати на сю цїль загальнодержавних засобів (хиба що в часових та

[1]) Vol. leg., II, 694.
[2]) Ibid., 720.
[3]) Ibid., 726.
[4]) Ibid., III, 171.
[5]) Ibid., II, 380.

рідких нагодах) і прибільшувала тільки містам полекші в податках, в міру важности сеї або другої твердині. Та очевидна річ, що разом із тим більшало й значіннє міст. Але й се право сталось жерелом нового безправя. Важнійші твердині, як приміром, Камінець, що мав значіннє не тільки для цілої Польщі, але й для цілої Европи, мов „передня твердиня християнського сьвіта“, були освобождені від усіх державних податків; та місцевих засобів, певна річ, було за мало для утриманя таких твердинь. Се відкривало свобідну дорогу старостам до вмішування у всі части господарської, міської управи. Через те, що при ревізиї міських доходів мусїло приходити до непорозумінь і скарг між міщанами, то судове полагодженнє сих скарг само від себе переходило до старост. Вмішуванє економічне повело до вмішування юридичного.

2) Староста, як посесор королївських маєтків, розуміть ся, був обовязаний дбати про цїлість та прибільшенне доходів королївського скарбу. В тім напрямі він повинен був особливо глядїти на розклад ґрунтової власности по містах та на се, щоби міськими привілеями користували ся люди, що мають до сього право[1]).

Таким чином міста виступали в ріжні відносини економічної й полїцийної залежности від старостинського уряду. Треба додати до сього ще ось такі уваги: старости сповняли формальности при виборі магістрацьких урядників і від особи короля настановляли одного з вибраних королївським бурмістром; старости становили одиноку, найблизшу власть, під якої захист охоче піддавались покривджені магістрацьким судом або зарядженнєм[2]); у справах із земськими людьми та навіть із власними війтами, шляхтичами міщани повинні були звертатись до суду ґродового староства й таким чином навикали до сього, щоб бачити в нїм суд висшої інстанції[3]); сим робом став зрозумілим, чому апеляция до старости війшла в загальне вживанє дорогою звичаю, і чому самі старости виявляють вкінци свої претенсиї до сього, мов би до свого закон-

---

[1]) Vol. leg. II., 690.

[2]) Рук. Київск. Ц. Арх. кн. 3.961, л. 36.

[3]) Рукоп. К. Ц. Арх., кн. 1.973, л. I.

ного права[1]). Повна незалежність міст від старости могла доконатись тільки тоді, коли місто разом із замком (гродом) і округом було зовсім відділене від землі, себто дістало таку політичну форму, яку мали вільні міста Німеччини. В противнім разі, присутність двох різнородних властий в одній оселі повинна була неминуче скінчити ся рішучою перевагою сильнійшої із них. Так то й довело ся в Польщі, наслідком основного розвитку тих зародків, які були первісно покладені у відносинах міст до старостви. Закон вже опісля потвердив се, що зробило саме життє; так в 1768 р. конфедерацийний сойм постановив: „Зберігаючи в цілости й ненарушности давні узаконення, доторкаючі ся порядку та юрисдикції, постановляємо, щоби міщани відповідали перед своїм магістратом, а потім, як міщани, так і магістрат in civilibus перед старостою“[2]). Тимчасом користолюбне поступованнє старост, особливо довічних, зробилось так тяжким для міст, що при кінці істнованнія Річи Посполитої і міщани і публіцисти на трудне питанне: що було причиною упадку міст, однодушно відповідають: „старости й Жиди“. Відповідь без сумніву перша з краю, та всеж таки правдива.

Форма муніципальної управи й судівництва. Вмішуванне державних урядників у внутрішню міську управу не все можна вважати появою шкідливою; його викликували між иншим самі міщани, як одинокий спосіб охорони від надужить з боку магістрацької адміністрації й судової власти. Маємо на думці не припадкові надужитя сих або иньших осіб, неминучі й при найліпшій формі суспільного устрою, лишень надужитя, що випливали зі самого устрою муніципальної управи. Хоч форма муніципальної управи принесена була до Польщі, Литви й Руси вже готова, як склалась вона в останнє на Шлеску, хоч історія міського устрою в Польщі незвичайно слаба у своїм ході, всеж таки можна відкрити в ній три з ряду ступні: 1) на самім початку власть війта не належала до міської громади; 2) потім, по привласненню власти війта міського громадою, вона відбував ся замкненою в собі радою; 3) власть ради обмежує ся репрезентативними громадськими за-

[1]) Рукоп. К. П. Арх. кн. 3.957 л. 110.
[2]) Zbiór praw., dow., etc., V, 21.

веденнями. Таку одначе дорогу переходили не всі міста разом, лише кожде осібно: одно почало її в XIV віці, иньше в XIII. Не всї міста змогли перейти вказані три ступні: більша частина їх дійшла до другого, дуже богато лишилось на першім і тільки головні та старші міста досягнули третього. Таким чином, всі три форми суспільного устрою істнували одночасно і три історичні ступні стались трема родами суспільного устрою міст.

Основнїйшою й важнїйшою частиною мунїціпальної управи є без сумнїву війтівська власть. Надання маґдебурського права звичайно начинають перечисленнє нових міських порядків від сього: „війтівство перший раз заводимо". Маючи на думцї се, що було сказане про війтів німецького права взагалї[1]), ми повинні вказати тут тільки на се, як склалось значіннє війтівства пізнїйшими польськими узаконеннями. Питаннє про війтівство в королївських маєтках й розумієть ся у містах було розвязане польським праводавством зовсім відворотно, як було розвязане питаннє про війтів у приватно-панських маєтках. Як тут шляхетство звело значіннє війтів до хлопства так там старалось піднести його до шляхетства, кермуючись в обох разах становими користолюбними виглядами. Від початку XVII віка починаєть ся ряд узаконень, обмежуючих право короля до настановлювання війтів. В конституциях 1607[2]) й 1620[3]) р. говорить ся ще в загальних висловах, що війтівства можуть бути роздавані тільки людям заслуженим і жовнїрам. Але 1662 року було означене, з рішучою ясностию, що король не повинен давати привілею на війтівство людям плебейського роду. Законови додано ще й силу про минувшину: ті війтівства, що заняті особами плебейського стану против закону, оголошують ся вакантними й повинні бути роздані заслуженим жовнїрам. Із сеї постанови виймають ся: 1) ті війтівства, що належать до економічних королївських маєтків, 2) ті, що державними законами приписані містам та місточкам, 3) ті, що

---

[1]) Див. надання війтівства Владимірського й Литовижського в А. З. Р., I, 121.

[2]) Vol. leg., II, 1606.

[3]) Ibid., III, 367.

заняті судовими старостами для підтримання їх власти, і вкінци 4) девять війтівств у королівських маєтках, на які король має право настановляти людий, що є в його службі (actuali servitio)[1]. Конституция 1669 р. в останнє рішила, що війтівства можуть бути роздавані тільки шляхті, а привілеї, надані плебеям, зносять ся. Сю постанову розширено й на війтівства в економічних маєтках[2]. Тільки 1736 року дозволено віддавати війтівства й заслуженим не-шляхтичам[3].

При такім поставленню питання війтівство, очевидно, не показує ніякої признаки самоуправи по містах. На перший погляд здаєть ся навіть, що се заведеннє дає менше запоруки на самоуправу міщан, нїж власть давнїйших воєводів і инь.; уряд війта віддає ся на дідичну власність особам, що не мають нічого спільного з міщанським станом, й не може бути відібрана від них, мов їх приватна власність. Тимчасом надаєть ся війтови значну й неозначену власть над міською громадою: „всі, що живуть у місті, повинні покорятись війтови в усім і бути йому послушними“[4]. Властиво війтови належить ся судова власть; по виясненню кодексу маґдебурського права[5]), названнє війта латинським терміном „advocatus“ не вірне; „війт є judex seu praefectus judicii“; тому то у Німцїв війти підписують ся не advocatus, лише „judex juratus civitatis“. Війт, по маґдебурському праву, не повинен сам видавати присуди (sentencye wynajdować), а повинен питатись про сентенцию присяжних; не може й зневажати поданої йому думки, себто, коли він не годить ся на думку присяжних, повинен застановити виконаннє присуду й сказати присяжним, щоби вони лїпше надумались, або відложили постанову на иньший час і повинен при тім висказати їм свою гадку. Присуд має оповіщуватись в ось такій формі: „panowie dają za prawo y ja z nimi“[6]. Та власть війта не завсїгди обмежувалась судовими справами. В Полоцьку війт вибирає членів ради: „мають быти въ мѣстѣ

---

[1]) Vol. leg. IV, 844.
[2]) Ibid., V, 15.
[3]) Maciejowski, Hist. prawod. Słow., IV, 250 та инь.
[4]) A. S. P., I, Nr. 165.
[5]) Pocz. sądów miejskich.
[6]) Pocz. sądów miejskich.

первореченномъ завсегды двадцать радецъ, которыхъ будетъ обирати войтъ, половину закону римскаго и половину другую закону грецкаго, которые жъ радцы зъ войтомъ поспольто маютъ обрати про между себе, на каждый годъ, два бурмистры, одного закону римскаго, а другаго грецкаго, которыхъ же руками зъ войтомъ оба польно поспольство мастъ быти ряжено". Навіть більше: війтови полишаєть ся власть рішати справи без бурмістрів і райців: „тежъ войтъ справедливости сказанья опричь бурмистровъ и радецъ, моцнѣ вчинити можетъ; але бурмистры и радцы безъ войта або безъ лент-войта ни одного сказанья вдѣлати не маютъ"[1]). При таких порядках самоуправа в містї Полоцьку по 1498 роцї була, певна річ, слабша від самоуправи з перед 1498 року, себто часу заведення в містї маґдебурського права: містом став кермувати війт, настановлюваний королем, а саме воєвода полоцький; сей війт іменує в містї бурмістрів і райців, але може рішати справи й без них.

Такий був справжнїй стан дуже богато міст, що дістали маґдебурське право, аж до самого кінця істнованя Річи Посполитої. Та маґдебурське право, як право нїмецьке, містило в собі загальні прикмети нїмецького права й між иншим легкість відчужуванія державних урядів дорогою дару або купна. З покупом війтівства, всї права, злучені з ним, переходять до міської громади. Численні, богаті міста поспішно використували сю нагоду й уже скоро скупили війтівства; але велике число богатих міст не могло сього вчинити завдяки ріжним причинам до кінця XVI й початку XVII віка. В сїм періодї, в польських містах почалась інкорпорация війтівств в широких розмірах. Краків набув війтівство 1616 року під умовою, щоби через се не були зменшені права „magnae procurationis", себто

---

[1]) A. З. Р., I. 159. Одначе в муніципальнім праві була така плутанина, неозначеність і самоволя, що по десятьох роках від надання першого привілею Полоцькови, з якого вибрано вище наведені місця про війтівську власть), в потверджаючім привілею для сьогож Полоцька король Жиґмонт пише ось що: „В містї Полоцьку повинно бути 24 радців, них повинні вибирати війт і бурмістри; сї радцї, разом з війтом, повинні що року вибирати двох бурмістрів з поміж себе. Також апеляцию „по ортель" війт може допустити до бурмістрів і радців, а від бурмістрів і радців пїяка вже апеляции, тільки до нас". Див. А. З. Р., II, Nr. 61.

право wielkorządcy краківського[1]) (обставина, що вказує дуже рішучо на звязь староства з війтівством); Варшава добула таке саме війтівство 1609 року („salvo jure moderni possessoris"[2]), Львів 1388 р. (привілеєм Ягайли та може бути, що й скорше)[3]), Люблин 1589 р.[4]), Величка 1609 р.[5]), Пйотрків 1633 р.[6]) (знов се відібрано йому 1647), Ленчиця 1589 р.[7]), Сквирина 1616 р.[8]), Велюнь 1581 р.[9]), Вехова 1589 р.[10]), Буськ 1616 р.[11]), Шрода 1589 року[12]), Срем 1631 року[13]) тай инші. При купні війтіств міста стрічали перепону не тільки у власних матеріяльних засобах, але й у юридичному значінню війтівств для держави: шляхетство не бажало випустити їх зі своїх рук, подаючи як основу се, що через їх покуп містами зменшують ся засоби службового стану; в 1647 році було постановлено, що інкорпорації війтівств, надані деяким містам не осібними конституціями, лишень у формі додатків до инших конституцій, зносять ся: війтівства оголошують ся вакантними й готовими до продажі; інкорпорації полишено тільки містам граничним і сим, що дістали їх на основі осібних конституцій[14]). В маєтках економічних королі не завсїгди дозволяли інкорпорацію тому, що лякались зменшення особистих доходів; так 1589 р. земські посли иступали ся перед королем, за пограничне місто Кросно, щоби король потвердив authoritate praesentis conventus інкорпорацію війтівства кросненського, надану сьому місту предками його та приказав записати її в консти-

---

[1]) Vol. leg., III. 886.
[2]) Ibid., II. 1.680.
[3]) Zakrzycki, Kr. M. Lw., 21.
[4]) Vol. leg., II, 1.290.
[5]) Ibid., 1677.
[6]) Ibid., III, 821.
[7]) Ibid., II, 1.290.
[8]) Ibid., III. 303.
[9]) Ibid., II, 1.014.
[10]) Ibid., 1.290.
[11]) Ibid., III, 288.
[12]) Ibid., 1.290.
[13]) Ibid., III, 706. ...Зрештою богато з наведених тут конституцій се тільки видані соймом потвердження давнійших інкорпорацій. Час інкорпорування у богато містах зовсім невідомий.
[14]) Vol. leg., IV. 108.

туцию, та коли, по розвіданню, донесено королеви, що ся інкорпорация вийде на шкоду доходів столових і кварти, король не дозволяє інкорпорациї; зрештою, коли на будучім соймі покаже ся, що шкоди для столу і кварти не буде нїякої, то король обіцює потвердити її на будучім соймі[1]).

Таким чином не богато містам вдало ся добути собі війтівства. Але отсї міста, яким се вдало ся, вступають на другий ступень в історії внутрішньої самоуправи. Тодї в них на перший плян виступає рада. Рада в польських і литовсько-руських містах не має сього значіння, як у містах шлеських. Через те, що міста польські й литовсько-руські не витворювали самостійно форм суспільного устрою, то в них понятє про раду зливало ся з понятєм про коллегію присяжних в загальнім уявленню виборного уряду; звичайно обі вони розумілись під загальним іменем магістрату. Найбільше ясне відмеженнє ради від лави дає наданнє магдебурського права місту Пшиську 1581 р.: Міщани повинні відповідати й вести справи по магдебурському праву тільки перед війтом (якого ми настановляти будемо) і перед бурмістром, вибраним і настановленим з поміж міщан звичаєм таких же міст великого князївства Литовського. Перед війтом і лавниками (присяжними) міста вони повинні відповідати в справах карних (крівавих), як що: в справах про крадїж, убійство, шкоду на тїлї, підпал та в усїх иньших справах і злочинах злющих, підлежних війтівському судови, а перед бурмістром і радцями міста повинні відповідати в справах і позвах всяких „поточних“. Ясна річ, що присяжним поручує ся судова власть, а раді догляданнє біжучих справ та управа міста.

Значінне та круг дїлання коллегії лавників кодекс муніципального права означує таким робом: „Присяжні або лавники се особи, що засїдають на судї й що, вислухавши та до ладу прослїдивши справу з обох сторін, виявляють свою сентенцию (засуд), видавану голосованнєм; вони повинні засїдати з непокритими головами, без рукавиць, у плащі, без някої зброї, натще. Зрештою всї ті церемонії можна й не відбувати

---

[1]) Vol. leg. II, 1.290.

виовнїй, лишень годить ся сповнити основні річи — справедливість та инь. В їх присязі говорить ся: я NN присягаю Пану Богу Всемогучому, що на судї, на якому я засїдаю, обіцююсь видавати законний та справедливий ортель, у своєму найліпшому розумінню, відповідно до права магдебурського, привілеїв та вельксрів міських". Число присяжних в Магдебургї 11, війт 12-й, числом апостолів (крім Юди), а війт уявляє особу Спасителя. В иньших містах не потрібно такого числа присяжних та навіть у самім Магдебургї для суду досить 7, або принайменше 6 присяжних. В иньших містах бувае їх 6; а для судової постанови вважав ся достаточним 4, або принайменше 3-ох. Молодший присяжний, себто нововибраний є секретарем присяжних (sprawca spraw); тому то він повинен постійно бути особисто; крім сього, він — як би підскарбій судових доходів, що розділюють ся між присяжних. В Магдебургї кождому присяжному від кождої постанови платять по шелягу, а писареви — два. Та є ще иньший звичай, що заслугує на увагу: все, що платить ся на судї, кладе ся перед присяжними, а потім по судї ділять ся так: третий гріш писареви, як чоловікови, що напрацював ся на суді більше від иньших; рештою присяжні з війтом ділять ся на рівні[1]).

Той самий кодекс магдебурського права, що мав силу в цілім королївстві (з виїмком міст кульмського права), так означує судовий устрій муніціпального права. Роди муніціпальних судів ось такі: 1) великий бургграбський, 2) солтиський, 3) виложений та 4) поточний або potrzebny. Крім сього відріжнюють ся ще: купецький суд і „горяче право" (суд над злочинцем, приловленим на місци злочину). Три перші роди судів відбувають ся у звісних, означених речницях; всї иньші — коли небудь в конечній потребі. Склад всіх сих родів суду не завсїгди однаковий. У сім напрямі особливо визначуєть ся великий бургграбський суд. Він відбував ся три рази на рік. На нім, у Кракові і Львові, замість бургграбя предсідав бурмістр або один із ради, кого бурмістр посадить на своє місце; на місци ж магдебурського солтиса сидить війт, без якого бургграбій не може мати ніякого суду. Так у польських і руських

[1]) A. S. F. III. 125.

містах змішує ся дїяльність ради й лави в однім з найважнїйших відбувань судової власти; кажемо: з найважнїйших тому, що бурґрабському судови, на якім проводить бурмістр, підлягають справи найбільшої ваги, як карні, так і цивільні: напади по дорогах, наїзди на доми, „ґвалти панські“; тут рішають ся записи продажі (контракти купна) нерухомих маєтків, рішають ся довжні позви, складають ся контракти; сей суд видає кару за явні проступки проти релїґії й постанов церкви „а коли грішник показуєть ся непоправним, то виганяє ся його з громади, мов паршиву вівцю“. Ся остання дїяльність бурґрабського суду має особливу вагу в руських містах, де рада була в половину, або зовсїм католицька. Кодекс жалуєть ся, що хоча сей суд відкриває ся з незвичайними церемонїями, на судї панує повний непорядок: „инколи серед великого й негідного крику судня не знає, кого перше слухати, бо всї разом кричать — одни „zdawam in contumacyą!“, другий: „zdawam!“ „nie zdawam!“ „puszczam!“ „nie dopuszczam!“ „Panie sędzia! godzi się! nie godzi się!“ Незабаром зо два тижнї по бурґрабськім судї бував суд солтиський, також три рази на рік. Виложений суд (judicium expositum bannitum) се звичайний, постійний суд, з певними тільки феріяльними перестанками. В усїх сих судах присяжними бувають ті самі міські лавники[1]). В їх руках уся судова власть; але власть ся не дуже то може бути названа незалежною: постійна, довічна коллеґія лавників має свої особні інтереси, зовсїм незалежні від інтересів громади; вона далеко близше стоїть при своїм провіднику, часовім бурмістрі й постійнім війтї. Не кажучи вже про се, що провід бурмістра, як репрезентанта управи, не дає ніякої запоруки безсторонности в судї, війт, як постійний голова, так саме як і бурмістр, не годить ся на безстороннього судню, — все одно, чи буде він „дїдичним суднею“, шляхтичем, чи вибраним із числа радцїв.

Треба ще взяти на увагу, що в більшій части темних та глухих місточок лавниками були люди вповнї непросьвічені

[1]) Pocz. sąd. miejsk. Подібний судовий устрій в кодексї кульмського права див. у виданню 1745 р. „Jus Culmen-e“ — liber secundus, titulus primus, secundus, tertius et seqq.

(неписьменні), рідко коли тверезі й сумлінні, що в невеличких містах та місточках вони були в постійних, тісних зносинах з підсудними, що апеляція до провінціяльних судів, до суду комісарського й до асессорії майже вийшла з уживання та як небудь потребувала значних грошевих розходів, не завсігди приємних для підсудного, що сим робом засуди лавників стали майже безапеляційними; тоді ясно стане, до яких надужить доходив суд при муніціпальнім праві й чому розумні люди в Польщі з острахом й огидою говорили про поступованне сих судів. Острах і огида збільшаєть ся ще, коли взяти на увагу, на основі яких законів видають ся присуди на сім суді.

Сфера дїлання лави, на око, остро й означено відмежуе ся від сфери дїлання ради. У правосильнім кодексї значінне ради означуєть ся таким робом: „Бурмістр з радою повинен, принайменше раз на тиждень, або скільки разів покаже ся потреба, сходити ся на ратуші, щоби радити про суспільні справи, прибільшати суспільне добро, запобігати шкодам, які грозять суспільности, судити нові спори, глядїти, аби не було дорожнї при поживі й напитках, карати перекупників, які би поступали на перекір заряджению ради (аби не починали продажі до означеного речинця). Далї рада повинна вважати на пекарів,[5] різників і шинкарів, на невірні міри й ваги. Корцї й инші міри повинні бути під міським знаком, який повинен робити міський „гетман“ або сей, на кого як раз наложено сей обовязок, з двома членами ради, принайменше раз на місяць. Рада повинна не допускати до незгоди в місті, боронити від утиску сиріт та вдів, не дозволяти шкідливої гри — карт, костий і т. инь. Се, що постановлено на ратуші за відомостию й дозволом старших із посполства, инші повинні сповнювати під грозою постановленої кари. Радці повинні кождого року складати перед старшими з посполства рахунок про всї міські суми. Радці присягають кождого року, коли знов їх виберуть, що будуть старатись прибільшити добробут і права міста по змозї своєї вмілости та сил, при помочи й по радї старших[6].

Здаєть ся, ріжниця між обома коллегіями дуже ясна й докладна; та ще й змішанне їх поміж собою через те неможливе, що коллегія лавників довічна, а коллегія радцїв — що рік вибирана. Та не так було по правді. І державна власть і самі міщани неясно уявляли собі ріжницю між бурмістрами,

радцями й лавниками. Ми бачили, як у Польщі король приказує вибирати 20 осіб, яких називають радцями, без найменшої згадки про присяжних і сим радцям поручає й судові справи. У вище наведеним наданню місту Високому говорить ся: „Коли випаде суд про ґвалт, розбій.... то намістник повинен судити з радцями“[1]). В наданню місту Брестови: „Староста наш берестейський не повинен їх судити й рядити... судити й рядити повинні війт і бурмістри і радці берестейські“[2]). В привілею місту Минськови: „Суд (над міщанами) повинен відбувати ся перед їх війтом і бурмістрами й радцями“[3]). В наданню місту Могилеву: „Лентвійт з бурмістром і особами, вибраними по магдебурському праву, в небутности війта, кождого підлежного судови війтівському буде судити й засуджувати“[4]). В потвердженню привілеї місту Полоцькови: „Справи міські повинні судитись двома бурмістрами з лавниками і присяжними міськими“[5]). Таке помішанне коллеґії судової й адміністративної лучилось у польських і литовсько-руських містах з двома дуже важними наслїдками. Перший важний наслїдок — се переміна коллеґії радців на незмінну (довічну) на взорець коллеґії лавників; другий — се наданнє радї вищої судової власти. Сї дві обставини відібрали поспільству всяку самоуправу й передали місто в руки яких десяти або дванадцяти родин.

Коли війтівство було надане одному або другому місту, то всїми його вигодами користувалась рада:

1) До ради перейшло настановлюванне провідників ї, бурмістрів. Перше бурмістрів настановлював із числа радцїв староста й війт. З початку було їх звичайно два: один „дворний“ (іменований старостинським урядом), другий „городський“ вибраний війтом з числа представлених йому кандидатів. Потім бувало більше число бурмістрів: 4, 6 і більше, а кождий з них урядував по черзї. Вкінци рада зовсїм знесла вибір предсїдателїв і постановила просту чергу між всїми своїми членами.

---

[1]) Акт. З. Р., II, Nr. 59.
[2]) Ibid., 73.
[3]) Акт. Юж. и З. Р., I, Nr. 127.
[4]) Акт. З. Р., III, Nr. 77.
[5]) Ibid., Nr. 121.

Настановленнє одного з них королівським бурмістром, другого бурмістром громади зробилось тільки формальностию.

2) Рада присвоїла собі право настановляти нових членів на місце померших, або сих, що уступили з якої небудь причини; себто в раді приняв ся вибір per cooptationem. Ми бачили, що перше війт мав право з представлених йому кандидатів вибирати на уряд радців; тепер, при небутности війта, право се перейшло до самої ради, а громада міста була позбавлена навіть права представленнє кандидатів. Лиш у деяких містах ся остання зберігла поведінку „рекомендації", себто, вказівок для ради, кого б місто бажало бачити на вакантнім місци в раді, але без ніякої запоруки, щоби вказаний кандидат був принятий. Вибір per cooptationem тим лекше війшов у звичай ради, що такий саме порядок вибору від давних часів, водив ся у колегії лавників.

3) Рада присвоїла собі право вибору на вакантні місця лавників. Давнїйше, як що йно сказано, колегія лавників доповнювала сама себе, але війт, як голова колегії, брав значну участь у настановленню лавників. Тепер, по знесенню власти війта, ся частина останньої перейшла до ради. Рада, користуючи ся своїм самодержавним положенням у місті, дійшла вкінци до сього, що зовсім позбавила колегію лавників участи у виборі своїх нових членів.

4) По наданню війтівської власти місту, уряд війта не був знесений, лишень став ся виборним; певна річ, було найвідповідніше полишити щорічний вибір війта колегії лавників через те, що війт був властиво провідником сеї колегії та що його власть є судовою властию. Але рада присвоює се право собі. З початку рада вибирає війта на уряд з поміж лавників; потім постановлює, щоби війта вибирати на переміну: одного року з лави, другого з ради. Далї рада присвоює собі право іменованнє війта одиноко лишень з поміж себе; вкінци зовсім зносить вибір, заводячи щорічну чергу поміж радцями у відбуванню уряду війта. Зрештою се право утрунтувалось при радї не в усїх містах; у деяких установив ся звичай, що війта вибирає посполство (себто громада міста), але неминуче з числа радців. Та вжеж вибір війта громадою, при широкій власти й такому ж впливі ради, був тільки про око: війтом ставав сей, кого хотїла вибрати рада.

5) Всї ті права рада могла добути легко тому, що до неї належала власть видавати міські узаконення — вельксрн, що мали таку обовязуючу силу, як державні закони. У вищe наведеним місці муніціпального кодексу законодатні права ради були обмежені неозначеною заміткою: „За відомостию й дозволом старших у містї". Та поки участь громади у праводавстві не була забезпечена нїякими постійними заведеннями, раді було легко дістати „згоду старших" і навіть не питати їх про се.

Тут саме відкриваєть ся повний простір до надужить з боку ради, яка в богато містах добула право шляхетства; надужитя сї йдуть у двох однаково згубних напрямах, соціяльнім і національнім. У всїх містах Річи Посполитої рада придавлює суспільну самостійність, користолюбно осередкуючи власть і богатство міста в руках своїх членів та в більшій части міст Литви й Руси прямує до придавлення руської національности і православної віри. Приміри надужить першого роду так загальнозвісні та численні, що не вказуючи тут спеціяльно на них, відсилаємо читача до останньої частини сеї праці: „Про управу полуднево-західних міст". За те менше звісні надужитя другого роду: думають навіть, що маґдебурське право послужило до розвитку по містах особлившої сили для боротьби з польонїзмом і католицтвом. Ми мусимо сказати зовсїм щось противного: в Литовсько-Руській державі й Галичині католицизм і польонїзация розповсюднились передовсім через маґдебурське право й головно через діланнє міських магістратів та цехової управи[1]).

У старших містах, що дістали маґдебурське право дуже скоро, приміром у Львові, рада основно складала ся з католиків-Нїмцїв (протоколи міських судів і магістрацького уряду писались по нїмецьки; затрачуючи опісля свою нїмецьку національність, члени ради й взагалї Нїмцї-міщани не тратили своєї релїгії й тому в заміну за нїмецьку національність, прий-

[1]) Про значінне цехів і братств що до руської національности й православної віри буде мова на иньшім місци.

мали не руську, лишень польську. Вони то становили головну масу польської людности по містах. У сих містах, де більшість людности була руська, мешканці ледви спромагають ся, щоби основувати свій осібний руський магістрат, або дістати рівноправний доступ до польської ради. Перший припадок, себ то устрій осібної руської ради трафляв ся в богато містах полуднево-західної Руси; другий (себто спільна рада польсько руська з рівним числом членів обох національностий) запанував у північно-західній Руси. За приміром руської народности з під польської юрисдикції вивободжували ся і инші — вірменська й навіть жидівська. Таким чином в деяких містах були три або чотири ради, кожда зі своїм війтом, зі своїми лавниками і громадськими репрезентативними заведеннями й зі своїми актовими книгами, писаними у вірменській, польській, або руській мові. Та не було рівноправности між сими юрисдикціями. У всіх справах, що доторкали цїлого міста, представителем його являвть ся рада або війт юрисдикції польської. З усіх сих юрисдикцій найбільша небезпечність загрожувала руській, бо найближше вона стояла до польської мовою й національностию. Тому то польській раді вдаєть ся знищити осібну юрисдикцию руську й прилучити її до своєї, поки що на праві рівноправности, а тим часом вірменська юрисдикция істнує самостійно в деяких містах до самого упадку польської держави.

В руських містах, що дістали магдебурське право пізнійше, надання приказували складати раду міста немінуче з двох народностий навіть у тім разї, коли яке небудь місто містило в собі ледви замітну частинку католицької людности. Приміром в Полоцьку й Витебську король, в уставних грамотах XVI в., обіцює хоронити ненарушно православну віру, пануючу в сих землях і дозволяє в них повертанне на православє Ляхів та Литвинів; а тимчасом ще скорше в наданнях магдебурського права постановлено: „Повинно бути вибраних 20 радцїв — половина закону римського, а друга половина закону грецького!" В часах отже, коли бояри-володїльці, як се видко з уставних грамот, боронять православну віру, коли нема ніякої основи припускати, щоби в Полоцьку й Витебську була половина людности католицької віри — у головне місто землї вво-

дить ся полукатолицьку управу. Така постанова сталась загальною для всіх міст західної Руси[1]).

Так постановлено рівноправність двох народностий по містах, де не могло бути ніякої рівноправности. Але ся рівноправність була лишень хвилева і тільки подумана. Польська й католицька частина ради найшла спромогу в деяких містах зовсім відтрунути від ради руську національність, в инших вкоротити її права. Так се сталось вже на початку XVI віка у Львові. У звісній „Хроніці міста Львова" оповідає ся, що від початку панованя Олександра рада почала відтручувати Русинів від всякого значіння в місті[2]). Се можна було легко зробити: коли руський член ради приймав католицтво, спокушений більшими привілеями, тоді він ставав членом руської половини ради. Треба було тільки, щоби в раді витворила ся більшість членів католицької віри, тоді вже й решту місць в раді легко було заступити католиками тому, що право вибору членів ради належало до самої ради. Тоді вона бралась до всіх способів, щоби викинути з свого круга особу руського походженя, уживала фальшфікатів навіть та перекручувань у текстї надань королівських, якими була постановлена рівноправність народностий в магістраті[3]). Прямованне членів ради до відхиленя Русинів від урядів магістрацьких сталось так загальним і згубним, особливо в XVII віцї, що самий шляхетський уряд, наляканий козацьким повстанням, пізнав, що конче треба се обмежити. В Гадяцькій комісиї 1659 року було постановлено, що в містах корони й великого князівства Литовського, в яких є церкви православної віри, грецька віра не може бути нікому перепоною до занятя магістрацьких урядів[4]).

Коли ж рада в якім небудь місці складала ся вже вкінци з членів польської народности й католицької віри, тоді вона добирала всіх способів, вказуваних середновічним фанатизмом, до викоренення православної віри й образи руської національности. Та що, оповідаючи про славну оборону православя й

---

[1]) Див. дальший відділ про міста полуднево-західної Руси.

[2]) Kron. miasta Lwowa, 144.

[3]) Рукоп. Київск. Центр. Арх., кн. 1973, л. 10; див. низше.

[4]) Vol. leg., IV. 639.

руської народности з боку міщанського стану, передовсім покалуть ся на Львів, тому й ми наводимо тут ряд свідоцтв про поступованнє ради сього міста супротив Русинів на основі згаданої вище „Хроніки". В 1521 році рада ображує публичні релігійні обряди Русинів і не признає останнїх гідними до давання свідоцтв на судах; на скаргу Русинів король постановив: 1) Русини можуть також, як і католики, бути свідками в судах; 2) не повинно ся їх приневолювати до присяги в костелї або ратуші; вони можуть присягати в церкві; 3) зі св. тайнами й покійниками може їх священник йти містом у ризах, але без свічок і дзвінка; тільки, війшовши в руську вулицю, можуть вони запалювати свічки і дзвонити; 4) рада міста має право настановляти їм священників на церковні бенефіції, але повинна звертати увагу на рекомандацію руської громади; вона може побирати не більше як 2 копі грошів за презентованнє на бенефіцію[1]). В 1525 році, на прохання ради, видана королівська грамота ось такого змісту: „Русини не можуть, крім своєї вулиці, володїти домами на ринку та инших вулицях, не можуть займатись ремеслами, якими їх батьки не займались і належати до цехів, до яких здавна не були допущені, не можуть тримати пропінацию, як инші міщани, ні продавати сукна на лікоть". Тай у сих цехах, до яких були допущені Русини, були вони гнетені; домагались від них, щоби вони ходили до костелів разом з товаришами-католиками, бували на процесиях, брали участь у складках на утримуванне вівтаря і свічок, а коли вони вимовлювали ся від сього, грозили їм забороною ремесла[2]). В 1550 році католицьке духовенство (епископ краківський) підмовив львівську раду, щоби внесла протест против руського духовенства[3]). В 1572 році Львівські Русини, відтручувані від всїх прав, які мали инші громадяне, просили короля про зрівнанне їх прав з Поляками; король зрівнює їх з Поляками і за гнет їх визначує кару 20.000 марок[4]): розуміють ся, що ся постанова короля лишилась тільки

[1]) Kron. miasta Lwowa, 144.
[2]) Ibid., 148.
[3]) Ibid., 173.
[4]) Ibid., 194.

на папері. В 1575 році Русини протестують проти ради, зложеної тільки з самих католиків, перед городським судом; але рада не звернула на се уваги й коли, в часі ярмарків, Русини хотіли продавати свої товари публично, бурмістри наказали повалити їх крамниці, а купця Дмитра Красовського увязнити та покарати[1]). В 1578 році перед королем у Львові позивають ся Русини з радою, але програють справу; постановлено: Русини тільки в часі ярмарків можуть продавати свої товари на фунт і лікоть, а пропінаціями й шинками займатись не можуть[2]). Ще 1595 року почали Русини з радою процес у надворнім суді про угнїти; королї відкладали сю справу з року на рік без розгляду; се відкладанне продовжувалось майже сто лїт з великими стратами руського народу, що був приневолений що року висилати своїх аблєгатів з більшими коштами. В 1599 році князь Острожський вступав ся за них перед королем, та даремно. Рік опісля відправили двох старшин у Варшаву з достатнїм капіталом; але післані скоро відписали, що грошей мало, тому що один інстїгатор коронний домагає ся 100 дукатів; післали їм зразу 666 злотих, потім позичили 1510 зл. та все отсе було даремне й депутація вернулась без удачі[3]). В 1604 році якийсь Антоній Вихт володів маєтком на Кульпаркові; коли довідались, що він не католик, відібрали йому маєток, оцїнили й віддали католикови[4]). В 1632 році помер один з богачів-Русинів; його тїло проводили по місту з запаленими сьвічками й процесією; за се уряд ради засадив старшин руського народу до арешту, почав з ними процес і засудив на заплату 60 гривен кари[5]). В 1628 році костели і кляштори були освободжені від податків; тільки Русини платили від своєї церкви[6]); рада міська за заплату представляла й настановляла сьвященників у руській міській церкві. В 1634 році, в часі присутности Владислава IV у Львові, братство руське прихилило його проханнями й дарами до сього, щоби своїм приві-

---

[1]) Kron. m. Lwowa, 198.
[2]) Ibid., 201.
[3]) Ibid., 227.
[4]) Ibid., 232.
[5]) Ibid., 259.
[6]) Ibid., 267.

лейом надав йому право вибирання собі пастирів духовних по своєму власному бажанню; рада, не бажаючи стратити доходу від роздачі плебаній, відвала братство перед надворний суд; та Русини знов звернулись до короля і він другим привілейом 1637 року потвердив їм се право[1]). В 1642 р. ненависть ради до міських Русинів показувалась на кождім кроці: треба було дати королеви донативу від міста — 6000 злотих; із сього уряд ради наложив на Русинів (яких було тільки 20 осілих господарів) 2.000 злотих, себто третю частину всього, що належалось від цілого міста; Русини внесли протест перед гродський суд і скаргу до короля; та се не помогло: гроші треба було віддати[2]). В 1649 р., коли Ян Казимір, повертаючи з під Зборова, прибув до Львова з татарським послом, якому треба було виплатити 10.000 злотих, то се наложено на місто; при розкладі показало ся таке: „Пан бурмістр Мартин Анчевский (каже рукопись ставропигійського архива) немилосердно з нами поступив: покликавши нас всіх до себе до каменниці через своїх слуг і замкнувши нас в нижшім поверсі, не випускав так довго, поки не вимучив 3.000 злотих від разу, що ми з великою бідою в однім дни зібрали й віддали Татарам. Пани Римляни на себе вложили 4.000, а Вірмени 3.000". Опісля, коли державний скарб звернув місту сих 10.000, Поляки не віддали їх частини[3]).

Подібними способами католицька рада розширювала по містах польонізм і католицтво між посполитством на стільки удачно, що в часах козаччини, в руськім Львові лишило ся тільки двадцять осілих господарів руської національности. В иньших містах, що були близші до України, удача була менша. Роля, яку відгравали міста в часах освобожденя України та воєн царя Алексія Михайловича недостаточно пояснена й тут поки що не маємо права говорити про неї; але до сього, щоб показати погляд деяких міст на козацьке повстанне, досить пригадати, що регент Сорока Мужів у Львові Андрій Чехович у своїм дневнику під 1648 роком, називає козацьке пов-

[1]) Kron. miasta Lwowa, 283.
[2]) Ibid., 289.
[3]) Ibid., 324.

станнє „szalone chłopstwo, przeklęta schizma“, а Богдана і його товариство „tyrany i mordercy niepohamowani“[1]) Цїла міська громада, згодила ся на окуп в часї облоги Хмельницького, і висказала свою постанову ось у такій формі: „для вратованнія життя, а особливо тому, щобы вратувати cultum romanae religionis, принайменше в мурах міста“[2]). Одначе й у сих містах, де більшість мешканцїв була ще руського походженнія, де навіть рада не змогла ще зовсїм відтрунути від себе руських членів, народно-руська справа не могла стрінути сильної підпори: консервативний дух, що характеризує купецьку верству, сполучував ся тут тут зі становим міщанським духом, який нїчим не уступав шляхетському в зневажуванню хлопства. Міста були звязані з польським урядом такими сильними узами, як і шляхотство, а саме своїм привілейованим положенєм: урядови легко було покарати їх, позбавляючи привілеїв, себ то магдебурського права. Так поступлено з Полоцьком по убійстві Йосафата Кунцевича тай усїми містами Украйни в часї козацьких повстань, коли уряд віддав їх під власть старост[3]). Лякаючись такої долї міста склонювали ся сюди, де бачили силу й запоруку для збереженнія своїх привілеїв: завдно переходили від Русинів до Поляків і відворотно. Зі свого боку й козаки бачили в міських мешканцях верству зближену до ненавистного шляхетства й тому „не только Жидовъ губили и шляхту, але и посполитымъ людямъ, въ тѣхъ краяхъ (Острозі, Заславі, Луцьку, Володимирі, Кобринї та инь.) живучимъ, таяжъ бѣда была. Многіе въ неволю татарскую пойшли, а найбардзѣй ремесники молодые, которые головы себѣ голили по польску, чуприну пускаючи по верхъ головы. Але предся Русь христіяне въ тыхъ повѣтахъ въ городахъ позастававали, и ежели якого Поляка межи собою закрыли, то тотъ живъ“[4]).

Як надужитя ради в національнім напрямку вели до заведенння по містах кількох осібних рад, так надужитя ради в напрямі соціяльнім довели до заведенння в богато містах но-

---

[1]) Zubrycki, Kronika miasta Lwowa, 295.
[2]) Ibid., 303.
[3]) По конституції 1607 року.
[4]) Літопись Самовидця, 12

вих урядових колеґій та урядів тільки для посполитства. Міста, в яких посполитство дістанало право мати свою осібну колеґію, незалежно від ради й лави, вступили на третій та останній ступень розвитку своєї самоуправи. Але таких міст було небогато.

До XVI віку можна віднести сю появу, що уряд, прихиляючись до постійних скарг міських громад проти ради позволив їм вибрати своїх репрезентантів в означеним числі (7, 20, 30, але частійше 40, від чого ся колеґія й називала ся септемвірат, вінтонвірат, квадрагінтовірат і т. инь.) колеґія ся набула власть праводатну, вона збирала ся в означених річницях року й мала свого репрезентанта-реґента. По містах, що мали право участи на соймі, вона висилала осібного посла, незалежно від послів ради. Але тривкість та користь демократичного заведення була ще менша, ніж самих ріжнородних рад. Тому що раді лишила ся давнійша власть, то нове заведенне не могло уладнати ся зі старим. Обопільні відносини між радою й репрезентантами посполитства прибрали характер постійного позовного процесу. Процес той, ведений перед королівськими комісіями, довів до повного вмішування у внутрішню орґанізацию міст шляхетських державних властий. Заходи, до яких приступали комісії, справді мали всї прикмети припадкових на разї принятих способів; з перестанком дїяльности комісії переставав також і цїлий догляд над виконанням устав, виданих ними; знов прокидували ся спори, за ними процес, за процесом комісия і т. инь. Та устави комісий всеж таки заслугують на повну увагу; серед важкого безладдя міських справ, або властиво сварів, вони являють ся одинокими сьвітлійшими проявами. Нема що й дивуватись, що уряд вкінци признав шкідливість муніципального (магдебурського та кульмського) права. Бачучи, що лишити карне право в руках неосьвічених і нетверезих лавників кождого міста однаково раціонально, як „лишити ніж в руках божевільного“ (по вислову одного польського письменника), бачучи, що управа ради експльоатує міста в економічнім напрямі й що репрезентативні заведення громад ведуть тільки до постійних процесів, уряд 1776 року рішив ся знести на Литві магдебурське право в усіх містах крім одинадцяти більших і старших (Вільна, Лиди, Трок, Ковна, Новогрудка, Волковийська, Пинська, Мозиря, Минська,

Бреста Литовського й Гроднах). Відродини й нова орґанїзація муніціпального права, початі на чотирилїтнім конституційнім соймі, збудили надїї, яким, відома се річ, не годилось здїйснити.

Через те, що внутрішний устрій міської управи в Польщі й Литві діфференціював ся незвичайно в кождім містї[1]), ми обмежимось тут вище наведеними замітками й подамо тільки, як взорець, доволї докладний огляд управи деяких міст полудньово-західної Руси в такім вигляді, який ся управа прибрала в останнє в XVIII віцї.

---

[1]) З міською управою Кракова (взірцевого міста Малопольщі) можна познайомитись у працї Мехержиньского: „O magistratach miast polskich“ 1845 року. — Познаня (взірцевого міста Великопольщі) у працї Лукашевича: „Obraz miasta Poznania“. — Львова (взірцевого міста Галичини) у працї Зубрицького: „Kronika Miasta Lwowa“, — Варшави (взірцевого міста Мазовша) у працях Голембйовского й Собещаньского, — Вильна (взірцевого міста Литви) у працях Балїньского й Крашевского.

Похибки друку.

Стор.	Стрічка:	Замість:	Має бути:
3	10 з долу	привоїнне	привоєнне
5	7 „	Urkundeubuch	Urkundenbuch
8	2 з гори	вонн	вонн
9	17 „	рослїдї	розслїдї
9	21 „	ровуміє ся	розуміє ся
11	15 „	ужинанню	уживанню
11	22 „	рядових	урядових
11	3 з долу	треба	треба
15	10 з гори	панования	панования
15	22 „	похід	походу
19	5 „	сього	сього
32	2 з долу	члечів	членів
33	8 „	Гартмудокн	Гартмудовн
37	9 „	звісну	певну
45	3 „	allis	aliis
53	2 „	земляки	земляи
54	13 з гори	хистких	хитких
62	1 „	приспяжних	приспяжних
62	9 „	завведенне	заведенне
62	13 „	центральнихтко-льонїй	центральних кольонїй
63	17 „	грошевини	грошевими
70	5 „	судови	судови
76	8 „	привлеї	привілеї
76	13 з долу	накежности	належности
78	17 з гори	істроричним	історичним
85	17 з долу	дрова	дров
87	15 „	ооробловання	оброблювання
88	16 з гори	Гіппе	Гіппе
89	7, 12, 18, 28, 32 з гори	Гіппе	Гіппе

	Корон
Збірник історично-фільософічної секції т. V: Матеріали до історії духового життя Галицької Руси XVIII–XIX в. 4·50, в оправі	5·90
„ т. VI: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський т. IV.	4·00
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II і III по 3·—	
т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по	2·00
„Зоря“ письмо літературно-наукове р. II, V без Бібліотеки по	6·00
„ „ „ „ р. VI, IX по	10·00
„ „ літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII по	12·00
Руська історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка історія Руси	2·40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії	4·00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Руси	6·80
т. V. М Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Монографії до історії України-Руси	3·00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князівства литовського	3·20
т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в.	3·20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв.	2·00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький	12·80
XIII „ Гетьманованє Виговського і Ю. Хмельницького	3·20
XIV—XVI. „ Руїна	8·40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович Останні часи козачини на Правобережі	6·60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в.	3·60
XX. Шульгин — Начерк Коліївщини	3·00
XXI. Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV XVIII ст.	2·00
XXII тек — ч. II	3·00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки	0·60
Калитовський Ом. Др. — Матеріяли до літератури апокрифічної	0·70
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії	1·20
Кистяковська М., Іван Гус	0·20
Колесса Ол. Др. — Юрій Косован-Федькович	0·60
Костомарів М. — Руська історія в житєписах ч. II і III по	1·00
„ Письмо до ред. Колокола	2·00
Левицький Нечуй І. — Сьвітогляд українського народу	0·60
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	7·00
„ Руська Правда	1·00
Левицький Ю. І і 2 падолиста 1848 р. у Львові (уряд. справоздання)	0·60
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16·00, повні річники 1899—1902 по 16·00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих в попередніх книжках статей	12·00
Масарик Т., Ідеали гуманности	0·36
Матеріяли до українсько-руської етнольогії т. I. (з численними рисунками і хромолітографіями	7·00
„ т. III.	4·00
„ т. II, IV—V (містить монографію проф. Шухевича про Гуцулів, з численними ілюстрациями)	16·00
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	2·00
Міцкевич А., До галицьких приятелів	0·16
Огоновський Ом. Др., Історія руської літератури т. II. 6·00, т. III. 8·00, т. IV	2·00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3·00
Олєхнович В., Раси Европи	0·70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3·00
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні	4·00
„ „ „ „ „ т. II. ч. I. Апокріфи новозавітні	5·00
„ „ „ „ „ т. III.	5·00
Павлик М. — Про читальні	1·00
„ М. П Драгоманов, єго ювілей, похорон, автобіогр і спис творів	4·00
„ Якуб Ішатович	1·00
Партицький О. — Старинна історія Галичини	6·00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ	0·20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	0·70
„ Скандинавщина в давній Руси	0·40
„ Слово о полку Ігоревім	1·60

	Корон
Партицький О., Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2.80
Правнича часопись, річник IV—V по 6·00, VI, VII — X по	2.00
Правнича бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	
Правнича і економічна часопись, т. I—III по 3·00, т. IV—V по	4·00
„Правда" письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89–96 по	4·00
„ з р. 1878 2·00, річн. XIII з доповненем	3·00
Пулюй І., Непропаща сила	0·20
„ Нові і перемінні звізди	0·16
Раковський І., Вік нашої землі	0·10
„ Вулькани	0·30
Рудницький С. — Українські козаки в 1625 1630 р.	1·00
„ Руські землі Польської Корони при кінці XV в.	0·80
Сеньобо Ш., Австрия в XIX ст.	0·80
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльности	1·00
Стоцький С. — Буковинська Русь	2·40
Студинський К. Др. — Лірники, студия	0·40
„ Пересторога, історично-літературна студия	2·00
Тен Г., Фільософія штуки	1·00
Терлецький О., Москвофіли й народовці	0·30
Томашівський С. З жити галицько-руських соймиків 1648—1649 р.	0·70
„ Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р.	2·00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	3·00
„ Київська Козачина 1855 р.	0·10
„ Маруся Богуславка в укр. літературі	2·00
Уайт Д. А., Розвій географічних поглядів	0·30
„ Розвій астрон. поглядів	0·46
Українсько-руська бібліотека т. I, 6·00, II, 4·00, IV, 3·00, оправні о 1·20 дорожші.	
Умянець і Спілка — Словар росийсько-український т. I - IV	12·00
Учитель, орган Руского товариства педагогічного з р. 1890, 91, 92, 93, 94, 95 і 96 по	4·00
Фламаріон К., Про небо	2·00
Франко Ів. Нарис історії фільозофії	0·60
„ Наші коляди	0·40
„ Іван Вишенський	2·00
„ Про панщину і її знесене 1848 р.	0·60
„ Хмельниччина 1648–9 р. в сучасних віршах	2·00
„ Слово о Лазаревѣ воскресеніи	0·50
„ Апокріфічне евангелие Псевдо-Матвія	0·30
„ Шевченко героєм польської революційної легенди	0·40
„ Захар Беркут	1·60
„ Сім казок	1·40
Целевич Ю Др. — Істория Скиту Манявського	2·40
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею	0·40
„ Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.	1·00
Шевченко Тарас — Кобзар, 4 томи з пересилкою	11·00
Шекспір — Драматичні твори, пер. Кулїша т. I	2·00
„ Гамлет, пер. Кулїша	1·80
„ Приборкана гостроха, пер. Кулїша	1·40
„ Макбет, пер. Кулїша	1·60
„ Коріолян, пер. Кулїша	1·80
„ Юлій Цезарь, пер. Кулїша	1·60
„ Антоній і Клеопатра, пер. Кулїша	1·80
„ Багато галасу з нечевля, пер. Кулїша	1·60
„ Ромео і Джульєта, пер. Кулїша	1·80
„ Король Лір	1·80
„ Міра за міру	1·40
Щурат Чернеча республика на Афоні	0·20
„ „Чернець" Т. Шевченка, студия	0·20
Єфремов С., Національне питанє в Норвегії	0·30

Адреса Товариства: **Львів**, Чарнецького 26.

Adresse der Gesellschaft: **Lemberg**, Čarnecki-Gasse 26.

Всякі виплати для Товариства в Росиї приймає книгарня Київської Старини в Київі, Безаковська 14 (1 злр. = 1 ґульден = 2 корони).